

ՀԱՅ ԵՐՈՒԽԱՂԷՄ

ԴԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
1948

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՆԳՐԱՐ»- ՊԵՏԱԿ

281.6

356

Մ-28

Մանուկյան, Մ. Զ. պս.

Հայ բերդասղետ

EDUCATION

The Root

Ohio State University took a poll of its graduate students to find out why so many Americans wanted to earn advanced degrees, last week had found that love of learning does not lead all the rest. Said 60% of the M.A. candidates and more than half of the Ph.D.s: higher degrees mean higher salaries.

End in Sight

The regents of the University of California filed into their board room in downtown San Francisco one afternoon last week to settle, if they could, the year's biggest item of unfinished business. The item: what to do with 45 faculty mem-

39 was a Communist. Some of the regents were not impressed. Since 99% of the staff had signed, argued Regent John Francis Neylan, "the small balance of 39 is doing the university a great disservice. They should not be retained." At one point, a professor from the faculty committee broke in. Said he: "Rather than having caught Communists, you have caught the free and independent spirits of the university, and if you disregard our report, you will crush great spirits and destroy great scholars."

After 2½ hours of debate, the regents were ready to make up their minds. The vote: 10 to 9 in favor of keeping the 39. With that, the end of California's bitter battle seemed at last in sight.

1948

Q O U S O 6

TIME, JULY 31, 1950

THE TOMB OF CHRIST

This is a Roman Catholic plan for the most sacred shrine in Christendom—the place where the crucified body of Christ is said to have been laid. According to tradition, the Holy Sepulchre was discovered in about 300 A.D. by Helena, mother of the Emperor Constantine. Destroyed and rebuilt several times since then, the present church is a cramped, badly maintained building that has disappointed many a pious tourist. Crowded into its dingy interior, the shrines, chapels and stalls of six branches of Christianity (Greek Orthodox, Roman Catholic, Armenian Orthodox, Syrian Orthodox, Coptic and Abyssinian) constantly interfere with each other's services and worshipers. Under Msgr. Gustav Testa, Apostolic Delegate in the Holy Land, the Roman Catholics have been working since 1939 on these plans for a basilica with beauty and elbow room for all.

281.6

✓

281.6

V-28

ԱՄՅ.

9(=91.33)

ՀԱՅ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Գրեց

ՍԻՈՆ ԵՊՍ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

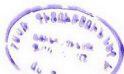
Պատկերազարդ

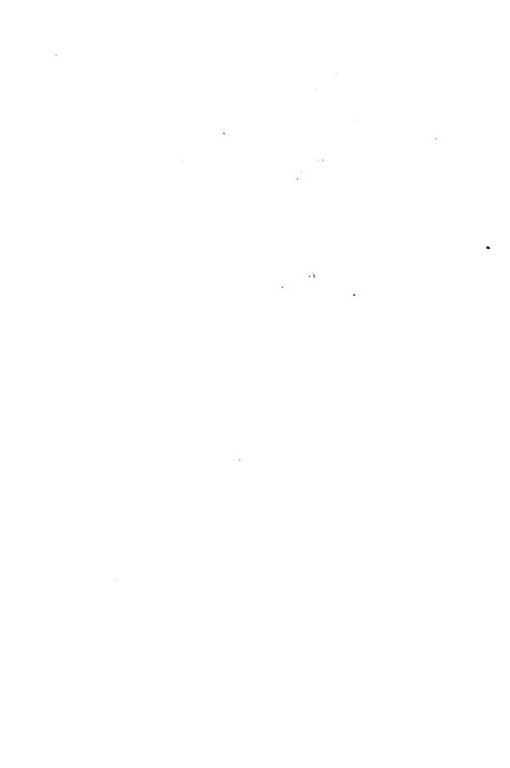
356
357

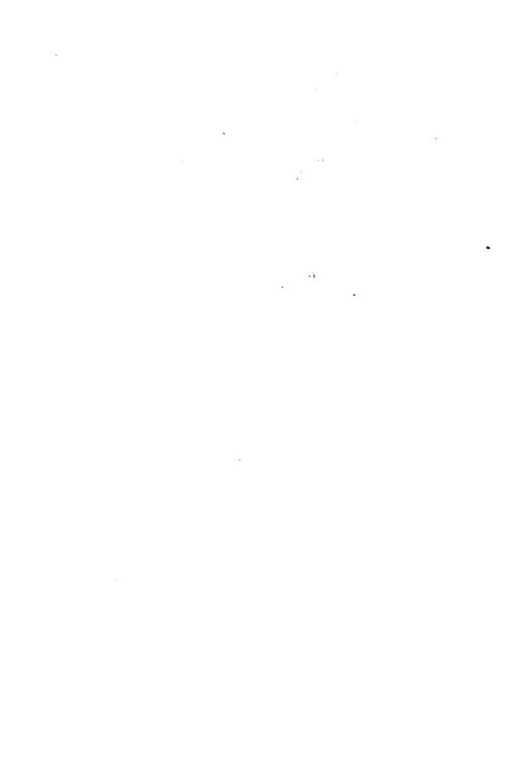
A^{II}
72470

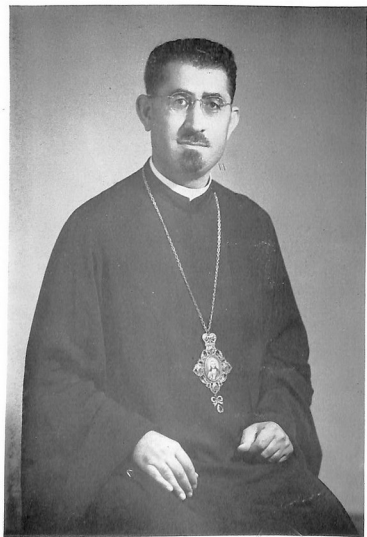
1948

Պ Ո Ս Տ Ո Ն

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԿԵՄ

ԿՈՆԴԱԿ-ՎԿԱՅԱՆ ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր ԹՈՐԳՈՄ ԱՐԲ-
եպիսկոպոս եւ շնորհիւ ամենասուրբ հոգւոյն Պատ-
րիարք Առաքելական Սուրբ Աթոռոյս Երուսաղէմի,
եւ վերատեսուչ Ս. եւ Տնօրինական Տեղեացն Քրիս-
տոսի, յորմէ հասցէ շնորհիւ եւ օրհնութիւն ի վերայ
ամենայն յուսացելոց ի պաշտպանութիւն Աջոյ
Բարձրելոյն եւ առ հոգեշնորհ Տ. Սիոն Վարդապետ
Մանուկեան, ի Միաբանութենէ Ուխտիս Ս. Յա-
կովբեանց:

*Առաւանձային եւ երկնաւոր շնորհ, որ միշտ ընտ. զպատ-
կարեաց նկեղեցւոյ խորոյ, կոչէ զորս եւ փաժի ի զորձ սպա-
սաւորութեան Սրբոյ Աւետարանին, եւ որք լսենն ձայնի նո-
րա՝ դան առ նա, խոզեալ զհոգս աշխարհի, եւ արկանեն ժառ-
դիւր զանձինս իւրեանց ընդ չժով ծառայութեան Քրիստո-
ստկրօն հաւատարմ:*

*Այսպէս եւ դու սիրեցեալդ մեր ի Տէր, զաւակդ հարազատ
հանգուցելոցն Թաաշանի եւ Վարդուհւոյ, ծնեալ ի Կիրաւչն
մերձ Վանայ քաղաքին՝ յամի Տեառն 1906, եւ մկրտեալ ի Ս.
Առաւանձաձին նկեղեցւոջ տեղւոյն աշտրիկ, յետ յանախեան
հասակիդ թմայելոյ մինչեւ ցժմուր զդառնութիւն բաժակի տա-
րադիւր կենաց յերեսաց Մեծի Պատերազմին, աշտինքն յետ տե-
ղահան յինելոյ յամին 1915 ի բնիկ հայրենեաց քոց եւ փոխադ-
րելոյ մի զինի միւր ի Կովկաս, ապա վերադին ի Վան, եւ ապա՝
յՈւրմիա, ի Միջագետս՝ Պաղսուպա, եւ ժաղապուր զերձեալ
հրաւիւք յաշաւոր սպանելոց, եւ ապա յետ որբանալոյդ զճա-
նապարհայն յանձկալի ծնողաց քոց, առաջնորդեալ Աջոյն*

Անեղին հասեր յամի Տեառն 1918, ի Պաղտպա, և ժողովեցար յԱրարատեան կռիւնցեալ Որբանոցին, և ապա յամին 1921 ընդ որոց անդն էին խմբեալ մանկունք փոխադրեալ եղեր ի Նաշրէ-Օմար: Ի սկիզբն 1922 ամին ի խնամա Մարմնոյն Տարադրեւոց Պաղտատի ընդ այլոց բազմաց եկեալ յԵրուսաղէմ, մտեր յՈրբանոցն Հ. Բ. Ը. Միութեան ի Ս. Բաղաքիս ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աթոռոյս, և յամին 1923 մտեալ ի Վարժարան Ժառանգաւորաց Պատրիարքութեան մերոյ, ի շրջանի շորից ամաց՝ այսինքն է մինչեւ ց1926 կատարեցեր յաջողութեամբ ղրնթացս ուսմանց Բրիտոննէական Վարդապետութեան, Սըրբաղան Պատմութեան, Ներածութեան և մեկնութեան Աստուածաշունչ Գրոց, պատմութեան ընդհանուր աղպաց, պատմութեան դասական մատենադրութեան, պատմութեան Հայոց և Հայաստանեայց եկեղեցւոյս, երկրաչափութեան, դրոշաշուրի, ընդհ. բնադիտութեան և բնախօսութեան, հայերէն (հին և նոր), անգլիերէն, արաբերէն և ղաղղիբերէն լեզուաց, որպէս և երաժշտութեան — եկեղեցականին և երգչականին — և զծագրութեան և մարմնակրթմանց, որոյ վասն և արժանի դատեցար. ըստ քոյոց իսկ փափաքանաց, աստիճանի Սարկաւադութեան, զոր և ընկալար ի ձեռաց հոգեւոյս նախորդին մերոյ, երանաշնորհ Տեառն Եղիշեայ Ս. Արքեպիսկոպոսին Դուբեան, ի Մայր Տաճարի Սրբոյ Աթոռոյս, յամի Տեառն 1926 յերրորդում աւուր հոկտեմբեր ամսեան:

Ապա զամս երիս ևս յառաջ վարեալ զաշակերտութիւն քոյնձալարանի Ս. Աթոռոյս, զարձեալ յաջողութեամբ կատարեցեր առ ոտս Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարքին և Տ. Բարդենայ Ս. Եպիսկոպոսին և այլոց ուսուցչաց, ղրնթացս ուսման պատմութեան ընդհ. եկեղեցւոյ, մեկնութեան և քննարանութեան Ս. Գրոց, զաւանարանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, տեսական և գործնական և հովուական Աստուածարանութեան, մատենադրութեան ընդհ. եկեղեցւոյ և քննական մատենադրութեան հայոց, որպէս և քարոյխօսութեան, և յամին 1930 Յունիսի 22 ձեռնադրեցար քահանայ ի Տ. Մեսրոպ Սրբաղան Եպիսկոպոսէ, ի յուսարարապետէ Ս. Աթոռոյս, որ յայնժամ Տեղապահ էր Ս. Աթոռոյս, փկնի վախճանելոյ Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարքին, ի Միարարութիւնս Ս. Յակոբեանցս. — իսկ ի 23-ն Օգոստոսի 1930 ամին ընկալար զհորեան յաս-

սիճանն մասնաւոր իշխանութեան Վարդապետական Գաւազանի զարմեալ ի ձեռաց Տեանն Մեարտոյայ Ս. Եպիսկոպոսի, Տեղապահի:

Ազաւ զամս իրրեւ չինդ ծառայեցեր ի պաշտօն Կալուածոց Տեաւութեան տառ ի Մարտավանս, կատարելով նաեւ պաշտօն ուսուցչութեան ի Ժառանգաւորաց Վարժարանի մերում, եւ յԷնծայարանին. եւ յամին 1933 կղեր տաննապետ Միարանական Ընդհանուր Ժողովոյ, եւ իրրեւ զամս երկուս (1937-1938) անդամ Տնօրէն Ժողովոյն Ս. Աթոսոյս, եւ ըստ հրամանաց եւ կարգաց եւ օրինաց կատարեցեր հաւատարմարար դպրոցոս Ժամարտութեան յամենայն Սրբավայրս մեր ի Ս. Դաւաթա, վասն որոյ եւ ի վարձ քարուք ծառայութեանդ, քեզ եւս, ընդ եղբարցն քոց, շնորհեցաք արտօնութիւն կրելոյ Փիլոն մանիշակագոյն ի հանդիստեան աւուրս:

Եւ այժմ, յորժամ ըստ փափաքանաց Պատ. Վարդութեան Հայոց Նիւ Եորք քաղաքին Միացեալ Նահանգաց՝ որք խնդրէին ի մէնջ զհոգեւորական ոք ի Միարանից մերոց ի հովութիւն Բրոքիտէնս քաղաքի մերադն սիրեցեալ զաղուծին, տնօրինեցաք զղնալն քո անդէն նովին պաշտամամք, շնորհեցաք քեզ եւս արտօնութիւն կրելոյ ի կուրծազ արհանարկու խաչ վարդապետական, ի միսթարութիւն Ժողովրդեան ի խնամս քո յանձն եղելոյ, եւ զի խորհուրդ աստուածային Նշանին լիցի քեզ զօրավիլ յասպարիլի ծառայութեան քո, ի ցուցանել քեզ զամենայն պարտա պաշտաման սրբոյ աստիճանիդ:

Եւ որդ, մինչ տամք քեզ զվկայական զայս Կոնդակ կենաց քոց եւ ձեռնադրութեան եւ մանիշակագոյն Փիլոնին եւ պատուանիշ Պաշիդ, օրհնեմք զքեզ զարմեալ հայրական սիրով, եւ պատուիրեմք քեզ մի անկոյթ առնել բնաւ զշնորհացն որք տաւն քեզ ի ձեռնադրութենէ անտի:

Յայլ խորհեաց զամենայն աւուրս կենաց քոց, եւ ի դոյն կանխեալիւր յամենայն պործա քո:

Մի՛ լիցի քեզ երբեք մոռանալ եթէ յերջանիկ մանկանց անտի կղեր զու, որք ի հարուածոց անողոք ճակատադրին մաղադուր զերծեալ եւ կեցեալ ի խնամս Արդին եւ Հնարօք Աւետարանին, ի նոցանէ ընկալեան զամենայն զկեանս իւրեանց, զաւուրս կրթութեան եւ զպղնպղն զիտութիւնս ճշմարտութեան: — Արդ, յորոց ընկալարդ զշնորհազ զայսոսիկ, առ

նստա եւ պարտ վարկանիցես անձին քում զարձուցանել զայնոսիկ, որովչս դժանգարս Աւետարանին, բազմապատիկ տուկոսեացն առասելութեամբ: Կամ թմասել եթէ ծառայեցես, մինչեւ ցլետին շունչ կենաց քոց, Կրօնի մերում սրբոյ՝ ի ձեռն եկեղեցւոյս Հայաստանեայց եւ Ազգիս սիրեցելոյ:

Այլ ծառայել է պարտ զդատութեամբ Հոգւոյ, խաղաղութեամբ սրտի եւ մտադիւր կամօք:

Քաշանայի պարտք են օրինակ առաջի ամենեցուն կացուցանել զանձն իւր ի շինութիւն բարոյից եւ ի յորդորումն առուածապաշտութեան, եւ կոյ մնալ Հանապաղ, յամենայն իրնդիրս ազգայինս եւ ընկերականս, որք յուզին երբեք երբեք յերեսաց զժխեմ պատահարաց, պաշտօնեայ խաղաղութեան, զի թուար ընդզէմ կոշակաց աշխարհի եւ կեանք կրօնասրաց:

Յուշ լիցի քեզ զի ուսումն ոչինչ առուելութիւն զործէ ի մաղն, եթէ ոչ առնուցու զլոյս իւր ի հաւատոց, եւ զի վայրապարէ է ամենայն դիտութիւն, որ ոչ տանի զմիտս ի շինութիւն ընկերին:

Յաղբրէ Աւետարանին եւ եթ ըմպեցես եւ անտի մանաւանդ տացես ամենեցուն որք շուրջ զճեւ լինիցեն՝ ըմպել զանխորթախ կաթն դիտութեան յուսոյն անմահի, որով միայն մարթէ մարդկան անել ի փրկութիւն:

Վասն որոյ միտ զիր Հանապաղ ընթերցուածոց Ս. Գրոց, ոչ միայն ի պաշտամունս եկեղեցւոյ, այլ եւ յառանձինն պարագմունս քո:

Գառնդ ելով մինչեւ ցայժմ ի վարախի Սրբոյ Ռաշին, այսուհետեւ Հովիւ եւ Հայր կացցես ընդ Հովանեաւ Նորին, ուստի եւ ուր եւ երթիցես կամ մտանիցես, ընդ քեզ ունիցես զչնորՀս պատկասանաց սուրբ աստիճանիդ եւ զօծութիւն Հոգւոյն Սրբոյ:

Չգօն՝ ի խորհուրդս, զգատտ՝ ի բանս, պարկելտ՝ ի վարս ի քեզ կերպարանեսցի սրբութիւն կամաց Հօրն երկնաւորի:

Չգոյ՛ Հաց, չլինել ջրակոտ եւ բարկատիրո, ընդ ամենեւին զբարս քաղցունս ունիցես, եւ յամենայն փայլեցուցես յանձին քում զսէր Փրկչին:

Պատուէր Հայրական աւանդեմ քեզ մանաւանդ զամենայն զջանս քո արկանել ի կիր, զի ի Հոռաստանեայ երկրին, ուր Հանդերձեայ ես այժմ զնալ խաղաղութեամբ, ազգակիցք մեր

մի մասացինի երբեք զսէր Աղզի մերոյ, և Եկեղեցւոյ, զսէր լեզուի և զպրութեան և զամենայն առաքինութեանց նոցա : Ի զնալն քո ի հետատանեայ երկիրդ այդ Նորոյ Աշխարհիդ, պարտ պաշտաման է քո, տառել քան զայլ ամենայն, ժողովիլ գնշխարեալ բնկորսն, զի մի՛ ինչ կորիցէ : Ի միում ի ձեռաց քոց զցուպ հովուութեան Սրբոյ Խաչին, և ի միւսումն զսրբիկ Աւետարանին և զպատմութեան նախնեացն մերոց, որպէս զհովինն որ զնայ ի խնդիր կորստեալ ոչխարին, հովուեացես զնոսա իմաստութեամբ և բարութեամբ :

Յիսուս Գրիգորոս, Փրկիչն մեր և Աստուած, և Տէր, որ կեանք է և համարութիւն և ճանապարհ, կեցուցէ զքեզ ի սրբութեան, լուսաւորեացէ զմիտս քո ի համարութեան, և առաջնորդեացէ զքեզ ընդ ճանապարհ խաղաղութեան ի վայր անդրանիկ հովուութեան քո, և արգիւնաւոր արացէ զամենայն զործա քո բարիս, և ի հանդերձելումն անթառամ պսակին արժանի արտացէ : Ամէն :

Աղօթարարս

Պատրիարք Երուսաղէմի

(Ստորագրուելուն) ԹՈՐԳՈՒՄ ԵՊԻՍԿՈՊՍ

(Կնիք Թորգոմ Եպիսկոպոսի)

ի 14-ն Յունիսի 1928 Ամի

յԵՐՈՒՍԱԳԷՄ

Պատ. Արսո Սրբոց Յակովբեանց

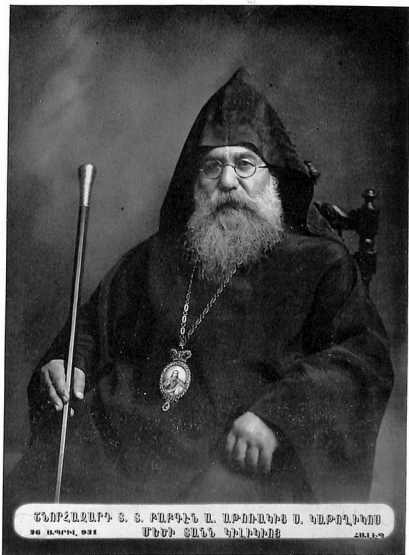
Համար 20

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Տ. ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԳՈՒՐԵԱՆ

1921-1930+

Հայ երուսաղեմի մօր շրջանի Ա. գահակալը և կրթական
վերածնունդի հիմնադիրը :

Նոր շրջանի Սիմոն Ամսազրի Ա. խմբագիրը եւ աւագ ուսուցիչ
 Ընծայարանի (1924-1930) :

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Տ. ԹՈՐԳՈՒՄ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

1931-1939+

Մեծանուն Գուրեան Սրբազանի արժանի աշակերտ եւ արժանաւոր յաջորդը Առաքելական Աբռին:

ԱՄԵՆԱԳԱՏԻՒ Տ. ԻԵՍՐԻՊ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՆՇԱՆԵԱՆ

1939-1944+

Նոր շրջանի Գ. Պատրիարքը և երկարամեայ ու վաստակաւոր
միաբան Ս. Աբրահայ

ԱՐԱՐ ԱՍԱՖԷԼՅԱՆԻ ՍՐՐՈՅ ՅԱԿՈՎԷԼՅԱՆԻ

ԵՐԱՆԱՊԷՄ

ԵՐԱՆԱՊԷՄ 9 ՆՈՅԺ. 1939

ՀՈՂԷՆՈՐՏ

Տէր Սիւն Վարդապետ սիրելի

Փրօպիետան

Երէկեան օրը ընդունեցայ Ձեր Սիրելութեան տաբուշտ Հոկտեմբեր 19 թուակիր նամակը ու անդեկացայ պարունակութեան:

Թէեւ ծրարութեամբ էր Սուրբ Աթոսի տպարանէն հրատարակել Հայ Երուսաղէմ Տարեգիրքը, բայց ներկայ պարագաներու բերմամբ երկուսն եկած անակնկալ դժուարութիւններ, գլխաւորաբար զրամական տալնապը, կը ցաւեմ որ արդէն եղան առաջադրուած հոտարը լոյս ընծայելու: Կը սպասենք յաւազոյն օրերու եւ խաղաղ ժամանակի: Մինչ ցարդ Ձեր Սիրելութիւնն եւս ժամանակ կ'ունենայ սպասուած աշխատակցութիւնն ընծայելու եւ օժանդակելու այդ ծրարին իրաւորման:

Հաճոյքով վարդապետ ձեր յօդուածները հրատարակուած Պաշխարի եւ Կոչնակի մէջ, իբրեւ հարազատ միտարանք Ս. Աթոսի՝ գովերի է ձեր նախանձախնդրութիւնն ու եռանդը, որով ջանադիր կը լինիք ծանօթացնել Հայ-Երուսաղէմը աշխարհի Հայութեան եւ Ս. Աթոսի ու անոր Միաբանութեան հանդէպ սէր եւ հետաքրքրութիւն արթնցնելու մերազնից արտերուն մէջ: Ի հնումն այդ դերը կը վստահէին Երուսաղէմի նուիրակները հայրենիքին ու զազութներուն մէջ: Ուրախալի է որ այժմ ձեզ նման մեր սիրելի եւ Հոգեկից փրայրները շարունակողները կ'ըլլան այդ զեզեցիկ աւանդութեան:

Հետաքրքրութեամբ հետեւեցայ նաեւ Պաշխարի մէջ հրատարակուած ձեր եւ Տիար Թիքեաքեանի գլխաւորական յօդուածներուն խորնացի չորմ: Արժանաւորել զբովանդակներէն անոնք, միայն խնդրոյ առաքելայ հորցը չօչափող ու զերծ սրբէն անձնականութիւնէ:

Հայրական սիրոյ սղջունիւ եւ ձեր տաղջութեան եւ յաջողութեան եւ արդիւնաւորութեան արտազին ժողովանքներով՝

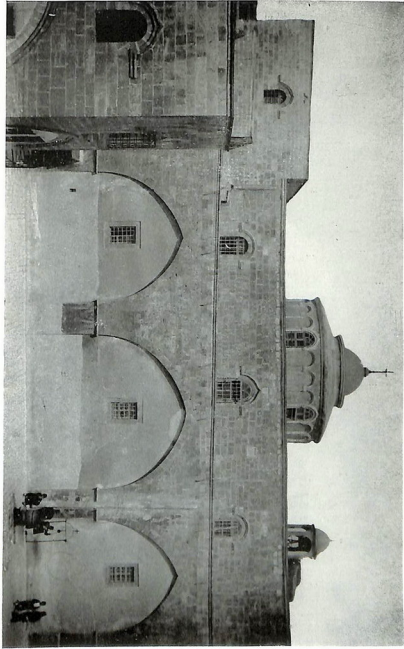
Արթուրար ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(Պատրիարք Երուսաղէմի)

A $\frac{11}{27470}$

356

367

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԴԱՐԱՆԻ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԴԱՐԱՆԻ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Երուսաղէմ, որուն սուրբ անունը միայն կը բաւէր թունդ հանելու մեր հայրերու բարեպաշտ սիրտն ու հողին, հայութեան սրտին ա'յնքան մօտ ու նուիրական, մեր հաւատքին երկրորդ Միջնաբերդը հղած է, — առաջինն լըլըլով էջմիածնի Մայր Աթոռը: Երուսաղէմը կը պահէ մեր հաւատքի ճօրացին ու ուխտին յիշատակը, անոր անուանողիւր հալսեկան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցիով, Տէրոջ Ս. Յարութեան հակայ Տաճարին վամարներուն տակ, և այնքան մօտիկ Փրկչի վեճաատու Ս. Պաշէ Գիւտի տեղւոյն:

Այն ի՞նչ անասան հաւատք էր մեր բարեպաշտ հայրերուն, որ ամէն արգելքի ու խռչնդատի յաղթելով, ամէն տանջանքի ու զրկանքի տակալով՝ զիրենք վառապնորդէր անջրդի անապատներէ, ընծային ճամբաներէ, աւաղակներու հալածանքներէ և ծովու ամեհի ալիքներու վրայէն, ու կը տանէր զիրենք Յիսուսի Ս. Գերեզմանին ոտքը, իրենց աչքերով տեսնելու Տէրոջ հրաշապատում ծննդեան, աստուածային հրաշքներու, մահաարտու չարչարանքներու, ու հրաշափառ Ս. Յարութեան նուիրական ու տնօրինական աստուածակոխ սրբաւայրերը, երկրպագելու յարուցեալ Փրկչի անմահաւոր Ս. Գերեզմանին և գոռնալու Մահոտիսի:

Մեր հայրերու անասան հաւատքի բարձրութիւնը ի յայտ կուգայ աւելի՝ երբ մանաւանդ նկատի առնենք, վաղձմի նախնական միջոցներով ճամբորդութիւնը, և բոլոր ոչ ինքնաշարժ կար և ո'չ ալ շոյեկառք, և անոնք ամբողջով կը կրօնին հապարաւոր մղոններ, ձիու վրայ, կառքով կամ սալով, և վերջապէս կը հասնէին իրենց մուրաղին: Այսօր, թէ և երթեակի միջոցները այնքան զվարացած են, սակայն, մտիչ ոյժը, հաւատքը թուլցած է: Թէ և այսօր ալ րուսեկան թիւով ուխտաւորներ կ'ալցեն Երուսաղէմ:

Հայութիւնը չի կրնար մօռնալ Երուսաղէմը, իր հաւատքին ամրոցը, չի կրնար մօռնալ իր Փրկչի կենսանորոգ Ս. Գերեզմանը, և Ս. Յակոբեանց Առաքելական Աթոռը: Բարեւունի մէջ պանդուխտ Իսրայէլի մողովուրդին հետ ուխտեր է չմոռնալ իր հողեւոր հայրենիքը, լսելով՝ զեթէ մոռացալց զԲեկ Երուսաղէմ, մոռացի զիս աջ իմ» (Սաղ. ՃԼԶ 5-6):

Վասնորի հայ ժողովուրդի ուրախութեան և փրկութեան աղբիւրը հոնկէ կը բոխի: Հայ աղբւրի դոյութիւնը կը պարտի այդ լուսատու և փրկարար հաւատքին, որուն պահպան հրեշտակն է Հայ Բնեղեցին:

Մեր ժողովուրդի հաւատաւոր աշգերը միշտ անէջ տեսած ևն Լուսաւորչի կանքեղը Արապածի զազաթին վրայ՝ փախուած երկինքէն: Այդ հաւատքը մշտապա պահած է Ս. Լուսաւորչի իրական կանթեղը ո՛չ միայն Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, այլ նաեւ, Յիսուսի Ս. Գերեզմանին վրայ: Անոր մուտքի ճակատը անէջ կը մտնի մեր ազգի հոգեւոր լոյսի ջահը, — Լուսաւորչի կանքեղը — որուն պատրոյթը հայ ժողովուրդի անժաշ հաւատքն է, և Ընթը՝ անոր զոհարարող բարեպաշտութիւնը: Որքան ատեն որ անիկա մշտապա կը պլլայ ջրխտոնէական մայրաքաղաքին մէջ՝ Յիսուսի հոգեւոր լոյսի լստերն ալ անէջ կը մնայ հայութեան սրտին ու հոգիին մէջ: Պէտք չէ թողուլ որ մարի այդ կանթեղը, և շինանի հայութեան հոգիին լոյսը:

Արդ, որպէսզի Լուսաւորչի կանթեղը մշտապէս շողայ Յիսուսի զբեզմանին վրայ՝ երեսադէմ նուիրուած և հաւատաւոր պահպաններու պէտք ունի, որոնք Վեստեան փոսերուն պէս՝ պիտի հսկեն հայ հաւատքի կանթեղին վրայ, իւղ պիտի լեցնեն անր մէջ, իրենց աղօթքն ու արցունքը խառնեն անոր՝ որպէսզի չմարի անոր լոյսը, և չխեղանի անոր հուրը:

Դարձեալ, որպէսզի Յիսուսի հաւատքի կրակը մշտապա մնայ հայ եկեղեցւոյ մէջ, ու հայութեան հոգեոյն խորքը, հայ եկեղեցին պէտք ունի զխտակից ու հաւատարիմ հոգեւորականներու: Ահաւասիկ այս կրկնակի ու նուիրական նպատակներուն համար է որ երեսադէմի Ս. Յակոբեանց Առաքելական Աթոռոյ Միարանութիւնը դուրսուրանքով և գորովայից հոգածութեամբ փր պահէ Ժառանգաւորաց Վարժարանն և Ընծայարանը, որպէսզի պատրաստէ ու հասցնէ իր յաջորդները, իր Ժառանգաւորները, հայութեան հոգեւոր ու իմացական դանձրուն ժառանգորդները, Տիրոջ նուիրական սրբափայրերուն արթուն պահպանները, և հայ եկեղեցւոյ հոգեւոր աշգեստանին պարտաճանաչ սպասաւորներն ու տեսուչները:

Անոնք որ րախտը ունեցած ևն Ուփտի երթալու Ս. Երկիր, — երջանի՛կ ուխտաւորները — անոնք որ ահանատես եղած ևն

Ս. Քաղաքին մէջ հայ ազգին ունեցած պանծալի ու նախանձելի դերքերն, հաւասար կատին ու Յոյն, չին եւ մեծ ազդեցութեան, քաջ կ'ըմբռնեն թէ ինչ ըսել կ'ուզենք: Վասնոր, իրենց ուղեւորով տեսած են Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան սրտանուէր ծառայութիւնը եւ վեհապանծ դերքը անօրինական սրբափայլերուն մէջ, որ հպարտութեամբ կը լեցնէ ամէն հայու սիրտ, եւ պատիւ կը բերէ հայ ազգին ու Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցիին:

Մեր Փրկչի տատանածակոյ Ս. Տեղեաց մէջ, մշտամբումունջ ազօթք եւ պաշտամունք կը մատուցուի Աստուծոյ, հայ ազգին համար, աշխարհի խաղաղութեան համար, ամէն օր, դիւեր ու ցերեկ, եւ հաշիւըն շարականն ու ազօթք կը հնչեն անլուրի, դասական երկու մեծ լեզուներու — յունարէնի եւ լատիներէնի — համապատիւ, Յիսուսի Ս. Գերեզմանին վերայ, Ս. Յարութեան երկնակամար Տաճարին բարձրաբերձ դմբէթին տակ ամփոփուած տաննեակ մը մատուցներու եւ սեղաններու վրայ: Երեք չին եւ տաքելական եկեղեցիներու կողմէ — յոյն, հայ եւ հոմեկական ըստ կարգի — յաջորդաբար Յիսուսի կենսատու գերեզմանին մատուցին մէջ, անխափան, ամէն օր, կէս դիւերէն սկսեալ, Ս. անժաշ Գատարազ կը մատուցուի: Այսպէս է նաեւ Բեթղեհէմի Ս. Մննդեան Տաճարի, եւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածամօր գերեզմանի Տաճարին մէջ, որ ամէն տառու կը մատուցուի Ս. Գատարազ:

Սրբափայլերէն յետոյ կուզան դպրոցները, ժառանգութեանց վարժարանն զատ, երեսօղէմի, եւֆօյի, Հաֆօյի եւ Ամմանի մէջ մօտաւորապէս 1500 երկսեւ հայ աշակերտութիւն ձրի ուսում կ'ստանայ Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան հովանիին տակ: Միաբանութեան հովանութեան տակ երեսօղէմի տպարանը անընդհատ կը ճանչէ, ձեռագրոց եւ տպագրոց մատենագրարները, տեղութիւններն ու հովուութիւնները եւ ժողովրդային ծառայութեան ու կարամոց հոգածութեան ծանր գործերը կը զրուեն Միաբանութեան ամբողջ ժամանակը: Հետեւաբար, շատ պարզ եւ հասկնալի է թէ Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը բազմանպատակաբար է լինի, որպէսզի կարենայ հասնիլ այս բազմապան գործերուն եւ մըշտաբար հսկէ ու պաշտպանէ հայ եկեղեցւոյ իրաւունքները Ս. Տեղեաց մէջ: Այսօր, մանաւանդ, երբ հայութիւնը պատ-

բառատուած եկեղեցականներու մեծ պահանջք ունի, և զազու-
թահայութեան աչքերը՝ մեծ ակնկալութեամբ՝ դարձած են
դէպի Երուսաղէմ և Անթիլիաս:

Ետայի կայահանամաքուր մարգարէն կ'ըսէ. — «Երանի՛ր,
որ ունեցի զաւակ ի Սիոն» (ԼԱ 9): Հայ ժողովուրդի Քրիստո-
սասէր սիրտը կապուած է միշտ Երուսաղէմին, որուն նուիրա-
կան սրբատեղիները դարեր շարունակ պահպանուած են մեր
ժողովուրդի սրտարուի ու ատառաձեւն նուէրներովն ու դար-
պաններովը, շատեր ուզած են որ տեւական, մնայուն յիշա-
ռակ մ'ունենան Ս. Յակոբի մէջ, ըլլայ սրբազան անօթներ,
Պատարազի զգեստներ, և սպտաներ, և կամ շէնքեր ու եկե-
ղեցիներ, որոնցմով զարգարուած է Ս. Երկիրը: Եւ քանիներ
կ'ուխտեն մինչև ցայսօր իրենց սիրասուն զաւակները նուի-
րել Ս. Յակոբի պաշտպանութեան և հովանիին: Եւ իրենց
սիրտը երուսաղէմին օղակող յիշատակ մ'ունենաւ: Ս. Սիոնի
մէջ. «Երանի՛ր անոր որ զաւակ մ'ունի Սիոնի մէջ», երանի՛ր ա-
նոր որ յիշատակ մ'ունի Ս. Յակոբեանց մանքին մէջ, որ Սիոն
ընտան հրաշագեղ բարձունքին վրայ կառուցուած է, Տեառն
Եղբայր Յակոբոս Արդար Առաքեալին — Երուսաղէմի Ա. Ե-
պիսկոպոսին և Պատրիարքին — և Ս. Յակոբոս Զերեղեան՝
Գլխադիր Առաքեալի և առաջին նախատակի նուիրական զոյգ
նշխարներուն վրայ, ահա՛ թէ ինչո՞ւ կը կոչուի Աքոռ Առա-
քելական Սրբոց Յակոբեանց:

«Լուսաւորեալ'ց Երուսաղէմ, զի հասեալ է լոյս քո, և
փառք Տեառն ի վերայ քո ծաղեսցին»:

«Այսպէս ասէ Տէր, երանի որ ունեցի զաւակ ի Սիոն, և
ընտանեակք իցեն նորա յԵրուսաղէմ»:

ՍԻՈՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1948 Ապրիլ

Տխարոյիդ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Պ Ա Ղ Ե Ս Տ Ի Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Տարածութիւն եւ Բնակչութիւն.— Պաղեստին^(*) պղտիկ երկիր մըն է, իր տարածութեամբ ու բնակչութեամբ զբեթէ աշտօրուան Սովետական Հայաստանին հաւասար է: Տարածութիւնն է 10,429 քառ. մղոն (մօտաւորապէս 30,000 քառ. քիլօմէթր) եւ ըստ վերջին մարդահամարին՝ բնակչութեան թիւն է 1,912,000, որուն 1,143,000 իսլամ արար է, 610,000 հրեայ (1947-ին՝ 700,000-ի բարձրացած է), 145,000 քրիստոնեայ եւ 15,000 այլեւաքր: Արար բնակչութեան 66,550 վրանարեակ (Պէտէվի) է:

Անդրյորդանեի տարածութիւնն է 34,740 քառ. մղոն, մինչ բնակչութիւնը՝ 300,000 միայն, որուն 30,000 քրիստոնեայ եւ 10,000 չքրիստոնեայ:

Սովետ Հայաստանի տարածութիւնն է 11,580 քառ. մղոն եւ բնակչութիւնը 1,500,000:

Պաղեստին, իր աշխարհադրական դիրքով, Ասիոյ, Ալիփիմիէի եւ Եւրոպայի միջեւ կամուրջ մըն է, եւ անցքը դէպի Հնդկաստան եւ Մայրադոյն Արեւելք:

Սահմաններն են.— Արեւելէն՝ ԱնդրՅորդանան, Յորդանան զեան ու Մեսոպոտամիոյ. Արեւմուտէն՝ Միջերկրական ծովը. Հիւսիսէն՝ Լիբանան-Սիրիա եւ Հարաւէն՝ Եգիպտոս եւ Արաբիոյ անապատը:

Ս. Երկիրը լեռնային է մեծաւ մասամբ, եւ փոքր մաս մը՝ ծովեզերեայ ու դաշտաբնի: Սակայն, Բերկին մեծ մասը աղաւառաժուռ է, կրային ու անդալիզի. թէեւ բնական զեղեցիկութիւններով հարուստ է եւ սիրուն բնանկարներ ու տեսարաններ ունի: Պաղեստին 2,200,000 արտադար (էճք) մըլշակելի հող ունի: Եթէ բնակչութիւնը բազմաթեւս ութիշ

(*) Պաղեստին քաղ. ծագած է Փղշտացի քառէն (Philistine — Palestine):

երկրիներու հետ, պիտի տեսնենք որ ա՛յնքան ալ ցածրացաւ չէ : Իւրաքանչիւր քառ. մղոնի վրայ՝ 150 հոգի կը բնակի, մինչդեռ Ամերիկայի Օրեկոն նահանգի մէջ 12 հոգի կը բնակի մէկ քառ. մղոնի վրայ : Ս. Երկիրը Վերմանթ նահանգի ծաւալը ունի, — 140 մղոն երկայնութիւն եւ 30—45 մղոն լայնութիւն :

Սակաւն, Պաղեստինը եղական է իր պատմական ու սուրբ-զրական յիշատակարաններով, Իսրայէլի պատմութենէն ու Յիսուսի փանքէն հրաշալի դրուագներով ու աստուածակոխ տնօրինական սրբավայրերով : Ատոր համար քրիստոնէութեան ու հրեայութեան Սուրբ-Երկիրն է իրաւամբ :

Բնակչութեան երկու-երրորդը արաբ է, ու գրեթէ մէկ երրորդը հրեայ, իսկ քրիստոնեաները գրեթէ տաս տոկոսը կը կազմեն, — 145,000, որուն $\frac{3}{4}$ ը դարձեալ արաբ է : Քրիստոնեայ տարբին մէջ, արարներէն յետոյ, երկրորդ մեծ թիւը կը կազմեն Հայեր, աւելի քան 10,000, յետոյ կուգան Յոյներ, Անգլիկացիներ (ամէ մասը պաշտօնեաներ), Իտալացիներ, Ճրանսացիներ, Ասորիներ, Ղարիներ, Հայկչներ, Գերմանացիներ, Ամերիկացիներ, ու գրեթէ ամէն ազգէ ու կրօնքէ նմուշներ :

Պաղեստինի մեծադոյն քաղաքներն են. — Երուսաղէմ — մայրաքաղաքը, Թել-Աւիվ, Հայփա, Եափա (Յոպպէ) Նապլուս, Բեքրուն, Գազա. Նազարէթ, Տիբերիա, Սափատ, Թաւ-Քարիւմ, Ռամլէ, Ռամալլա, Բէյսան, Պիրշիպա, Աֆուլէ եււն :

Բաղմամարդ բնակչութեան տեսակէտով, Ս. Երկրին ա-մենէն մեծ քաղաքը Թել-Աւիվն է, մօտաւորապէս 200,000 բնակիչ ունի, այժմ զուտ հրէական քաղաք մը, արդիական ճոխ, սուղ եւ զեմեցիկ շէնքերով ծովեզերեայ կեդրոն մըն է : Թել-Աւիվ կը նշանակէ Գարնան բլրակ (Mount of Spring), հիմնուած է 1909ին, աւաղներու վրայ, Միջերկրականի եղբր-քը Եափաթէն քիչ մը գէպի հիւսիս. քառորդ դարու ընթացքին բնակչութիւնը 20 անգամ բազմապատկուած է, ու դարձած Պաղեստինի ամենէն բազմամարդ ու արդիական քաղաքը եւ ճարտարարուեստի կեդրոնը, փնչպէս նաեւ Երբայական մշակոյթի վտարանը՝ իր 25է աւելի մատենադարաններով, 60է աւելի թէրթթերով, 15 դիտական ընկերութիւններով եւ ար-ուեստի կեդրոններով եւ հրէական նկարապիւրով :

Ս. Երկրի երկրորդ բաղմամարդ քաղաքը Ս. Քաղաքն է, Սիոնի բարձունքին վրայ, որուն 165.000 բնակչութեան մե-

ծամասնութիւնը հրեայ է, գրեթէ 100,000, մնացեալը կէս առ կէս, իսլամ եւ քրիստոնեայ, թէև շրջակայ գիւղերը ամբողջութեամբ արաբ են :

Երրորդը կուշայ Հայֆա, 150,000 բնակչութեամբ, դարձեալ մեծ մասը հրեայ, աւելի քան 80,000, մնացեալին՝ 40,000 իսլամ, եւ 30,000է անոց քրիստոնեայ :

Չորրորդ մեծ քաղաքը, դարձեալ ծովալեռեայ, Յոպլէ գամ Եաֆա, 100,000 բնակչութեամբ, որուն 55,000 իսլամ, 30,000 հրեայ եւ մնացեալը քրիստոնեայ են, ոսկայն, վերջին արաբ-հրէական բախումներու պատճառով՝ հրեաներու մեծ մասը խոյս տուած է դէպքի թշնամիքի :

Ս. Երկրի արաբ բնակչութեան մեծ մասը կը բնակի գիւղերու մէջ, եւ կը կոչուի ֆէլլահ (գիւղացի), հրեաներու մեծամասնութիւնը քաղաքներու մէջ առևտուրով եւ ճարտարութեամբ կը զբաղի, իսկ մնացեալը թշնամիքէն մինչեւ Հայֆայի ծովափը տարածուած աղաքակներու մէջ կը մշակէ նարինջ, կրէյփ-փրուք, պանանէս, խաղող եւ զանազան բանջարեղէններ :

Քրիստոնեայ բնակչութեան կեդրոնն է Երուսաղէմը իբրեւ Ս. Քաղաք, ուր կը գտնուին մեծադոյն ու նովբերական արքայալոյսերը, ինչպէս նաեւ Բեթղհէմ եւ Նադաբէթ, իսկ Եաֆա, Բերբոն, Նապլուս եւ Գազա արաբական մոլեռանդ կեդրոններն են :

Կլիման. — Ս. Երկրի կլիման բարեխառն է եւ մեղմ, ընդհանրապէս, թէև մեծաւ մասամբ ընտաքին երկիր մըն է : Երեք տեսակ կլիմա ունի. ոսկայն, ծովափրքեայ — Եաֆա, Թշնամիք եւ Հայֆա — ամառը տաք է եւ խոնաւ (sub-tropical) եւ ձմեռը մեղմ ու բարեխառն : Լեռնային մասի կլիման ցամաքային է (continental), ամառը մեղմ է եւ ձմեռը ցուրտ եւ անձրևոտ. ձիւնը հազուադէպ է, ինչպէս Երուսաղէմի բարձրանդակին վրայ : Իսկ Յորդանոնի հովիտն ու Մոսեսի ձոր՝ շրջանը — Երբոյ — Արևադարձային (tropical) կլիմայ ունի. ամառը տոթակէզ, իսկ ձմեռը մեղմ ու հաճելի, իրական ձմեռանոց մը : Ծովու մակերևոյն 1300 ոտք ցած է, մինչդեռ Երուսաղէմ 2,500 ոտք բարձր է, արեւի որ իրարու ալքան մօտ քաղաքներու — Երուսաղէմ, Յոպլէ եւ Երբոյ, հաղիւ 35-45 մղոն իրարմէ հեռու են — մթնոլորտը այնքան ալյալանութիւն ունի :

Պաղեստին իրականին մէջ յընդհանուրն, երկու եղանակ ունի. ամասը չոր է եւ ծովեզերքները տաք, խաղ ձմեռը ցուրտ բարձունքներուն վրայ եւ անձրեւոտ, խաղ ծովեզերեայ շրջանը՝ մեղմ: Ապրիլէն մինչեւ Նոյեմբերի սկիզբը անձրեւ չի տեղար:

Երուսաղէմի օդն ու Եաֆաի ծովը բաւական փոփոխական են, այնպէս որ աւածիկ կարգ անցած է լաճել. — «Մի հաւատար Երուսաղէմի օդին, Եաֆաի ծովին ու արաբի խոտքին»:

Ս. Երկրի ամբողջ արեւմուտքը ծովեզերք է, Միջերկրականի արեւուն կը քսուի, Եգիպտական սահմանադուխէն (էլ Արվէ), Գաղաթէն մինչեւ Աքքիա, Լիբանանի սահմանը:

Պաղեստին ունի երկու ծովեր կամ աւելի ճիշդը՝ լիճեր, Մեռեալ ծով, եւ Գալիլիոյ կամ Տիբերիոյ լիճը: Մեռեալ ծովը, ինչպէս անուանին յայտնի է, ոչ մէկ կենդանի շունչ կամ ձուկ չի պարունակէ, ամէն ինչ մեռած է անոր մէջ, վաւանդի չափազանց աղի է, աստու փոքաս (potash) — բորակ — մաղնէկ եւ կրածին (calcium) ու աղաթին նիւթեր կը պարունակէ եւ հանքային տարրեր: Տարիներէ ի վեր հրէական բնկերութիւն մը ծովուն ջուրը ածունելու մէջ քաշելով՝ կը չողկացնէ ու հանքային նիւթերը փոխադարձի:

Գալիլիոյ ծովը, որ մեռեալ ծովուն հակադասներն է, լեռներով շրջապատուած է եւ անոյց ու ըմպելի ջուր ունի: Անոր մէջքն կը թիփ Յորդանան գետը, թէնա իր ծագումը վ՛ստնէ Լիբանանի լեռներէն, ու անցնելով Մեռոն լիճէն՝ կը թափի Տիբերիոյ լիճը եւ անիւ հոսելով՝ կ'աւարտի Մեռեալ ծովուն մէջ:

Գալիլիոյ ծովուն տարածութիւնն է 13-ով 7 մղոն (մինչ Վանոյ ծովուն ծաւալն է 80x60 մղոն, եւ բարձրութիւնը՝ 5000 ոտք):

Տիբերիոյ լիճին ձուկերը համեղ են ու հանրածանօթ, որուն ձկնորանեքն Յիսուս մարդոց որսորդներ ըրաւ իր չափերունը:

Ս. Երկրի մեծագոյն գետը Յորդանանն է, Ս. Գետը, որուն մէջ մկրտուեցաւ Յիսուս, եւ որ կը թափի Մեռեալ ծով:

Կան նաեւ երկու ուրիշ գետեր եւ շատ մը գետակներ: Մին՝ Եաֆաի գետը, որ Թէլ-Աւիպի մօտ՝ Միջերկրական ծովը կը թափի, իսկ միւսը՝ Հայֆայի գետ որ դարձեալ Մի-

Ջերկրականեր կը թափի: Գետակներէն ու վտակներէն շատեր որոնք ձմեռուան ու դարնան անձրեւներէն կը վազմուին, եւ կը գոյացնեն հեղեղատներ չովիտներու եւ օորերու աջ, ա-
մառը կը ցածքին:

Արտադրութիւն եւ նարտաբարուեստ.— Հարուստ եր-
կիր մը չէ Պաղեստինը^(*), որուն ամենէն բարեբեր մասը Մի-
ջերկրականի ծովկերքն է, Գաղաթն մինչեւ Աքքիս (Նաֆայի,
Խէլ-Աւիվի եւ Հայֆայի շրջանը), երկրին արեւմտեան մա-
սը, որ ծածկուած է մշտադալար նարնջների պարտէզներով,
որոնք ամառ թէ ձմեռ կանաչ են: Պեղատիւնի մեծադոյն ար-
տածութիւնը նարինջն ու կրէյֆ-փրութն են, մասնաւորաբար
դէպի Անգլիա: Նաֆայի նարինջը համբաւաւոր է իր համով,
չոտով ու որակով: (**)

Պաղեստինի Միջերկրական երկիրներու (Ալեքիլիս, Յու-
նաստան եւ Իտալիա) բուսականութիւնը ունի.— նարինջ,
լեմոն, ձիթենի, մայրի ծառ, (pine tree) եւ նշենի: Իսկ Յոր-
դանանի չովիտը կը բուսին՝ Սոդոմի խնձոր, աքասիս, (որ-
մէ արարական խէժ կը պատրաստուի), Երիֆուլի վարդ, Յի-
սուսի փուշ: Տիբերիոյ լիճին քով կ'աճի նաեւ Արիֆուլի պա-
պիրոս:

Ս. Երկէրը պղտիկ անտառներ միայն ունի եւ կաղնիի,
չոճիի, մայրիի (Aleppo pine) ծառեր, թուփեր եւ վայրի ծա-
ռեր:

Պաղեստինի լեռնային մեծ մասը, բլուրները մանաւանդ,
ծածկուած են մշտադալար ձիթենիներով, որոնք ջուրի պէտք
չունին: Պտղատու ծառերէն՝ ունի նաեւ թղենի, ծիրանի,
սալորենի եւ նշենի: Յորենի բերքը շատ քիչ է: Կ'արտադրէ
նաեւ պանանձղ, ձմերուկ, անիս ձալոյն: Ունի համեղ խա-
ղողներ, Քեբբուի մեծ ողկոյցով խաղողները նշանաւոր են:
Բանջարեղէններէն՝ լոլիկ, սմբուկ, կաղամբ, ծաղկակաղամբ
եւալոյն: Ունի լաւ պիւնի եւ ձէթ:

(*) Թէեւ, ըստ Ս. Գրոց «կար եւ մեզր կը բխեր» երբ
Իսրայէլը եկաւ Աւետեաց Երկիրը:

(**) 947ին 55,000 արտավար կիդրոն մշակեց Ս. Եր-
կիրը. եւ 50,000,000 տոլարի եկամուտ ունեցաւ այդ քերփէն:

կենդանիներէն 600 տեսակ կ'ապրին Ս. Երկրին մէջ. Լոյսիկ, մարմօթ, առնէտ, բեւեռային կատու (pole cat), արջ, դայլ, շնագայլ, բորենի: Իսկ ընտանի կենդանիներէն՝ ոչխար, այծ, էշ, ուղտ, — որ անապատի նաւն է — ձի, քորի եւլն:

Ս. Երկիրը կ'արտածէ նարինջ ու կը ներածէ քուրիստ (գրօսաշրջիկ) եւ ուխտաւոր: Ամէն տարի հաղարաւոր ուխտաւորներ եւ գրօսաշրջիկներ կ'այցելեն Ս. Երկիրը, մանաւանդ Ջատիկ տօնական օրերուն, կարեւոր եկամուտի աղբիւր մը կազմելով, որմէ սակայն, վերջին տարիներ, գրեթէ զրոյկուած է, արար—Հրէական խառնութիւններու հետեւանքով: Հրէական ներգաղթը Ս. Երկրին բերաւ հսկայ գումարներ, որով երկիրը հարստացաւ ու վերաշինուեցաւ, ասֆալտ ճամբաներով ու գեղեցիկ ու արդիական շէնքերով: Այժմ, սակայն, գրեթէ ընդհատուած է շինարարութիւնը՝ ներքին կոխներուն պատճառաւ:

Պաղեստին ընական հարստութիւններ չառ քիչ ունի, եւ մեծ հանքեր չկան, բացի առատ ու տոկուն քարի տեսակներէ, — սեւ, կարմիր, մարդադոյն մարմարներէ ու կրանիթէ, ինչպէս նաեւ Մեռեալ ծովու աղային ու հանքային նիւթերէն: Քարերն ու մարմարները կը գործածուին Երկրին մէջ, կանգնելով գեղեցիկ շէնքեր ու պարզարեւով անոնց ճակատները: Մոնաւանդ Երուսաղէմի շրջանակը շատ սիրուն քարաշէն ու մարմարապատ շէնքեր շինուած են: Ս. քաղաքին մէջ սիմէնթէ շէնքեր արդիւնուած է շինել, որէտք է քարաշէն ըլլան, քաղաքին պեղեցկութիւնը պաշտօնաւոր համար: Իսկ Թէլ-Աւիվի ծովեզերքը, ուր քարահանքեր չկան, շէնքերը շինուած են աղիւսով, սիմէնթով եւ զիմեալ-կրալիմով (զանդալիտ): Պաղեստինի մէջ շէնքերը շատ բարձր չեն, հազր. 3-6 յարկանի, միայն Թէլ-Աւիվի մէջ է որ վերջին տարիներ 6-8 յարկանի շէնքերը բազմացած են: Քարաշէն շէնքերը դժուար է շատ բարձր շինել, մանաւանդ որ վերելակներ չունին, եւ աստիճաններով ոչտք է բարձրանալ վերի յարկերը: Շին շէնքերը հաստ պատեր ունին, 3-4 սոք լայնութեամբ, երկու կողմերը քարէ, իսկ անոնց մէջտեղը հող կամ խիճ լեցուած է: Այնքան հաստ պատեր կան, որոնց մէջէն աստիճաններ շինուած են, Բ. յարկը բարձրանալու համար:

Ճարտարարուեստի կողմէ Ս. Երկիրը շատ խեղճ էր մին-

չէւ վերջին 20 տարիներ, երբ հրեաներ, Թէլ-Աւիվի, Երուսաղէմի ու Հայֆայի մէջ հաղուստի, ուտելիքի, ըմպելիքի եւ ուրիշ պիտոյքներու գործարաններ հիմնեցին եւ մեծ յաջողութիւն ունեցան, ինչպէս տեսնուեցաւ 1935-ի եւ յաջորդ տարիներու ցուցահանդէսներուն մէջ: Երկրի առեւտուրին մեծ տոկոսը հրեաներուն ձեռքն է, որոնք սուեւորական կապեր հաստատած են աշխարհի ամէն կողմ հրեայ վաճառականներու հետ:

Կառավարութիւն — Պաղեստին Ազգերու Դաշնակցութեան փոքրէ յանձնուած էր Անգլիոյ, իբրեւ հոգատարութիւն (mandate), 1918-ին երբ Դաշնակիցներու բանակը զբաւեց Ս. Երկիրը Թուրքերու ձեռքէն, համառաւոր Արեւմտեանի առաջնորդութեամբ: Պաղեստինի գրաւման մէջ մեծ թափին ունին հայ վաճառականները — Ամիրիկահայ Լեզէոնականները, որոնք քաջութեամբ կուուեցան Թուրքերուն դէմ՝ Արարայի լերան պատերազմին մէջ, ուր ապաստանած էր Թուրք բանակը՝ իբրեւ վերջին ապաստան, զոր զբաւեցին հայ քաջերը, 23 դռներ տալով: Անգլիա արարներուն անկախութեան խտտումներ ըրած էր, դանոնք Թուրքերու դէմ պիտիու համար, որուն բանակալ լուծէն ազատից կ'ուզէին անոնք: Միեւնոյն ստեն, հրեաներուն ալ Ազգային Օգնիւ մը խտտացած էր Մեծն Բրիտանիան, Պալփուրի Յայտարարութեան համաձայն: Զինադադարէն ի վեր (1918), Ս. Երկիրը կը կառավարուի Անգլիացի Մարդպանով մը (High Commissioner) որ միեւնոյն ստեն կառավարէն է Անգլ-Յորդանանի, Թէլեւ ալը երկիրը ունի իր Թաղաւորը, Էմիրը, Ապտուլլահ, որ ստեղին, Էնթափայ է Պաղեստինի Մարդպանին: Երեք տարին անդամ մը կը փոխուի կառավարիչը: Միեւնոյն հիմա ունեցած է 8 մարդպաններ, առաջինը եղաւ հրեայ ծագումով Հրապրոյ Սամուէլ (այժմ Լորտ):

Պաղեստին բաժնուած է երեք նահանգներու. Կեդրոնական փամ Երուսաղէմի, հիւսիսային կամ Դալիլիոյ, կեդրոն ունենալով Հայֆա, եւ հարաւային կամ Եաֆաթի, որ կեդրոնն է նահանգին: Նահանգապետները (District Commissioner) Անգլիացի են, ինչպէս նաեւ բոլոր նախարարներն ու կարեւոր պաշտօնականները, միայն քաղաքապետները արաբ են — բացի Թէլ-Աւիվէն, որ զուտ հիւսիսային քաղաք ըլլալով, բոլոր պաշտօնականները հրեայ են — դատաւոր, քաղաքապետ, ոստիկան

ևւայլն: Քանի որ քաղաքացիներու քուէով կ'ընտրուին քաղաքապետները: Երուսաղէմի ևւ Հայֆայի մէջ փոխ-քաղաքապետները հրեայ են, կան նաև քրիստոնեայ օգնականներ:

Կառավարութիւնը Ս. Երկրէն ղինուոր չառնէր, վասնզի հոգատարութիւն է, միայն ոստիկաններ կ'առնէ, արարներէ ևւ հրեաներէ, թէևւ վերջին տարիներ ներքին խռովութիւններու հետևանքով, ոստիկանական կարելորոյ յոյժը անդդիացիները կը կաղմեն:

Մինչև 1927, Եգիպտական դրամ կը զօրծածուէր Պաղեստինի մէջ, անկէ ի վեր՝ իր անփական դրամը ունին Ս. Երկիրը, Պաղեստինական ռսկին, որ հաւասար է անդդիական տոբրինին, ևւ որուն հետևը կեցած է Մեծն Բրիտանիոյ ոսկերդրամը: Տասնորդական դրութեան վրայ հիմնուած է, 1000 միլը մէկ ռսկի է, կամ 100 դուրուշ (փրամթըր): Դրամներուն վրայ դրուած է ձրեք լեզուով — անդդիերէն, արարերէն ևւ երրայերէն, Ս. Երկրի երեք պաշտօնական լեզուները: Ծուկայի մէջ ավելի արարերէն կը խօսուի, ևւ անդդիերէն, բացի հրէական թաղերէն, ուր կը խօսուի նաևւ երրայերէն, խկ հայկական, յունական ևւ խալալական վանքերու ևւ շրջանակներու մէջ քը խօսուին նաևւ իրենց մայրենի լեզուները, ևւ ֆրանսերէն:

ՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒՍԱՆԷՍ

Պաղեստինի մայրաքաղաքը և քրիստոնեական մեծագոյն սրբափայլը կառուցուած է երկու ապառաժոտ բլուրներու կամ Սիոն և Մորէա լեռներուն վրայ: Ծովու մակերեսէն 2500 ոտք բարձր է: Կրօնական կեդրոնն է ոչ միայն քրիստոնեաներուն, այլ նաև հրէաներուն և իսլամներուն:

Հին քաղաքը քառանկիւն է, ու չբնակարարուած ժ.Ձ. դարուն կառուցուած պարիսպներով (Սուլթան Մէլիքի ձեռքով, 1542ին), որոնք նորոգուեցան 1925ին: Ուլթ դուռներ ունի, որոնցմէ նշանաւոր են Սիոնի, Դաւիթի, Դամասկոսի, Ոչխարաց և Ռովելայ դուռները կամ մուտքերը, (վերջինը Սողոմոնի Տաճարէն Գեթեմանիկի ձորը կ'իջնէ, և որ Յուստանիանոսի օբերէն զոց կը մնայ): Երուսաղէմի արեւելեան հանդիպակաց կողմն է Ձիթենեաց լեռը, Գեթեմանիի ձորով բաժնուած:

Հին քաղաքը 4 Թաղամասեր ունի. քրիստոնէից, իսլամաց, հայոց և հրէից, իսկ Սողոմոնի Տաճարի չբնակարար առանձին Թաղ մըն է, կառուցուած Մորէա լեռան վրայ: Սալէմ (խաղաղութիւն) կոչուած է Ծննդոց Գրքին մէջ (ԺԴ 18), ուր կը բնակէին Յիւրուսացիները: Դաւիթ Թաղաւոր իր մայրաքաղաքը բրաւ զայն և Տաղանակ Ուխտին հոն հաստատեց. իր որդին Սողոմոն խմատուն չինեց համբաւաւոր Տաճարը և ամբացուց զայն:

Բարեւացիներ, Ատրեատոնցիներ, Եղիպտացիներ և Արարներ ասպատակեցին Ս. Երկիրը ու քաղեցին զայն, և հրէաները դերի տարին, սակայն անոնք չմոռացան Ս. Քաղաքը և ուխտեցին ու ապմոտ երգեցին, բոկով գեթէ մոռացայց զքեզ Երուսաղէմ՝ մոռացի զիս աջ իմ...»:

Նեղմին վերաշինեց Տաճարն ու պարիսպները ընդարձակեց: Անտիոքոս կայսրը աւերեց քաղաքը: Հերովդէս Հոռովձացիներուն անթարթեց ու պեղեցիկ շէնքերով պարզարեց Երուսաղէմը, վերաշինեց Տաճարը և ամբողջութեամբ զօրացուց:

Յիսուսի կեանքի դրուպները Երուսաղէմը զարժուցին բովանդակ քրիստոնեութեան Ս. Քաղաքը: Տիտոս 70 թուականին

Հիմնադրատեղ կործանեց զայն: Աղբիւսնոս նոր քաղաք մը շինեց անոր աւերակներուն վրայ, զայն փոշելով Էլիա Կապիտոլինա (Aelia Capitolina), արձաններ փանդեց վենուսի եւ Աստուխի, եւ հրէից մուտքը արգիլեց: Մեծն Կոստանդիանոս զայն դարձեալ զբոստոնեայ սրբավայրի վերածնց ու հին անունը վերահաստատեց: Իր մայրը, Հեղինէ Թագուհին, եկեղեցիներ շինեց սրբատեղիներու վրայ, եւ կանչեց Ս. Յարութեան Տաճարը: Յետոյ պարտիկները գրաւեցին ու Ս. Խաչը Գողգոթայի գերի տարին: Յունաց Հերակլ կայսրը զայն յաղթական վերադարձուց, Է. դարուն:

Արարաց Օմար խալիֆան դրաւեց երուսաղէմը. իր անուան նուիրուած է մզկիթ մը: Խաչակիրները դրաւեցին Ս. Քաղաքը Մեմլուքներու ձեռքէն, մեծ ջարդ մը տալով անոնց, եւ լատին Թագաւորութեան մայրաքաղաքը դարձուցին զայն: Սալադինի վերադրաւեց զայն 1187ին, եւ խալաֆաց ձեռքը մնաց մինչեւ թրքական կայսրութեան պարտութիւնը եւ Դաւնակից լատիկներու յաղթական մուտքը երուսաղէմ, 1918-ին, Զօր. Ալէմպիի առաջնորդութեամբ: 1927ին մեծ երկրաշարժ մը շատ միասններ տուաւ քաղաքին ու Ս. Յարութեան Տաճարին: 1929-ին եւ անկէ ի վեր արար-հրէական խռովութիւնները կը շարունակուին: Քաղաքը պարիսպներէն դուրս տարածուեցաւ հրէից ներգաղթէն վերջ մանաւանդ: Կոստանդուցան հարիւրաւոր նոր փկեղեցիներ, զպրոցներ, հիւանդանոցներ, հնադատական թանգարաններ, հրէից համալսարանը, (1925ին հիմնուած): Նոր շէնքերը հիներուն աւերակներուն վրայ կառուցուած են:

Պալէստինի Յայտարարութենէն վերջ, երուսաղէմ դարձաւ անդղիական հոլատարական կառավարութեան մայրաքաղաքը:

Երուսաղէմ կը նշանակէ քաղաք յաղաղութեամբ:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԵՒ ՀՐԵԱՆԵՐԸ

Աշխարհի վրայ ո՛չ մէկ քաղաք ա՛յնքան բազմացել ընտել-
ւումթիւն ունի՝ որքան Երուսաղէմը: Անոր փողոցներուն մէջ
կը հանդիպին ամէն տեսակ ազգի, իրենց տարապնէրովը, ու
կը լսես զանազան լեզուներ: Նոյնիկ մը ուշադրութիւնը կը
դրաւեն՝ ամենէն առաջ, եկեղեցականներն ու կրօնաւորները
երեք մեծ կրօնքներուն, իրենց մասնախոտուկ զգեստներովը,
սեւ ու լաշնաթեւ վերարկուներովը, և կըսէ կամ զմոլեթաձեւ
վեղարներովը: Ֆելլաիներ Էմքարիով և ակալով, քաղաքա-
ցիներ՝ կաթիլի փետով ու եւրոպական դրնատով: Ռուս ու
կաթոլիկ մայրապետներ՝ երկուր քղանցքներով, ու տես կամ
ձեւածակ և լաշն քողերով, և վերջապէս, հրեաներ՝ իրենց
լաշնաթեւեղան մետաքսեայ վերարկուներով ու մուշտակեայ
զգեստներով:

Երուսաղէմի մէջ 29 տարբեր լեզուներ կը խօսուին, թէ և
երկրին պաշտօնական լեզուները երեք են. — անգլերէնը, ա-
րաբերէն և եբրայերէն — ըստ Պաղեստինի Հողատարութեան
Օրինագրքի 23րդ յօդուածին: Յիսուսի ատենն ալ երեք պաշ-
տօնական լեզուներ ունէր Ս. Երկիրը, — եբրայերէն, յունա-
րէն ու լատիներէն, որոնցմով Պիլատոս արձանագրեց Փրօքի
խաչափառոյն վրայ իրբեւ դատալին. «Յիսուս Նազուրեցի,
Թաղաւոր հրէից»: Պաշտօնական լեզուներէն զատ Ս. Երկրին
մէջ աւելի շատ խօսուած լեզուներն են՝ Փրանսերէն, հայե-
րէն, գերմաներէն, յունարէն, իտալերէն, թուրքերէն, ռու-
սերէն, ասորերէն, հայէջերէն և գպտերէն:

Այսօր, Երուսաղէմը իրականութեան մէջ երկու քաղաք-
ներէ կը բաղկանայ, հիմն Սուրբ Գրոց Երուսաղէմը, պարիս-
պէն ներս, իր նեղ ու հովուաւ փողոցներով և սրբալայրերով,
և նոր ու մեծ Երուսաղէմը, պարիսպէն դուրս տարածուած,
արդիական, բարդաւած և բազմապարսկ քաղաքը, իր զեղե-
ցիկ ապարանքներով, սիրուն հանրային շէնքերով և արեւ-
մշտեան յառաջագնաց քաղաքի մը եռուղեով կենսունակ:

Հին քաղաքը հինգ թաղամասերու կը բաժնուի. — բրիտ-
տոնէից, խաւմաց, հրէից, հայոց թաղերը և Սողոմոնի Տա-
ճարի չրջափակը:

Հին Երուսաղէմի փողոցներէն անցած ատեն, երբեմն, չորսէն մութի մէջ կը մտնեա ու մերթ՝ խաւարէն արեւի շողերուն մէջ կը դառնա ինքզինեզ։ շուկաներէն ոմանք կամարակապ են, հոռմէական իշխանութեան ժամանակներէն սկըսեալ, արեւի ճառագայթները անոր լուսամուտներէն կամ տանիքի բացուածքներէն ներս կը թափուեցնեն, քուրի շատորումներուն պէս։

Ս. Քաղաքի պարիսպները ինքնայարուել են, բարձր ու ամուր, դուռները կարծես թէ դաճածներու կամ թղուկներու համար շինուած ըլլալին, այնքան ցած են ու նեղ։ Պատճառը։ Երուսաղէմ դարերով, անընդհատ եղթակայ եղած է հայածանքի եւ արշաւանքներու, թէ՛ խաղամներու եւ թէ՛ քրիստոնէականութեան կողմէ, իրարու ձեռքէն յափշտակելու համար զայն, եւ իրական կուսախնձոր մը դարձած է։ Մական, անոր պարիսպներուն ետեւ, զլուշութեամբ պահպանուած են նուիրական սրբատեղիները, իրենց դանձկնութիւն եւ պատմական հարստութիւններով։ Յաճախ, քաղէ ամուր չըջապատներուն ետեւ, երբ պոքրիկ դուռ մը կը բացուի, կը տեսնեն սինապարդ եկեղեցիներ ու սրբաօղակներ, սրունք անխոսով կ'ստղծին դուրսի ազմուկէն ու ժխորէն։

Երուսաղէմի նեղիկ փողոցներէն անցած ատեն, դարերու շփոթութիւնը կը ճնշէ միտքինը միայ, այն խեղդիչ աղաւտութիւնը, թէ՛ քանի՞ հատ Երուսաղէմ իրարու միայ աղաւտած են, քանի՞ անգամ կործանած ու նորէն վերաշինուած է։ Աւետարաններու Երուսաղէմը դոյութիւն շուռի աջօր. նոյնպէս անհետացած են Աղբիւնոս կայսեր հոռմէական Երուսաղէմը, քրիստոնէական Ա. դարու Կոստանդիանոսի քաղաքը, Օմարի, Ռաշիդիներու, Սալահատինի, Սիւլէյմանի եւ թուրք տիրակալութեան ատեն վերակառուցուած Երուսաղէմը, այս բոլորին աւերակները, մէկը միւսին միայ զիրարած են, ստրտափ աղուլով մարդուս։

Երուսաղէմի մէջէն քալել՝ կը նշանակէ պատմութեան մէջէն ճամբորդել, ստերուդ տալ ու շուրջ տարածուած՝ ամէն ուղղութեամբ, կը հանդէպն անցնելին նշխարները։ Երբ նորեկ մը շին քաղաքին մէջէն կ'անցնի, ինքզինքը բանտարկուած կ'զգայ, մութ ու նեղ թաղերը, բարձր ու փոշտ պարիսպները, Աստուծոյ փառքին համար տնկուած խառնակոյտ չէնքերը, խիտ առ խիտ իրարու կցուած են քաղաքի հակայ

պարխապներովը շրջապատուած: Երուսաղէմի պարխապները իր ամբողջներն ու պատնէշներն են, խռովութեան ու պատերազմի ատեն: Անոնք շատ զորաւոր աղղեցութիւն կը թողուն ալցելուին վրայ, եւ օրուան ամէն ժամուն, անդադարաւ, զիտակից ու ենթակայ էս անոնց: Ներկայութեան, կամ անոնց ներսը կը գտնուի, ինքզինքը պաշարուած ու կաշկանդուած զգալով, եւ կամ անոնցմէ դուրս, եւ անոնց կը նայիս, անոնց վախարդէի ռոպէն ատենքնուած, ու կը խորՀիս թէ անոնք Ս. Քաղաքը իրենց գորշ քարէ ամուր բաղուկներուն մէջ կը սեղմեն՝ փորձելով պաշտպանել զայն արդիական աշխարհի աղղեցութենէն:

Ինչ որ էր Երուսաղէմի միջավայրն ու միջնորդող Քրիստոսի ատեն, — խառնաբարանոց, ձևապատ, կոյր եւ անկերող — նոյնը է անփոփոխ մնացած է մինչեւ ցարսօր: Քանիցս փորձեցան, սակայն, միշտ մահէն յարսութիւն առած, ու փրտմանդանացած է միևնոյն ցտակոտ ու անհամբոյր Երուսաղէմը: Երբ պարխապն դուրս կ'ելլէս, թեթևութիւն մը կը զգաս, մանաւանդ, երբ Զիթենեաց շէտը կը բարձրանաս, ուրկէ այնքան դեղեցիկ ու զրաւիչ համայնապատկեր մը կը ցուցադրէ քաղաքը. սակայն, անմիջապէս որ պարխապի դռներէն ներս կը մտնես, դարձեալ միևնոյն տարօրինակ ու կտարադական ոյժի աղղեցութեան կ'ենթարկուիս:

Հրէական շրջանին, Սողոմոնի տաճարն էր զգացումներու բռնկումի կեդրոնը՝ իր զոհերով եւ պաշտածունքներով: Այսօր, միևնոյն զիւրազգաց ու բռնկելու պատրաստ զգացումները զոյութիւն ունին, նորէն, որովհետեւ, Երուսաղէմը Եռակի Սուրբ Բաղաֆն է, աշխարհի երեք մեծ կրօնքներու նուիրական արապայրը, որոնք մշտական բախումի վտանգին մէջ են: Քրիստոնեաները, որ բնականաբար զայն կը նկատեն իրբււ Երուսի խաչելութեան ու յարութեան Ս. Քաղաքը, կը մոռնան, սակայն, թէ անիկա հրէից համար Եւսոյայի նուիրական քաղաքն է, Ս. Սիոնը, եւ խղամներուն համար Մէքքէն յետոյ՝ աշխարհի մէջ ամենասրբապան վայրը: Յերուսաղեմի կայր եւ Մորէայի ժայր՝ որ Սողոմոնի Տաճարին մէջ եղած ողջակիցի սեղանը կը կազմէ, այսօր, խղամներուն ձեռքը կը գտնուի, ուրկէ անոնք կը հաւատան թէ իրենց Մարգարէն երկինք բարձրացած է, իր թեւաւոր ձիուն՝ Էլ Պարուֆի

կոնսիլը հեծած, թէև Մուհամմէտ Երուսաղէմ բնաւ մտած չէ:

Ուստի, զժուար չէ բմբռնել՝ թէ ինչո՞ւ Երուսաղէմի միջնուրտը լեցուն է միտքի անհանդուրժող ողբով. փոխանակ Փիղիբեական եռուզևոյի, որ կը յարացուցէ արդիական քաղաքներու կեանքը: Հրեայի մը համար անխոհեմութիւն պիտի ըլլար Ս. Յարութեան Տաճարը մտնել, իսկ Սողոմոնի Տաճարի դուռը բացարձակապէս զոց է իր առջև ուր քրիստոնեաներու մուտքն իսկ արգիւրուած է յաճախ: Երուսաղէմի միջնուրտը լի է կրօնական պատեհչներու եւ սահմաններու իրերամարտ զգացումներով: Ս. Քաղաքին մէջ, ոչէ՛նչ այնքան կարեւոր է՝ որքան կրօնքը: Թէ՛ն աշխարհի ամենէն քաղաքացուական քաղաքն է, սակայն, ազգութիւնը ա՛յնքան վտանգէ հոն՝ ո՛րքան կրօնքը: Մարդ մը կը ճանչցուի ո՛չ թէ իր ազգութեամբը՝ այլ իր կրօնքովը, — քրիստոնեայ՝ է, իսլամ՝ թէ՛ հրեայ: Երեք կրօնքները ա՛յն են Երուսաղէմի համար, ինչ որ աղլաքին նկարագրելը՝ ուրիշ քաղաքներու համար: Թերեւս, նոյնպէս զարմանալի չէ որ՝ յաւիտենականութեան մասին պայքարող երեք կրօնական պաղպաղանքներ՝ անհամաձայն ըլլան ժամանակի ըմբռնումի մասին: Երեքն ալ տարբեր տօնացոյցներ ունին եւ տարբեր թուականներու կամ տարիներու մէջ կ'ապրին: Եթէ քրիստոնեաներուն այս տարի 1948 է, Յամի Տևառն, հրեաներուն՝ աշխարհի ստեղծագործութենէն հաշուելով՝ 5709 է, իսկ իսլամներուն՝ Մուհամմէտի ծնունդէն հաշուելով՝ 1366 է: Բայց, կայ նաեւ Ձորբորդ համար մը, Յունաց Յուլիան Տումարը, Յուլիոս Կեսարէն տկամ, 46-ին, Ն. Ք. որ 1582ին սրբազրուեցաւ Գրիգոր ԺԳ. Պապէն, եւ սկսաւ Նոր կամ Գրիգորեան համարը:

Երուսաղէմ չարթու քնիթացքին երեք կիրակի կամ հանգիստի օր ունի: Իսլամներուն համար Ուրբաթն է, Հրէից համար՝ Շաբաթը, իսկ քրիստոնեաներուն համար՝ կիրակին կամ Միաշաբթին: Ուրիշ տարօրինակութիւն մը — Հապէշները Յիսուսի Մնունդը կը տօնեն ամէն ամիս. բարբառոտար, անօրինակ չապկեր քաղաքի կեանքին ու զօրծունելութեան վրայ:

Այսպէս, Երուսաղէմ իր առօրեայ կեանքին մէջ, կը յայտնարեւոյ ժեմսղոյն պանդանութիւնները: Հաւատքի երեք գրիստոր ճիւղերը հոս իրարու կը հանգիստանան բացառապէս

պաշտարարի մէջ, աշխարհի չորս ծայրերը տարածուելէ առաջ:

Հրէական պատմութեան երկար ժամանակագրութեան ողբերգական հեղեղներէն մին է՝ որ Թշնամի բանակներ ամբողջ իրարու ձեռքէ յախշտակեն Ս. Քաղաքը. զայն արինի լծատերարեմ դարձնելով. և հիմա, հռոմէական իշխանութեան օրերէն ի վեր, ատաքին անդամն լըլալով՝ հրէական քաղաք մըն է Երուսաղէմը: Իր 135,000 բնակչութեան կէտէն աւելին հրեայ փ, զոր կարելի է երկու որոշ ամիսներու բաժնել — արդիական, խնչացի և քաղաքացի ահունակները և իրենց աւելի խաղաղ, աւանդապահ և ուղղափառ եղբայրները: Այս երկուքին միջև աշխարհ մը տարբերութիւն կայ: Մինչ, արդիական հրեան կը հաստատայ թէ իրաւունք ունի մեծ աղաքի — մասնաւորաբար Սմերկկայի և Անգլիոյ — օգնութեամբ վերահաստատելու Ազգային Տուն մը իր նախահայրերու երկրին մէջ, իր ուղղափառ եղբայրը զոտի կը շարժէ թերահաւատութեամբ, ու կ'ըսէ թէ միայն է մարդկային օգնութեան ապաւինիլ այսօրվա աստուածային զօրծի մը մէջ, և թէ Աստուած պիտի վերահաստատէ Իսրայէլի երկիրը, իր ուզած ձևով, և իր արդար նկատած ժամանակը:

Ուղղափառ հրեան՝ շատ խոտադհանջ կերպով կը հետեւի Հնգամատեանի և Թալմուտի վանճններուն: Իր բովանդակ կեանքը, յերաժանին, ֆիզիքական, ընկերային, կրօնական, բարոյական ու իմաստասիրական՝ տարօրինակ կանոններով որոշադրուած է Ռարբիական գիրքերուն մէջ: Իրեւաւրդունք ատոր, ան կ'ապրի ու կը ներկայացնէ հրէական կեանքի պատկեր մը, որ յարեւմտն է Յիսուայի ժամանակ ապրող իր հայրերու կենցաղին:

Երուսաղէմի մէջ հրեաներու վերահաստատուիլը այնքան ալ հին չէ, վստիկ, խաչակիրները ԺԱ. դարուն կոտորեցին Երուսաղէմի բոլոր հրեաները, երբ Ս. Քաղաքը սլաւեցին: խաչակիրներու պարտութենէն վերջ ու Եւրոպայի հրէական հալածանքներէն յետոյ, Միջին Դարուն էր՝ որ հրեաներ նորէն, պզտիկ խումբերով Երուսաղէմ վերադարձան:

Ուղղափառ հրեաներու մեծ մասը կ'ապրի հին քաղաքի բազմամբոյս ու նեղ փողոցներուն մէջ, որոնք ծանօթ են իրենց անոթաբոլմեամբ և խառնակութեամբ: Մեծամասնութիւնը իր ապրուստը կը ճարձ աշնաններով և առեւտրով, մաս-

նաւորարար փոքր խանութներով կամ կրպակներով: Բազմաթիւ աղանդներու բաժնուած են. ամենէն շատ Հետեւորդ ունին Ասֆանագեանները (Ալքանաղիմ), որոնք արտաբնական են Ռուսիայէն, Հեհաւտանէն ու Գեղամանիայէն: Անոնք կը զատորշուին իրենց հալուստով — թաւիլէ լաշն թեղանիւթներով տառտառէ կամ վերարկու մը, եւ մուշտակէ դիւարիկ, որ Միջին Դարերէն մնացած է: Յետոյ, կուգան Սեփարդիմները, սպանիէն (Լատինո-Քատալիկան բարբառ մը) խօսող չրեաները, որոնք ԺԵ. դարու վերջերը (1492-ին) Սպանիայէն, Մարօքէն եւ Ալճերիայէն փոխարինեցան ու եկան Հաստատունեցան Երուսաղէմ: Պոլսաբացի հրեաները, Պարսկաստանէն եւ Սմրգանտէն եկած, որոնք պարսկերէն եիդիշ կը խօսին: Վրացական չրեաները, Թուրքիտանի դանադան կողմակից կապիւթ, որոնք կը պնդեն թէ իրենց նախաձայրերը Բաբելոնէն եկած են՝ զնորութենէն վերջ: Ասոնք տիրաւար են արտառոց զոյներու, զորս կը ցուցադրեն իրենց նկարէն հալուստներով: Նոյնպէս կան Սիւրիոյ եւ Պաղատի չրեաները, որոնք իրենց կրօնակիցներու մէջ ամենէն աւելի կը նմանին արաբներու, իրենց դիմադիմով եւ սովորութիւններով: Կան նաեւ Քաթայիքները — փոքրաթիւ աղանդ մը, Քրիստէն դադիւթ, որոնք լին ընդունին Թաւմուսի գրութիւնները, եւ անէծքի կամ նորմի տակ են: Մասնաւորաբար հետաքրքրական են Եմէնի չրեաները, հարաւային Արաբիայէն եկած, որոնք կը պնդեն թէ իրենք Ղադի ցեղէն կը սերին, վերջապէս ու տարապիստաններ կը նմանին անապատի Պէտլուփներուն, կը խօսին երբայերէն ու արաբերէն, աշխարհի մնացեալ մասէն դատուած ու կողիւսացած՝ դարերով, անոնց կենցաղը, ախօր, կը նմանի առաջին դարերուն մէջ ապրող իրենց նախաձայրերու կեանքին:

Դեռ վառ ուրիշ աղանդներ, — Հասօդիմ չրեաներ, որոնք Տիբլիզներու պէս կը պարեն իրենց Սինաիկոններուն մէջ: Մոնեանդ Աղուդաք Խարալէլ Կոչուած չրեաները՝ մուշտակէ պիւրիկով եւ ականջներու քունքերուն քով դանդաղաւոր մաշկով. կը խօսին եիդիշ լեզու, ու կը մեծեն մարաբիլէն դործածել, մասնօր կը հաւատան թէ սովորական վեանքի մէջ աշոր դործածութիւնը արապոյցութիւնն է: Ասոնք, իրենց ժամանակը կ'անցնեն պապուկով Ս. Գիրգիլը: Ուրբաթ իրեկուն, երբ Սուրբ Օրը կամ Շաբաթը կը սկսի, ժամը 5-ի

ատենները, անոնք կը շրջին հրէից թաղերը, տեսնելու համար թէ խառնութենքը զոցուած են, մէթէ ոչ՝ դուռները կը ծեծեն ու վը ատաղեն որ դոցեն, թէ և, յաճարի, ավանատես և զած ենք, որ Եւրոպայէն եկած արգիւղական հրեաները վճռող իմանան, բայց անօգուտ, քի վերջոյ տեղի կուտան, եթէ ոչ՝ պոյքօթի կենթաթակուին բոլոր հրեաներուն, վորմէ :

Եթէ Շարաթ առտու մը կանուխ այցի երէկը հին Երուսաղէմի հրէական Սինակոկները, շատ հետաքրքրական ու տարօրինակ տեսարաններու պիտի հանդիպէք: Ինքզինքնիւ Հին Կոստայարանի շրջանին մէջ պիտի վարժէք. նեղ զոդոցները եւ տուներու լարիւրիմթոսը՝ Սինակոկներով լեցուն են, ու երբեմն, սղորթի տենակ մը, քանի մը դիրքերով ամպիւսն մը ու ընթերցման սեղան մը՝ վրան Օրէնքը վամ Հնդամատանը գրուած մազադաթի վրայ եւ ծաղուած դամբի մը շուրջ, ծով հրեաներ, նման Ս. Գրոց նահապետներուն՝ քիթին վրայ ազնոց մը դրած՝ իրենց մարմինը կը շարժեն ետ ու առաջ ճանելով՝ մինչ կ'արտասանեն աղօթքները: Երիտասարդներ ու մանուկներ՝ անոնց հետեւելով՝ անզաղար կը շարժին, կը լուրջանալով սուրբ բառերը: Մարօքցի հրեաներու սինակոկներէն մէկուն մէջ, Ժողովուրդը նստած էր զետնի վրայ, Մաւրիտանացիներուն սէն, եւ կիները պահուած էին անտես՝ Հարեմի կիներուն նման, վանդակորմի մը ետեւ: Սինակոկներու մէջ արգիւղուած է զգուխ բանալ, հրեաները մասնատր քող մ'ունին, զոր կը զօրծածեն՝ երբ գրիարկներն հանեն:

Մթին Սինակոկներէն միոյն մէջ, տեսարան մը ուշադրութիւնս դրանց, ա'յնքան զեղեցիկ կերպով կը բացատրէր Մարկոս Աւետարանչի պատմած զրուակը Յիսուս Մանուկի մասին, երբ Ան վը փեճարանէր Տաճարին մէջ, հրեայ վարդապետներուն հետ: Գրեթէ 12 տարեկան տղակ մը փեցած էր առաւօտեան աղօթքէն վերջ, երեք մօրուսուոր ծերունիներու առջեւ, ու կը փիճէր անոնց հետ, մեծ ևւանդով: Մերթ հաճելի կ'ըլլար անոնց, ու անոնք ժպտելով՝ իր ուսը կը ծեծէին՝ զօրքով պան, ու մերթ՝ զանոնք կը ձանձրացնէր, այն առին, երեք ծերունիները մօրուքին կը շարժէին ժպտական կերպով, ու իրենց սինոցներուն տակէն՝ խառնովն կը յանդիմանէին պատանին: Սակարհ, անխկա կեցած էր անշարժ, եւ յարպաւեով կը սպասէր անոնց պատասխանին: Երբ

Հարցումները աւարտեց, կամաց մը հեռացաւ՝ դարձանք պատճառելով ալդ երեք տարէջներուն:

— Ի՞նչ հարազատ գրկնուցիւն Յիսուսի դրուագին:

Ուղղափառ Հրեաները կ'ազգայնէ իրենց Սինակոններուն մէջ, ու նախանձախնդիր են իրենց ստներուն ու ծոմերուն: Պաշտամունքի ձևը, թէ՛նէ հասարակաց շատ բան ունի իր մէջ, սակայն, կը տարբերի դանազան ազանդներու մէջ, — ոմանք թալմուսը աւելի մեծ հեղինակութիւն կ'ընդունին՝ քան թէ Հեղամատենը կամ Ս. Գիրքը (Հին Ուխտին): Անշուշտ, ամէն ազանդ կը յաւանդէ՝ թէ ունի Օրէնքին մաղաղագոյն ձևադրանքը: Այս դաշարներէն ոմանք աւելի քան 200 տարուան հնուցիւն ունին, եւ շատ սուղ ու թանկարժէք են: Տարբեր բոլորովին Եւրոպայի պնակներէն, — ուր այր եւ կին միասին կը նստին, Ս. Երկրի հրեայ կիները այրերէն զատուած ու ծածկուած են փեղնատան մէջ:

Ուրբաթ իրիկուն, մայրամուտէն անմիջապէս առաջ, երբ եղջերափողը կը հնչէ ազդարարելով թէ Ծարաթը կը սկսի, Երուսաղէմի հրէէց թաղին մէջ ամէն դորձ կանդ կ'առնէ, ու կեանքը կը մեռնի կարծես: Ոչ մէկ դորձ կ'արտօնուի կատարել Եհովայի Սուրբ Օրուան ընթացքին: Եւզ փողոցներու տուններուն առջեւ եւ պղտիկ քակերը՝ տալաքարերը լուացուած ու մաքուր, կամարներու տակէն կը տնտնես ճերմակ գաւաթները տուններուն: Ամաններն ու պնակները սքուած են, ու Ծարաթ օրուան լապտերները մատուած: Հին քաղաքի փողոցներէն անցած աստե՛ն՝ տարօրինակ ու նկարէն հազուադէպ ժարդոց կը հանդիպիս — տան նահապետներն են թաւիչէ վերաբերուելով ու մուշտակեայ կլոր զրնանոցներով, հրեայ երիտասարդներ, տժպոյն, չիկահներ, մոլեռանդ աչքերով ու երկար մազերով, — երկու ուղորուն ու հիսուած խոպոյրներ կ'իջնան անոնց քունքներուն վրայ՝ երկու կողմէն ծեծելով անոնց աչտերը, եւ մանուկներ՝ Ծարաթ օրուան իրենց ստեղծաւն հանդերձնելով: Աստե՛ք աւանդապահ եւ Հնադրո՛ւս ուղղափառ հրեաներն են, որոնք կ'ապրին Մովսէսի Օրէնքին համաձայն եւ կ'ոգրան Լացի Պատիւն առջեւ, Ժաբա՛ճէի կոտորած փառքերուն համար: Բարեպաշտ հրեայ ընտանիքներուն մէջ՝ Ծարաթ օրը կերակուր չեն եփեր, նախորդ օրը բուսականաչափ պատրաստուած պէտք է ըլլայ:

Նոյնիակ ձմեռ ատեն, կրակ վառելու տեղ խղի վառարանը հաստատուած է՝ սրպէացի կրակ վառելով Օրէնքին դէմ մեղանշած չլրջան: Սինակակը եւ փր արարողութիւնները ուշադրութեան կեդրոնը կամ առանցքը կը կազմեն: Ո՛չ մէկ հրեայ ա՛յնքան խառնապահանջ կերպով չի կատարեր տօները, որքան Օրէնքին նախանձախնայիր ուղղափառ հրեաները:

Հրէական տարուան առաջին ամսուան, Ապիպին (Մարտ-Ապրիլ) կուգայ Պասէքը (Passover) կամ Հրէից Չատիկը, որ կը յիշեցնէ Եհովայի հրէշտակին անցքը Խաբախէբացիներու դուռներուն վրայէն՝ ձրը Եզրաթացիներու անդրանիկ դաւակները սպաննուեցան: Էդի խտուր միւստեն այդ օրը, եւ անխրժօր կամ բաղարջ հաց (մալոք), մինչ սեղանին վրայ պնակի մը մէջ դրուած է Չատիկական Գտնուելին սեղ՝ կենդանի մը սրունքի տակօր: Գինի կը խմեն, ու կ'երգեն ու կը ցնծան: Տղոց համար ուրախութեան մեծ օր մըն է Պասէքը:

Տաղաւարահարաց Տօնը, որ կը յիշեցնէ Հրէից անտպատի մէջ 40 տարուան թափառական կեանքը, կը տօնախմբուի նախնական պարզութեամբ եւ մեծ հանդէսով. — Տաղաւարներ — շինուած եղէզէ, ծառի ճիւղերէ — կը կանդնեցնեն տուններու տանիքներուն, եւ պատշգամներուն վրայ, ու պարտէթներու մէջ, զորա կը դարդտրեն եղանակին պտուղներով, Նեշմիի Գիրքին մէջ տրուած հրահանգներուն համաձայն, եւ ձօթ օր կ'աղբին աշտ սոստամեայ եւ յանպարտաւոյց շինուած խրճիթներուն մէջ:

Քաուլքեան օրը կը տօնուի Սեպտեմբերի վերջերը, հրեաները կը հաւաքուին Լացի Պատին ամջեւ, այդ օր բացարձակապէս արգիլուած է աշխատել, պաշտամունքին սմեմէն խորհրդաւոր ու սուրբ վայրկեանը՝ Ամիդաի կոչուած աղօթքներուն ատենն է, ձրը ամէն հրեայ զգտառ ու մտածիտի պիտի աղօթէ: Հրէական օրէնքով, այդ նսիրումի եւ ինքնակորոնացման բարկին, հրեայ մը պարտաւոր չէ պատասխանել որեւէ մէկու թարեւին, եւ ո՛չ իւրիկի գրիտ թնթեւ շարժումով, նոյնիակ Էթէ թաղաւորը անցնի իր քովէ: Լացի Պատին քով պատահած զՎաքերը եւ արարական խառնութիւնները աշտ մտածաշատուի պաշտամունքի տանն տեղի ունեցած են: Երուսաղէմի հրէից տուններուն վրայ, յաճախ կը տեսնեն «Զօրութեան աջքով ճակատող ճաճիւղ ծածկելու չափ մեծ, սակայն, բնդ հանրապէս, ձեռքի հինդ մատ-

ներու կոչա պատկեր մը, մէկ եարա երկարութեամբ, եւ ճերմակ բոսած, ինչ որ բախտաւորութիւն կը բերէ տան: Երբ հրեայ մը ներկէ իր տունը, անպատճառ պղտիկ մաս մը կը լծողու առանց ներքի, իբրեւ յուշարար՝ թէ այս երկրաւոր տունը տեւական ու մնայուն չէ: Տան գլխաւորինքուն վրայ կը տեսնէք մէգուղանը (գրապոնտիկ — հմայակ), որ դրան մըն է, մետաղեայ սուսիի մէջ փետեղուած, որոն վրայ՝ երբայերէն գրուած են Բ. Օրինաց Գիրքէն համարներ, 22 տող միայն: Կապած քկայ թէ գրապանակը կը գործածուէր Յիսուսի ժամանակ, ինչպէս նաեւ հմայիւններ եւ ծոպեր: Նոր Կտակարանի մէջ անոնք հրէկոց պաշտամունքին անբաժան մաս կը նկատուին:

Հմայիակ մը կը կրէին ճակատին վրայ, մե ուրիշ մը՝ ձախ քաղուկին վրայ: Գրապանակներ փոքրիկ, սեւ տուփեր մն, կէս մասնաշափ քառակուսի, մասնաւոր բռնելիքով հաստատուած իրենց տեղը: Ճակատինը կը պարունակէ 1 առանձին աչք կամ խորշ, իւրաքանչիւրը ունի պղտիկ դաշար մը (ղլանիկ): Հրեայ մը՝ 13 տարեկանէն տկանալ, երբ Խաբալքի համայնքին անդամ կ'ընդունուի, կը կրէ գրապանակներ, որոնք կը դետեղուին Սինակուկի մէջ, առաւօտեան աղօթքի ժամանակ: Բարեպաշտ հրեան, գրապանակներուն հետ կը կրէ նաեւ ծոպեր: «Արաքսեա քեզ ծոպս ի չորից ծաղած պատմու՝ ճանի քոյ» խօսքին համաձայն:

Հրեաները Հին Կտակարանը միայն կ'ընդունին իբրեւ Ս. Գիրք, զոր չորս մասի կը բաժնեն. — Հնգամատեանը, Ժանօթ փորթե Թորան կամ Օրէնքը, որ կը բովանդակէ Մովսէսի առաջին 5 գիրքերը, Մննդոցէն՝ Բ. Օրէնք. — Մարգարէք, կը պարունակէ Յեու, Դաուաւորաց, Թադաւորաց գիրքերը, եւ 11 Մարգարէները, Եսայիէն՝ Մաղաքիա. — Եւ Սրբագիրք, որ կ'ամփոփէ Մայմոսները, Առակացը, Յորը, Իմաստութիւնը եւ Հին Կտակարանի մնացեալ գիրքերը: Յետոյ կուղան Թալմուտական գրուածքները, որոնք գրուած են Ռաբիներու կողմէն՝ մեկնելու եւ քացատրելու համար Օրէնքը:

Այսպէս, Երուսաղէմի ուղղափառ հրեաները, իրենց առօրեայ կեանքին ու պաշտամունքին մէջ, տակաւին անփոփոխ կը պահեն իրենց հին կրօնքը՝ իր բոլոր աւանդութիւններովն ու սովորութիւններովը, մինչեւ ցայսօր, աւելի քան 3000 տարիներէ ի վեր:

ԱՐԱՐ-ՀՐԷԱԿԱՆ ԿՆՃՈՒՑ ՆԱՐՅԸ

Պաշտօնի յայտարարութիւնը, և Հրէական տոնարարիւ ներդադիր 1927-ին ի վեր՝ Ս. Երկրին մէջ տեղեկացին քաղաքական թնճուկ մը, որ ծանօթ է Արար-Հրէական կնճիտ անունով: Խնդիրը քիչ մ'աւելի լուսարանելու համար՝ պէտք է յետադարձ ակնարկ մը նետել Պաղեստինի անցեալ պատմութեան վրայ:

Ս. Երկիրը, չինչն ի վեր, վարաւանի ճամբան եղած է Ասորեստանի, Բաբելոնի, Եգիպտոսի, Սիւրիոյ և Արարիոյ միջև: Սկզբուքներ, արարներ, խաչակիրներ և թուրքեր արշաւեր են ու անցներ անոր վրային, և սիրեր են անոր: Պաղեստինի կնճիտը վըր ակաի Բրիտանոսէ տնտեսաւ հաղար տարի առաջ, և որ չրեաները հաստատուեցան Քանանու ևրկրին մէջ, և Հրէական ու արարական շահերը իրարու բախեցան՝ Կրօնական, տնտեսական ու քաղաքական դետնի վրայ: Յետու դրաւեց Երկրորդ, կործանելով անոր պարիսպները, և հաստատեց Խորալէի իշխանութիւնը, որ կամաց կամաց դրաւեց Աւետեաց ևրկրի սորողջութիւնը՝ պաշարելով անոր բնիկ Քանանացի և Փղշտացի ժողովուրդներուն դէմ և յաղթելով անոնց:

Արարները դրաւեցին Ս. Երկիրը 636-ին, և սիրեցին մինչև Խաչակիրներու արշաւանքը: Թուրքեր Պաղեստինը դրաւեցին 1516-ին, և սիրեցին մինչև Առաջին Մեծ Պատերազմը, և որ Դաշակիցներու քանակը դրաւեց դայն՝ պարտութեան մատնելով թրքական բանակը: Արդերու Դաշակցութիւնը 1923-ին, Անգլիոյ Հոդատարութեան յանձնեց դայն և յանձնարարեց դորձադրել Պաշտօնի Յայտարարութիւնը՝ Ազգային Օճախ մը հաստատելով Հրեաներուն համար:

1917-ին էր որ՝ մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմը կը շարունակուէր, Անգլիոյ արտաքին դորձոց նահախարար Լորտ Պաշտօն յայտարարեց Փարլամէնթին մէջ թէ՛ «Էտրին Վեհափառութեան կառավարութիւնը հաճութեամբ նկատի կ'առնէ Պաղեստինի մէջ Հրեայ ժողովուրդին համար Ազգային Տան մը հաստատումը, և պիտի դորձածէ իր յաւադոյն Զանքը դիւրացնելու համար այդ նպատակի ի-

բազմորժուամբ, յատակօրէն հասկնալի ըրալով թէ ոչինչ պիտի կատարուի որ վրնայ վնասել Պաղեստինի մէջ զոյաթիւն ունեցող ոչ-հրեայ համայնքներու քաղաքացիական եւ կրօնական իրաւունքներուն, կամ որեւէ ուրիշ ճիւղի մէջ բնաւոր հրեաներու իրաւունքներուն եւ քաղաքական կացութեանն:

Պաղեստինի մէջ հրէական գաղութ մը հաստատելու առաջին զաղափարը յղացաւ Տօթթ. Հերցէլ, Վիեննայի մէջ, որ չիմը դբաւ Սիոնական (Zionist) շարժման, եւ առաջին համապատասխան տեղի ունեցաւ 1897-ին Զուիցերիոյ Պաղը (Basle) քաղաքին մէջ:

Երբ 1851-ին, առաջին հրեայ ներգաղթողները եկան, Պաղեստին 350,000 արաբ բնակիչ ունէր եւ միայն 3000 հրեաներ: Արաբները սկսան ածիլ ծնունդով, իսկ հրեաները բազմացան ներգաղթով: 1920-ին, արաբ բնակչութիւնը 600,000ի հասած էր, Պաղեստինի 750,000 ընդհ. բնակչութեան մէջ:

Հրէական զանգուածային ներգաղթը սկսաւ 1927ին մինչեւ 1930, երբ այլեւս արաբները արթնցան ու սկսան հակառակիլ: Ներգաղթը, սակայն, մեծ թափ առաւ 1936-39-ին, երբ Հիթլէր սկսաւ հրեաները արտաքսել ու հալածել: 1932-ի մարդահամարը արդէն կը ցուցնէր թէ՛ հրեաները աւելի քան վերկապատվուած էին, հասնելով 180,000ի. իսկ 1943-ի մարդահամարին համաձայն Պաղեստինի 1,700,000 բնակչութեան 1.028.715 արաբ էր, 502.912 հրեայ եւ մնացեալը քրիստոնեայ զանազան ազգերէ (հայ, յոյն, ասորի, զպտի, իտալացի, անգղիացի եւ այլն): Հրեաները այլեւս երկրին բնակչութեան մէկ-երրորդը կը կազմէին:

Մինչեւ 1936 թուականը արաբները բնաւ չէին ձեռնարկուիլ թէ օր մը հրեաները այդքան պիտի բազմանային Ս. Երկրին մէջ ու հաջորդ իրենց ձեռքէն դնելով ապապային տէր կարենային դառնալ իրենց երկրին: Ընդհակառակն, նոյնիսկ ազգայնականները՝ շուրջած հրէական ոսկիի փայլէն՝ սուղ պիտի ըլլար իրենց պարտապ ու անարժէք նկատուած պետիները: Անոնք հրէական դրամով հարստութիւն զիջեցին, մանաւանդ պիւղացիները՝ որոնք դրամի երկու չէին տեսած՝ մէկէն դրամի տէր եղան ու հրապուրուելով իրենց արտերը ծախեցին հրեաներուն: Սակայն, երբ տեսան թէ իրենց երկիրը իրենց ձեռքէն կ'երթայ՝ զղացին թէ իրենց ոտքի տակի հողը

խոյս կուտար իրենցմէ՝ և և իթէ այսպէս շարունակուէր քանի մը տարի վերջ չ'իւայ տարբը մեծ աժառանգութիւն պիտի կազմէր ու տէր դառնար երկրին: Ուստի, անդդիական կառավարութենէն պահանջեցին որ զաղբեցնէ չ'ըջական երգաղթը ու արգելէ արար դիւզացիներուն իրենց չ'ուերը ծախել չ'բեաներուն: Կառավարութիւնը երկու պատճառներով շուտեց նկատի առնել անոնց պահանջքը, — նախ, որովհետեւ չ'բեաներուն Ազգային Օնալի խոստումը բաժնէր, երկրորդ՝ որովհետեւ չ'բեայ ներգաղթողները առատ դրամ վը բերէին Պաղեստին ու երկիրը վը չ'ննար ու վը չ'արտադար, որով կառավարութիւնը դրամ կրնար խնայել և Հայֆայի ղեղեցիկ սպանակն նաւահանդիսաւ շինել՝ աւելի քան երեք ու կէս միլիոն ստերլինով, որ ռազմական կարեւոր դիրք մըն է Միջերկրականի վրայ: Երկրին գրեթէ բոլոր ճամբաները կանոնաւոր շինուեցաւ կարասիւթով (ալթաւոս), երթեւեկութիւնը գիւրացնելով: Սահայն, վերջին տարիները պահեստի դռնաբը հալեցաւ՝ պահելու համար 20,000 անդդիական ղեղեղները, որոնք եկան երկիրը խաղաղեցնելու, թէև, վերջերս շատ աւելի վատթարացած է վաշտութիւնը, հակառակ կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոցներուն: Արարներ կը վախնան որ իրենց երկիրը երկու մասի պիտի բաժնուի, որւն ղէմ աճէն ղեմով կը կուսին: Տարիներ առաջ, Արքայական Բննիչ Յանձնախումբը, իրբեւ չ'արցին լուսպոյն լուծումը՝ առաջարկեց երկիրը բաժնել երեք մասի, արարական, Իրէական ու Բիստոնէական որբավայրերը՝ ուղղակի կառավարութեան հեղուկութեան տակ, որուն մէջ կ'իյնան Երուսաղէմ, Բեթղեմէմ և Նազարէթ: Բաժանման ծրարիրը դործնական չի Ժուիր, վասնզի պղտիկ երկիր մը երկուքի պիտի տրոհէ և արար ու չ'բեայ սիւրիմ թշնամի փոքրիկ պետութիւններ պիտի ստեղծէ քով քովի:

Համաշխարհային Բ. պատերազմի ընթացքին, բաժանման խնդիրը, ժամանակաւոր կերպով, մոտացութեան տրուեցաւ, չ'բեաներ առիթէն օգտուիլ ուղեցին և ողի ի բոլին օղեցին Անդդիոյ որ կը կուսէր իրենց սիւրիմ Թշնամի Հիթլերին ղէմ: Պատերազմէն վերջ, անշայրենիք չ'բեաներու չ'արցը մէջտեղ եկաւ և չ'բեաներ ուղեցին Երուսաղէմ 100,000 անտուն իրենց ազգակիցները Պաղեստին փոխադրել. արարները բոնի ոյժով ընդգրիմացան և անդդիական կառավարութիւնը խոստութեամբ

արդիւնք, և ևս դադարի ներդաշնակները աքսորեց Կիպրոս կղզին: Այժմ որ՝ բրիտանական կայսրութեան հաշուեյարդարի ժամանակն է, Անգլիա պարպեց Եզդիտոսն ու մանաւանդ Հնդկաստանը, ստիպման տակ, անոնց ազատութիւն տալով, որոնց միջեւ Պաղեստին մեծագոյն ճամբան էր, և միացման դիժը, այլևս, ստիպուած է պարպել նաև Ս. Երկիրը, որ իրեն համար մեծ զլխու ցաւ դարձած է, և կուսախնձոր մեծ ազդերու միջեւ:

Հողատարութեան պայմանաժամը կը լմնայ 1948 Մայիս 1-ին, երբ անգլիացիներ կը պատրաստուին պարպել Ս. Երկիրը: Նորագոյն Միացեալ Ազգերու կոնքուրդը (UN — United Nations) որոշած է երկուքի բաժնել Ս. Երկիրը (1947 Նոյեմբեր 26-ին որոշուած): Բաժանման ծրարդին սկիզբէն հակառակ էին թէ արար և թէ հրեայ ժողովուրդները, սակայն, հրեաները այժմ համաձայն են բաժանման, նկատելով որ առիկա շահաւոր է իրենց, մինչ արարները արին թափելու գինով հակառակ են ատար առարկելով թէ Միացեալ Ազգերը իրենց երկիրը իրաւունք չունի բաժնելու և հրեաներուն տալու, և կը սպառնան Միջազգային Արդարութեան Առանձին աստիճան հարցը, և ամբողջ արարական աշխարհը — Միջին Արեւելքի 40-50 միլիոն իսլամ ժողովուրդները — ոտքի հանել ու զէնքով պաշտպանել իրենց իրաւունքը:

Միացեալ Արդերու որոշման համաձայն, Անգլիոյ ոյժերու պարպումէն վերջ, Մայիս 15-ին, հինգ ազգերէ կազմուած Յանձնախումբ մը պիտի կտուպարէ Ս. Երկիրը փոխանցման շրջանին, մինչև որ 1948 Հոկտեմբերին հաստատուի արար և հրեայ երկու անկախ պետութիւններ, իսկ Երուսաղէմ, իրրեւ մայրաքաղաք քրիստոնեայ աշխարհէ՝ միջազգային քաղաք պիտի ըլլայ, Միացեալ Արդաց Trusteeship Council-ի հսկողութեան տակ^(*):

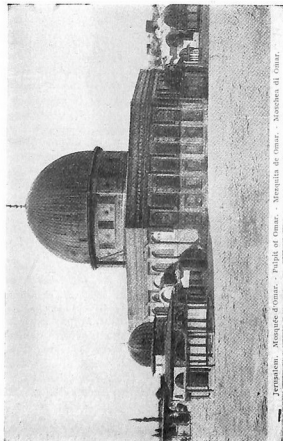
Դրանք — Այս տողերը տպուած պահուն, Միացեալ Նահանգներ անդրադառնալով իր սխալին՝ յետս կոչած է Բաժանման Երազիրը և կ'առաջարկէ U.N.-ի Trusteeship-ի յանձնել Ս. Երկիրը:

Սակայն, ինչ որ ալ ըլլայ Միջազգային Արդարութեան Ատենանի վճիռը եւ կամ Միացեալ Ազգաց Խորհուրդի վերջնական որոշումը, մեր կարծիքով, զօռուար է, եթէ ոչ անկարելի, այսօրուան քաղաքական աշխարհի մէջ — համաձայնութեան եղբիւրներ հրեայ եւ արաբ տարրերուն միջեւ, ու բաժանումը խաղաղութիւն չի կրնար բերել երկու ոխերիմ ու հակառակորդ ժողովուրդներուն միջեւ:

ՍՈՂՈՍՈՒՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

Քիչ մը պատմութիւն.— Ս. Քաղաքին մէջ, Սողոմոնի Տաճարը նուիրակոն սրբափայլն է երեք կրօնքներուն — Մովսիսականութեան, Քրիստոնէութեան եւ Իսլամութեան —: Աշխարհի հնագոյն սրբափայլերէն մին է ան, որ մօտաւորապէս 3000 տարուան պատմութիւն ունի, որուն շինութեան ու վերակառուցման մասնակցած են երեք կրօնքներու հետեւորդները, եւ անոր ոսկեղօծ ու յախճապակեպատ դռներէն տակ աղօթած են երեքն ալ: Այսօր, սակայն, Մուհամմէտականներուն ձեռքը կը գտնուի, քրիստոնեաները իրբեւ ալ յեղու միայն ներս կրնան մտնել անոր շրջանակէն, խել հրեաները անոր շրջապատի արտաքին պատին տակ միայն (Լացի Պատը) իրաւունք ունին ողորակու Դաւթի Թաղաւորութեան կործանումը եւ անոր ամուր ժալաքարներուն դարնելով իրենց դուռը՝ աղօթելու որ Եւոփան վերահաստատէ Դաւթի Թաղաւորութիւնը եւ Սրբութիւն Սրբոցը իր ընտրեալ ժողովուրդին վերադարձնէ:

Տաճարի շինութեան զաղափարը յղացաւ Դաւթ Մարգարէն, Քրիստոսէ 1000 տարի առաջ, սակայն, Եւոփան զայն արժանի չնկատեց շինելու Իր Տունը, անոր մեղքերուն համար, եւ քսաւ թէ իր զաւակները պիտի փառացանեն Իրն արժանափայլ Տաճարը: Սողոմոն Իմաստուն, յաջորդելով իր հօր Դաւթին՝ ձեռնադրեց Տաճարի շինութեան, քսա աստուածային հրամանին, Լիբանանի համրաւտար մայրիներու փայտով, մօտաւորապէս 966 թուականին, Ն. Ք., որուն համար հրեաները կ'ըսէին Յիսուսի թէ «Զբառասուն եւ զվեց ամ շինեցաւ Տաճարս այս» (Յովհ. Բ. 20): Տաճարին շինութեան նկարագրութիւնը ընդարձակ է Հին Կտակարանին մէջ. Սողոմոն, քնա շինայեց ոսկին ու արծաթը, Թանկադին քարերն ու մարմարները՝ Եւոփայի փառահեղ Տան կառուցման համար: Մորէս բլուրին վրայ շինուեցաւ Տաճարը, այն ժայռին վրայ, ուր Աբրահամ զահելու տարաւ Եւոփային իր միամօր Իսահակ որդին, քսա իր խոստման: Ընդարձակ հրապարակ մը կը շրջանակէր Տաճարը, չորս մուտքերով. ձախակողմեանը կը եռուէր Ոսկեմուտք: Այս մուտքերէն ներս չէին կրնար անց-

Jerusalem, Mosquée d'Omar. - Pulpit of Omar. - Mezquita de Omar. - Moschea di Omar.

ՄՈՂՈՐՈՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

նիւ Հեթանոսները, այլ միայն «Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդը», իսկ աւելի ներս՝ միայն կրօնաւորները իրաւունք ունէին մտնելու, եւ Սրբութիւն Սրբոցը՝ միայն քահանայապետը:

Բարեւոյնի նարուզողնոսը թաղաւորը նուաճեց Հրէաստանը, կոչողոսեց Տաճարի բոլոր դանձերն ու զարդերը, սակեալ սպասները, Եօրնաստեղնեան Զահր եւ Տապանակ Ուլստիւն. դերեվարեց հրեաները ու Տաճարը կործանեց 586-ին, Ն. Ք.: Բարեւոյնի դերեկարձէն վերջ, Զօրարարէլ վերաշինեց Տաճարը միւսեւոյն չիմերուն վրայ, յիսուն տարի վերջ: Ասկայն, որովհետեւ հրեաներ կոչողութեամբ ու աղքատ էին, Զօրարարէլ չկրցաւ Սողոմոնի Տաճարին փառքն ու շքեղութիւնը վերականգնել, այնպէս որ վերաշինեամբ Տաճարը խեղճ ու անշուք թուեցաւ այն հրեայ ծերունիներուն՝ որոնք տեսած էին Սողոմոնի փառաւոր Տաճարը:

Երբ Հառէլացիները զրաւեցին Հրէաստանը, զսղելու համար հրէից ապստամբութիւնը՝ հին քաղաքներն ու շէնքերը կը քանդէին ու նորեր կը շինէին: Հերովդէս թաղաւորը հրեաներուն առաջարկեց քանդել Զօրարարէլի անշուք Տաճարը, եւ փառաշուք նոր Տաճար մը վերաշինել անոր տեղը. հրեաներ չմտածեցան անոր խօսքին, վախճալով թէ՛ մի դուշ զիրենք խաբէր ու Տաճարը քանդէ, ուստի, պահանջեցին որ ամբողջ շէնքին քարերը պատրաստէ, ու այն տան միայն թոյլ տուն որ Տաճարը քանդէ: Հերովդէս չինել տուաւ նոր Տաճարը, բայց ան ալ չկրցաւ Սողոմոնի Տաճարին հոյակապ շքեղութիւնը վերականգնել:

Դ. դարուն, Բիւզանդիոնի Զուստինիանոս կայսրը այցելեց Երուսաղէմ, ու Տաճարին քով շինել տուաւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, քառաթեւ կամ խաչածեւ պաղքիլիքայ մը, որ այժմ էլ-Ահմա մզկիթ կը կոչուի:

Է. դարուն, խորամները զրաւեցին Երուսաղէմը, Օմար Խալիֆան Տաճարին քով կանգնեց մզկիթ մը, որովհետեւ իր հետեւորդները ազօթէն հան, որուն պատճառաւ, յաճախ սրտալմամբ, Օմարին կը վերադրուի Տաճարի շինութիւնը եւ կ'ըսուի Օմարի մզկիթ: Մինչդեռ, Աղաթուլ Մելիք Ամիրթապեան է որ 698-ին վերաշինեց Տաճարը ժայռին վրայ, ու Ս. Աստուածածին եկեղեցին ալ վերամեց էլ-Ահմա մզկիթին: Անկէ յետ-

տոյ, Եղիպտոսէ եւ այլ տեղերէ Մուհամէտականներ Երուսաղէմ ուխտի կուղարին, փոխանակ Մեքքէ եւ Մեադինէ երթալու, որոնք իսլամներուն հետ հակառակութիւն ունէին: Աւանդութեան մը համաձայն, Մուհամէտ Մորէա ժայռին վրայէն երկինք բարձրացեր է, թէ եւ, պատմութենէն զիտենք թէ՛ իսլամ կրօնքին հիմնադիրը Երուսաղէմ ոտք չէ կրնար: Ապտիւլ Մեւլիք Եղիպտոսէ եւ ուրիշ վայրերէ հանդանակութիւն կատարել տուաւ ու շինեց Փայռիմ Տաճարը, որ հաւանաբար քիչ փոփոխութեամբ կը մնայ մինչեւ ցայսօր:

Յաշակիրները Տաճարի պատմութեան անտեղեակ, Սողոմոնի Տաճարը կարծեցին դայն, ու միայն խորան մը հաստատեցին մէջը եւ պաշտամունք կատարեցին հոն: Անկէ ի վեր, առանց մեծ փոփոխութիւն կրելու, Տաճարը մնացած է միւսնոյն ձեւով:

Ներկայ Տաճարը եւ մեր Ա. այցը ամօր — 1926-ին Մարտի .Վիկտորն էր որ առաջին անգամ այցելեցի Սողոմոնի Տաճարը: Գարնան պայծառ օր մըն էր, ինչ որ Երուսաղէմի օդին յատուկ է, ձմեռուան մէջ ալ դարնանային բարեխառն եղանակ ունենալ: Ժառանգաւորաց Վարժարանի աշակերտութիւնը, ինչպէս զրեթէ ամէն տարի, այցելեց Տաճարը, որուն մուտքը ազատ է իր առջեւ, մինչդեռ դրօսաշրջիկներէն մէկ տուար մուտքի տուրք կը դանձուի: Այդ թուականէն ի վեր քանիցս այցելած եմ Տաճարը, ստեղծ, առաջին տպաւորութիւնս աւելի զօրաւոր եղած է, եւ յիշողութեանս մէջ անոթար ու պայծառ մնացած: — Ութանկիւն հսկայ շէնք մըն է Տաճարը, դոյնդոյն յախճապակներով դարդարուած դուրսէն, տանիքին վրայ կը բարձրանայ կապարեայ սեւաթուր մեծ զմբէթ մը: Դռնէն ներս մտնելէ առաջ, արար տղաք իրենց հնութեամբն ու անճաշակութեամբը եղանակ պարկ մը տրեխ կը բերեն մեզի, հապնելու եւ այնպէս ներս մտնելու համար զորդերուն վրայ. մենք նախնութեանք առանց կօշիկի, դուրս պալով ներս մտնել՝ քան թէ այդ անճաշակ տրեխեր հապնել: Երկաթեայ երկվեղի դռնէ մը ներս կը մտնենք անշուշտ, մութ է ներսը, վստայի պատուհանները երկներանդ ու զեղեցիկ ապակիներով յօրինուած բլլալով՝ արեւի ճառագայթները հաղիւ թէ կրնան ներս թափանցել: Քանի մը վայրկեանէն սակայն, աչքերնիս կը վարժուի մթնշաղին, կամաց կա-

մաց երևան կուտան յատակի կարմիր ու նկարէն պարսկական դորդերը, ժայռին վանդակորմն ու վերջապէս՝ Տաճարն իր ամբողջութեամբը, պատերովն ու լայնանիստ մոթերովը, եւ ոսկեզօծ ցեղանով։ Առաստաղը զունադարդուած է ու ոսկեզօծ երկուսով։ Տաճարի ներքնամասը երեք շրջանակներէ կը բաղկանայ, — արտաքին լայն շրջանակը ժողովուրդին յատկացուած է, միջին նուազ ընդարձակ շրջանակը՝ աստեանը կրօնաւորներուն, եւ ներքին ժայռին շրջափակը՝ ուր էր չրէից Սրբուրբիւն Սրբոցը, արդիւնուած է ամենուն։ Այս երեք մասերը իրարմէ անջատուած են երկաթեայ վանդակորմերով։ Շէնքը հաստաբնատ սիւներու վրայ կանգնած՝ կանոնաւոր ութանկիւն մըն է. սիւներուն խոյակները ոսկեզօծ են, նոյնպէս նաեւ ամբողջ դմբէթին ներքնամասը։ Մեր ուշադրութիւնը դրանց՝ ամենէն աւելի՝ պատուհաններու գոյնզգոյն յօրինուածքը. այնպիսի ճարտարութեամբ ազուցուած է, որ արեւի ճառագայթները ապակիներուն մէջէն ներս թափանցելով՝ ծիածանի եօթներփնեան հրաշալի գոյներու ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն։ Ապակիներու տարբեր գոյները իրարու հետ դալով՝ խաչեր կը ձևւացնեն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ քրիստոնէական ճարտարապետութեան կոթող մըն է Տաճարը, անոր ճարտարապետները քրիստոնեայ եղած լլլալու են։

Ժայռը մօտաւորապէս ութ քառ. մէթր տարածութիւն կը գրաւէ, որ շրջապատուած է վանդակով մը, կեդրոնը ծաղ մը կայ, ուրկէ վար, այրին մէջ կը հասէր դռներուն արիւնը, որոնք չրէից քահանայապետին կողմէ Աստուծոյ կը նուիրուէին։ Քարածայռին կատարը ելլելու համար — ա՛յնքան ալ բարձր չէ — կէս բնական քանի մը աստիճաններ կ'ընկն, ամէն կողմէ։ Այրին դուռը կը բացուի հարաւային կողմը, ուրիշ քարէ աստիճաններով վար կ'իջնենք. ներսը սեւցած է, հաւանաբար այրած է Տաճարի կործանման ատեն. քարայրը բարձրահասակ մարդու մը բարձրութիւնն ունի, երեք անկիւնները քարէ պղտիկ սեղաններ կան, ուր աղօթիւր են հրեայ եւ իսլամ թաղաւորները. ներսը ամէն ինչ պարզ, բնական եւ անարուեստ է։

Այլէն գոյստ կ'ըլլենք ու շրջանը կ'ընենք Տաճարին. քարայրի դրան ձախակողմը պղտիկ դմբէթ մը կը գտնուի, որուն յատակին վրայ դրոշմուած է ոտքի հետք մը, իբրեւ թէ Մու-

Համաձայտին՝ երբ երկինքը կը համարառնար խալամաց մարդարէն, — անշուշտ Յիսուսի համարածման վրայ յերիւրուած, — և ուր իր ծորուքէն երկու թեւ կը սլահուի, իբրեւ նուիրական մասունք մը. պէտք չկայ ըսելու թէ ասիկա առասպել է, և «առասպելաց առասպել» ինչպէս կ'ըսէ մեր պատմահայրը Խոսրոսը, քանի որ Մուհամմէտ Ս. Գաղաթը չէ մտած:

Տաճարը չորս դուռ ունի. դուռս կ'ըլլենք Արեւմտեան դռնէն, ու շրջանը կ'ընենք Տաճարին: Արեւելեան դրան քով, վեց սիւներու վրայ կեցած է անձնատ՝ փոքրիկ զմրէթաձեւ շէնք մը, մէկ կողմը դահառու կամ ամպիոն մը կայ, Սողոմոնի Դատարան կոչուած սիւնազարդ բոլորչի շէնքն է առիկա ուր իմաստուն թաղաւորը կը դատէր Իսրայէլի ժողովուրդը: Ոսկեմուտքէն դէպի Հիւսիս-արեւելք զառնալով՝ ամբողջ հրապարակը կը տարածուի մեր առջև, մօտաւորապէս 145,000 քառ. մէթր տարածութեամբ, քառակուսի, և չորս մուտքերով, ամբողջութեամբ սալաբեկուած, շրջապատուած երեսաղէմի պարիսպներով հարուէն ու արեւելքէն, և միւս կողմերէն հազայ պատերով ու շէնքերով: — Անտոնեան Աշտարակը, Հիւսիսային կողմէն կը բարձրանայ:

Տաճարէն աւելի քան 100 մէթր հեռաւորութեամբ, դէպի հարաւ, կը գտնուի Էլ-Աքսա մզկիթը, զոր Յուստինիանոս կառուցած էր իբրեւ Աստուածածնի եկեղեցի, ինչպէս ըսինք խաչաձեւ մեծ պաղիլիքայ մը, և զոր Աստիւլ-Մէլիք մզկիթի վերածեց, կտրելով անոր հարաւային թեւը, որ այժմեան պարիսպէն դուռս կ'երկարէր, ու հիմա միայն երեք թեւերը կ'ըլլեն: Էլ Աքսայէն ներս կը մտնենք, դուռը կը նայի դէպի Հիւսիս — Տաճարը: Սիւները զայն հինգ մասերու կը բաժնեն. մէջտեղի մասը բաւական ընդարձակ, ամբողջութեամբ դարպերով ծածկուած, խորանին տեղը, այն է՝ խաչաձեւին արեւելեան թեւը բացարձէ կը տեսնուի, թէ և սյուղիկապուած: Անդդիական կառավարութիւնը ներքին պատերու ծեփերը մաքրել տուաւ, և ի յայտ հանեց զբխտոնէական քանդակներն ու դարպանկարները: Ատեանի սիւներուն վրայ կարգաւ սեւատառ արաբերէն խոսք գրեւորով արձանագրուած է խալիֆաներուն անունները:

Էլ-Աքսայէն դուռս կ'ըլլենք ու կը գիմենք դէպի համարաւոր խառնիքով մուտքը՝ պարիսպին քովէն: Տաճարի հրա-

պարահին ստորերկրեայ մասը պարսպ է, աստուի վերածուած խաչակիրներու կողմէ։ Տաճարի հրապարակը հաւասարեցնելու համար՝ ընդարձակ պարսպութիւնը լեցնելու տեղ, խմաստութեամբ զետեմար ճամբու վերածուած է եւ կամ ընդունդի, ուրկէ Սիլվամի ժողովուրդը կ'ելլէր Տաճար։ Պարիսպի քոյէն, միակ դռնէ մը վար կ'իջնենք պղտիկ դմբէթաւոր դաւերթի մը մէջ, որուն մէջ քարէ օրօրոց մը կը դռնուի, փորուած ժայռին մէջ, ըստ արարական աւանդութեան մը Յիսուսի Օրօրացի է։ Այս ստորերկրեայ ընդարձակ տարածութիւնը խաչակիրներ իրբեւ աստու դործածած են իրենց ձիերուն համար. տակաւին սիւներու քարերուն մէջ ծակուած օղակները յայտնի են, ուրկէ կը կապէին իրենց ձիերու սանձը։ Գետնուղիէն կը յատաճանաք դէպի արեւմուտք, վերջաւորութեան՝ երեք տնցերը սիւներով դատուած կ'երկարին դէպի Տաճարը, բայց մուտքը դոց է այժմ։ Հարաւային պատին մէջէն բացուած նեղ լուսամուտներէն, որոնք պարիսպը կը ծածկեն, ազատ լոյս մը ներս կը թափանցէ։ Միակ մուտքէն դուրս կ'ելլենք ու արեւելեան պարիսպին վրայէն կը քաշենք. հրաշալի տեսարան մը կը պարզուի մեր աչքերուն առջեւ. արեւմտեան կողմը Տաճարն է՝ իր ընդարձակ հրապարակով, իսկ արեւելքը՝ Ոսկեղբան դիմացը — զոր Յուստինիանոս դոցած է, ու անկէ ի վեր փակ կը մնայ — կը տարածուի Գեթսեմանիի ձորը ու Ջիթենեաց լեւոր, մշտադալար ձիթենիներով, եւ ոռոսական ոսկեղմբէթ եկեղեցիներով, ու աւելի քան 50 մէթր բարձրութեամբ սմայեւրուն մէջ միբնուած հսկայ զանգակատունով, որուն կատարէն ընդարձակ հորիզոն մը կը տարածուի աչքիդ առջեւ, մինչեւ Յորդանանն ու Մեռեալ ծովը, եւ Մովսրի ու Անդր-Յորդանանի լեռները։

ՊԱՆԵՍՏԻՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ

Քրիստոնեաներու թիւը հազիւ 145,000 վը հաշուուի Ս. Երկրին մէջ, որուն երկու-երրորդը արար է աղքատը, — Յունաստան-Օթտոմանս եւ Կաթողիկ — փոքրաթիւ մաս մըն ալ՝ Անկլիքան-Բողոքական եւ Հայեր։ Ոչ-արար քրիստոնեաներու մէջ, իբրեւ աղապիւն համայնք՝ ամենէն բաղմաթիւը հայերն են, աւելի քան 10,000, որ աղքութեան տեսակէտով՝ երրորդ կուգան, հրեաներէն վերջ։

Պաղեստինի քրիստոնեաները, հակառակ իրենց փոքրամասնութեան՝ վարեւոր դիրք մը կը դրուեն ու մեծ դեր կը խաղան երկրին տնտեսական ու քաղաքական կեանքին մէջ, շնորհիւ Մեծ Սրբապալարուն, որոնց սեփականատէրներն են։

Ս. Երկիրը երեք Մեծ Կրօնքներուն կեդրոնն է, մանաւանդ քրիստոնէութեան եւ հրէութեան։ Իսկ Սողոմոնի Տաճարը իսլամներուն համար մեծ ու նուիրական ուխտատեղի է, Մուհամէտի վեանքին հետ վաղուած աւանդութեան պատճառով։

Մրուաաղէմ քրիստոնէութեան մայրաքաղաքն է. եւ Ս. Երկիրը՝ բուսանդակ քրիստոնեայ աշխարհի նուիրական միջնաբերդն է։ Յիսուսի Մննդեան Ս. Տաճարը Բեթղեհէմի մէջ, Ս. Գերեզմանի հակայ ու հոյակապ Ս. Յարութեան Տաճարը Թրուաղէմի մէջ, ինչպէս նաեւ Համբարձման լեւը, Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնի Տաճարը ու բաղմաթիւ նուիրական տաճարները, եւ Տնօրինական Սրբապալարը քրիստոնէութեան սիրտը կապած են Ս. Երկրին դարերով, ուր անոնք շինած են հարիւրաւոր վանքեր, մենաստաններ, եկեղեցիներ, կուսանոցներ, որբանոցներ, կրօնական դպրոցներ, Աստուածաբանական ճեմարաններ եւ հիւանդանոցներ, որոնց մէջ հաւարաւոր վանականներ, եկեղեցականներ, ուսանողներ եւ մայրապետներ վճապին։ Քրիստոնէական սրբապալարն ու վանքերը վը դարդարեն Ս. Երկրի կարեւոր գիրքերն ու բարձունքները։ Լեւոնեւո. կատարներուն վրայ ու ստորաբ, բաղմաթիւ ուխտատեղիներ ու մատուռներ շինուած են։ Ամէն տարի թիւրաւոր ուխտաւորներ — ամէն աղղէ ու երկրէ — ուխտի վերթեան Տիրոջ կենսատու Ս. Գերեզմանին ու նուիրական սրբա-

տեղիներուն: Տասնեակներով միաբանութիւններ ու յարանուանութիւններ կ'ապրին Ս. Երկրին մէջ, սակայն առաջին դարէն սկսեալ՝ երեք մեծ եկեղեցիներ բացառիկ զերեք մը զբաւած են, ու հաւասար դժի վրայ տիրացած են զլիաւոր սրբավայրերուն: Այդ երեք միաբանութիւններն են — Եռնաց, Հարց ու Ֆրանչիսկեան կաթոլիկ Միաբանութիւնները, որոնք միասնաբար, ընկերովի եւ կամ առանձինն ստանձնած են բոլոր սրբավայրերու հոգածութիւնը: Միասնաբար, երեք Միաբանութեանց կը պատկանին Ս. Յարութեան Տաճարը, Համարածման տեղւոյն եկեղեցին՝ Զիթենեաց ընտանիքայ, Ս. Աստուածածնի Տաճարը՝ Գեթսեմանի ձորին մէջ, եւ ուրիշ սրբատեղիներ: Եոյն եւ Հայ Պատրիարքութիւնները ընկերովի քանի մը կարեւոր սրբավայրերու տէրն են: Եոյները հինէն ի վեր շատ ազդեցիկ զերեք զբաւած են Ս. Երկրին մէջ՝ շնորհիւ Բիւզանդական կայսրութեան Պաղեստինի տիրապետութեան, եւ մինչեւ ցայսօր, բազմաթիւ վանքեր ու կալուածներ ունին, սակայն, լաւ կադմակերպուած չլլալով՝ հետզհետէ կը տկարանան, մանաւանդ արար օրթոտոքսներու հակառակութեան հետեւանցով, որոնք կ'ուզեն անկախ ըլլալ եւ ունենալ իրենց եպիսկոպոսները: Իսկ Հռոմէական կաթոլիկ եկեղեցին երբեք չէր տակաւ կը զօրանայ, նորանոր վանքեր, եկեղեցիներ ու զպրոցներ հիմնելով, հաստատ մտադրած ըլլալով տիրանալ բոլոր կարեւոր սրբավայրերուն, և կամ առնոց քով նոր մը շինել, եւ իբրեւ իրական ու պատմական վայրը՝ կլլեցնել:

Երուսաղէմի մէջ երեք Պատրիարքութիւն կայ, — Եռնաց, Հայոց եւ Լատինաց: Մինչեւ Ե. դարուն կէսը, 451 թուական, Քաղկեդոնի Ժողովի ժամանակ, միայն մէկ Պատրիարքութիւն կար Ս. Երկրին մէջ՝ բոլոր քրիստոնեաներուն համար, որ թէեւ ծագումով Եոյն էր, սակայն, Հայ եւ ուրիշ ազգէ Պատրիարքներ ալ ունեցած է իր աթոռին վրայ: Երբ Հայ եկեղեցին մերժեց Քաղկեդոնի Ժողովին որոշումները եւ երկու ընտրեան վարդապետութիւն, Եոյներ հալածեցին Հայ եկեղեցին՝ իբրեւ Միաբնակ կամ Եւտիֆեան, մինչդեռ Հայ եկեղեցին կը նստի Եւտիֆէար՝ հերետիկոս հոգեկնով զայն, մերժելով հանդերձ Քաղկեդոնական երկաբնակ վարդապետութիւնը: Երուսաղէմի Հայ եկեղեցին Քաղկեդոնէն վերջ,

առանձին եպիսկոպոսութիւն հաստատեց, որ յետոյ, ժԲ. դարուն վերջերը Պատրիարքութեան վերածուեցաւ: Գալով Լատին Պատրիարքութեան, շա՛տ վերջէն հաստատուած է: Ս. Տեղեաց իրաւունքներուն մէջ Յոյն եւ Հայ Պատրիարքութեանց իրաւակից է Ծրանչիսկեան Միաբանութիւնը, որուն յանձնուած է սրբավայրերուն հոգածութիւնը Պապին կողմէ:

Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը կը սկսի Յիսուսի աղաւթեան Յակոբոս Տեառնեղբայր Արդար Առաքեալէն, զոր Տէրոջ աշակերտները Յիսուսի Համբարձումէն վերջ՝ դուժարուած Ա. Ժողովին մէջ նախադա՛շ ընտրեցին, եւ ան կզաւ Ա. Եպիսկոպոսը Երուսաղէմի եւ յաջորդը Յիսուսի: Յակոբոս Տեառնեղբոր աթոռին կամ տան տեղն է հայոց Սրբոց Յակոբեանց Մայր Եկեղեցին եւ մեր Պատրիարքը անոր յաջորդը կը նկատուի:

Ճ ՊԱՆԵՍՏԻՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Հինէն ի վեր, նոյնիսկ թրքական տիրապետութեան ընթացքին, Պաղեստին ստուար հայ գաղութ մը չէ ունեցած, հակառակ այն իրողութեան որ՝ Սրբոց Յակոբեանց Վանքն ու Միարանութիւնը քրիստոնէական առաջին դարերէն սկսեալ՝ կարեւոր դերք մը զբաւած են Ս. Երկրին մէջ։ Թերեւս, պատճառն այն է որ Պաղեստին աղքատ երկիր մըն է, և անւտրրական կեդրոն մը չէ ձգած։ Մեծ պատերազմէն աւաջ, փոքրաթիւ գաղութ մը միայն կար Վանքին քով, վանքապատկան տուներուն մէջ տեղաւորուած, որոնք քաղաքացի հայեր կը կոչուէին, իրեւ չինէն ի վեր զետեղուած անդացիներ, և արարախօս ին մեծաւ մասամբ, մինչև որ առաջին մեծ պատերազմէն վերջ չփռւած ունեցան նոր եկած գաղթականներուն հետ, և Վանքի ազգային վարժարաններու մէջ անոնց դասկները դաստիարակուելով ու ազգային ուսում ստանալով՝ հարախօս դարձան և ազգային ոգին արթնցաւ անոնց մէջ։

Երեսնադէմի չին հայ գաղութը — թէև քանակով փոքր — սակայն օգտակար եղած է Վանքին Ս. Տեղեաց մէջ՝ օգնելով Միարանութեան ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան գործին մէջ։ Ինքն ալ օգտուած վ Վանքէն, ձրի բնակութիւն հաստատելով Վանքի տուներու մէջ և անհրաժեշտ պարագաներուն ալ՝ սնունդ ստանալով Վանքի խոհանոցէն։

Համաշխարհային Ա. Մեծ Պատերազմը — որուն ընթացքին Պաղեստինի հայութիւնը տարազրութեան ու կոտորածի շենթաբլուեցաւ՝ շնորհիւ ճէմալ Բաշային, որ ընդհանուր հրամանատարն էր Սիւրիոյ և Պաղեստինի թրքական բանակին, և Օրմանեան Պատրիարքի ու Սահակ Կաթողիկոսի ու Վանքի բարեկամն էր — գաղթականութեան կտրուան մը Պաղեստին բերաւ. Վանքը իր դուռները լայն բացաւ իր գծրախօս դաւակնեալներուն առջև, և բոլոր վտանկան և ուժաւորական սենտակները տրամադրեց անոնց բնակութեան համար, մինչև որ վերջին տարիներ, անոնք որ ինքնաբաւ գործի տէր եղան՝ Վանքէն դուրս ելան կամ հանուեցան։ Սակայն, Սիւրիայէն ու իրանահէն միշտ նոր գաղթականներ եկան՝ աւելի խեղճ ու

կարօտ, ու Միաբանութիւնը, յաճախ ստիպւում է պատասխանել ազգին դժբախտ զաւակները, զանոնք վարկելու համար լատինացի մասնագէտներ: Ու այսպէս, Վանքին սենեակները — որոնք ուխտաւորութեան համար շինուած են — կարելի չէլուար բոլորովին պարպել: յատկացնելու համար ուխտաւորութեան հիւրընկալութեան եւ Միաբանութեան: Այսօր, աւելի քան 700 հոգի կը բնակին Վանքի շրջագիւղներն մէջ: Իսկ Բաղափաղի հայեր կը բնակին Վանքին կից՝ զարմեալ Վանքի սեփականութիւն եղող տուններուն մէջ՝ անվճար:

Վերջին քսան տարուան ընթացքին, երբ հրէական ներգաղթին հետեւանքով՝ Պաղեստին նիւթական տաղնապ չունեցաւ, Սիւրիայէն ու Լիբանանէն մեր ազգակիցները Ս. Երվիր եկան ու հայ գաղութին թիւը աճեցաւ, հասցնելով 10.000-ի, որուն կէսէն աւելին կը բնակին Երուսաղէմի մէջ, իսկ մնացելը՝ Եւֆրատ, Հաֆութ, եւ այլուր: Բանի մը ընտանիքներ ալ կ'ապրին Բեթղեհէմի եւ Ռամէլի մէջ:

Երուսաղէմի հայ գաղութը իբրեւ քանակութիւն եւ կազմակերպութիւն նշանակելի գործունէութիւն մը չէր ունեցած մինչեւ վերջին տարիներս: Արդոյ Յակոբեանց Պատրիարքութիւնն է որ իր փառաւոր ղեկավար, իր եկեղեցիներով, զպրոցներով, սրբավայրերով ու կայուածներով՝ ուշադրութեան առարկայ կ'ըլլայ օտարներուն եւ օգտակար մերկներուն:

Ս. Երկրին մէջ հայերը ընդհանրապէս կ'ըրազին արհեստներով եւ առեւտուրով: Երուսաղէմի մէջ կան քանի մը կարեւոր կառավարական բժիշկներ եւ դրամատանց պաշտօնեաներ: Տօքթ. Վ. Գալպեան մեծ համբաւ կը վայելէ իբրեւ կարող բժիշկ, եւ Պաղեստինի Մարզպանին բժիշկը: Իսկ Լ. Գլորիան տնօրէնն է Օսմանեան Պանքային (Օթման Պանք): Կառավարական գործերու մէջ հրեաներ հետզհետեւ կը դրամեն բոլոր կարեւոր պաշտօնները, ինչ որ նպաստաւոր չէ հայոց համար:

Ս. Երկրի հայերը միշտ սիրով ապրած են ընկի արարներուն հետ, որոնք մեծ յարգանք ունին Ս. Յակոբեանց Վանքին հանդէպ: Հրեաներու հետ ալ հայոց յարաբերութիւնը բարեկամական է, որոնցմէ շատ փառապաշտներ ունին Ս. Աթոռ եւ մեծ եկամուտ վեր ստանայ իր կալուածներէն: Սակայն իբրողութիւն է որ եթէ հրեաներ տիրեն Ս. Երկրին՝ տնտեսա-

պէս ասպարէզ չի մնար հայերուն, ինչպէս նաեւ բոլոր քրիստոնեաներուն:

Պապեստինի հայ դպրութիւնի ամբողջ կրօնական ու կրթական հոգածութիւնը կը ծանրանայ Ս. Յակոբեանց վանքին վրայ, նիւթապէս եւ բարոյապէս: Այս մասին կը խօսինք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

ՊՏՈՅՏ Մ'Ի ԳԱԼԻԼԵԱ

Քանիցս այցելած ըլլալով Գալիլէոյ — չիւսիս. Պաղեստինի — սուրբ-գրական ու պատմական վայրերը, կը փափաքիմ ապաւորութիւններս զրի յսնելու, մասամբ զոնկ հայ ուխտաւորները հազարդակից բնելու չրխտոնէական այդ նըւերական սրբավայրերու ներշնչումներուն, քանի որ զժրաստարար, այսօր, հազուադիւս են այն ուխտաւորները՝ որոնք կ'այցելեն այդ պատմական վայրերը: Նախկին դարերու հաւատացեալ ուխտաւորները, ջերմեռանդ հաւատքով եւ բարեպաշտիկ զգացումներով առչի՝ չէին բնկրկեր ժամանակի զժուարութիւններու եւ փռանդներու սոջեւ, եւ օրերով կը քաշէին եւ կամ նախնական կառքով մը կը ճամբորդէին՝ երթալու եւ համբուրելու համար այդ նուերական սրբավայրերը, ուր տպած ու քարոյած էր աշխարհի Փրկիչը: Ոտքով կը բարձրանային Թարսը լեւոր, Նազարէթը, Կարճեղոս լեւոր, եւ միւս սուրբ-գրական վայրերը: Այսօր երբ ճամբորդութիւնը այնքան զիրացած է ճամբաները ապաշով են ու փանոնաւոր, եւ ինքնաշարժները վր սուրան դաշտերու եւ լեռներու մէջջն, 2-3 օրուան մէջ վայելել տալու աստուածակոխ վայրերու հոգեկոց ներշնչումները, մարդիկ իրենք զիրենք կը զրկեն այդ հոգեկան վայելքէն, թրեւս անտարբերութեան երեսէն եւ կամ նիւթական մտահոգութենէն, թէ եւ հարիւրապատիկը կը մոխեն իրենց հաճոյքներուն համար, սակայն, կը մոռնան թէ ա՛յս այ հաճոյք մըն է, եւ աւելի դերադանց հաճոյք մը, մեծ վայելք մը, որ ոչ միայն կը պարուրէ մարդուն ականոցիքը, իր բնական հրաշատեսիլ զեղեցկութեամբը եւ կը բարձրացնէ անոր զեղատիրական ճաշակը, այլ նաեւ կ'աղնուացնէ անոր զգացումները եւ զայն հազարդակից կը դարձնէ երկնային երանուէտ տեսիլքներու:

Գալիլիա, Պաղեստինի ամենէն բարեբեր, ծաղկաւառ ու զեղեցիկ մասն է: Ս. Երկրին վրայ կարելի չէ ճշգրիտ դադափար մը կազմել՝ առանց տեսնելու Եզրայէլի դաշտին կանաչադարձ զեղեցկութիւնը, դարձան եղանակին, Թարսը լե-

րան բարձունքէն, Գալիլիոյ կամ Տէրեքիոյ լիճին ծաւի պայծառութիւնը եւ Հայֆայի ու Սարոնայի դաշտերուն զմրուածութիւնը, ինչպէս նաեւ Կարմեղոսի բարձունքէն գիտնելու Միջերկրական ծովու ակնապարար տեսարանը:

Երուսաղէմ իր շրջակայքովը, Յուդայի երկիրը իր լեւի ու ապստամբուտ լեռներու դադաթներովը պաղ եւ խիստ ապաւուրութիւն կը թողու աշցելուին վրայ, եթէ չըլլան իր ա'յնքան նուիրական ու պատմական սրբափայտերը, եթէ Երուսաղէմ աշխարհի կրօնքներու ծննդավայրը չըլլար, եւ մայրաքաղաքը քրիստոնէութեան, եթէ Բեթղէմի ալիւն մէջ ծնած չըլլար աշխարհի Լոյսը, եթէ Գողգոթայի վրայ շնաչուէր աշխարհի Փրկիչը, եթէ Աստուածորդւոյն լոյս դերեզմանէն յարութեան ու անմահութեան արեղակը չծագէր մեռեալ ու խաւար մարդկութեան:

Գալիլիոյ ծագկաւէտ տեսարաններն են որ կը փարատեն բնութեան ալդ մոռյլ ապաւորութիւնը եւ զուարթութեամբ կը լեցնեն աշցելուներուն սիրտը:

Յիսուսի մանկական զուարթ տարիներու բնակավայրը Լոյսն է Գալիլիան: Հոն է որ Ան ապրած է իրբեւ մանուկ մը իր տարեկից ընկերներուն հետ, հոն վ որ, Նապարէթի փողոցներուն մէջ, ուր Ան խաղացած է իր հասակակից տղոց հետ, անոնց պէս վաւէ թռչնիկներ շինելով եւ ապշութեան մատենելով ամէնքը՝ իր աստուածային շունչով կենդանութիւն շնորհելով ալդ հոգէ թռչնիկներուն եւ թռցնելով դանձը: Մինչդեռ Յուդայի երկիրը՝ իրեն համար չարչարանքի, տանջանքի եւ խաչելութեան վայր մ'եղած է, Գալիլիան իր կեանքի ուրախութեան միջավայրը եղած է, մինչ Երուսաղէմը տառապանքի՝ իր լերի լեռներէն աւելի իր անհոգի ու կեղծաւոր գպիրներու եւ փարիսեցիներու կողմէն:

Նազարէթի ծագկաղարդ ու բերբի դաշտերն են որ ներշնչած են զինքը պատմելու սերմնացանի սերունդ եւ պատկերաւոր առակները: Գալիլիոյ բնութեան ցեղեցկութիւնը, Գիննեսաթի լճին երկնադոյն վապոյտը ներշնչած է անոր ձրկնորաները մարդոց որսորդներ ընելու:

• • •

1931-ի Սեպտեմբերին էր որ առաջին անգամ, չորս վարդապետներ, երեք օր աշցելեցինք վերոյիշեալ սրբափայտերը:

Ամառուան տաքը չորացուցած էր բնութեան կանաչ գեղեցկութիւնները եւ ծաղկալից դաշտերու շմայիչ տեսարանները: Սա-կայն, այս անգամ, 1933ին, Մայիսի սկիզբը, լաւապէս եղա-նակն էր Գալիլիան տեսնելու, դաշտերը ծածկուած էին երփ-ներանոց գեղեցկութեամբ եւ պծնուած բազմերանոց ծաղիկնե-րով: Մայիս 9-ին, Գլ. առաւօտեան ժամը 8:30ին կը մեկնէինք Երուսաղէմէն, մեր ընկերներէն Է. Գ. Հայֆայէն նաեւ ա-ռաջնորդելու զէպի Ամերիկա: Ս. Երկրէն մեկնելէ առաջ, կը զիտփաքի այցելել Գալիլիոյ պատմական վայրերը: Երկու ինքնաշարժները կը ուրան Երուսաղէմէն Նապլուս տանող աաֆայաթ ողորկ ճամբուն վրայ: Կ'անցնինք Ռամալլայի առ-ջեւէն, ճամբու եզերքները՝ տեղ տեղ բաւական ընդարձակ արտեր կան ցանուած, ուր զեպին ու ոսկեպէս հասկեր կը շարժեն իրենց ատոք պլուխները՝ մեղմ գեփուէն տարուեր, եւ փանանշութիւնը կը սփռէ իր զմրուխտ զորքը դաշտերուն վրայ: Զախ կողմը, բլուրի մը բարձունքին կատարը՝ կ'երևի Սամուէլ մարգարէին գերեզմանը, — Նէպի Սամուէլ — Միդ-պահ — ուր թաղուած է անոր մարմինը: Բիշ մը տակի յա-ռաջանալով աջ կողմէն կ'երևի Բէր Էլը (Աստուծոյ Տուն), ուր Յակոբ իր փախուստի ատեն քնացաւ եւ տեսիլք մը տե-սաւ. — Սանդուխ մը կախուած էր Երկինքէն զէպի վար, եւ հրեշտակներ վը փերեյակէին ու կ'իջնէին անոր վրայէն, հոն բարձ կարկառ մը կանգնեց եւ դայն Բէթէլ կոչեց:

Մէկուկէս ժամէն կը հասնինք Նապլուս. 64 քիլոմէթր հեռու Երուսաղէմէն. դեռ քաղաք չմտած՝ կ'իջնենք Յակոբի ջրհորին առջեւ, ուր Յիսուս խօսեցաւ Սամարացի կնոջ հետ (Յովհ. Գ. 5-43): Կը մտնենք Յունաց Վանքէն ներս: Ջրհորին վրայ եկեղեցի մը սկսած են շինել, սակայն աստատադը բաց է տակաւին, անշուշտ զրամի պակասէն: Յոյն զոնապանք մեկ կ'առաջնորդէ երկու պղտիկ դռներով՝ գետնայարկ մատուռ փր, կրտսաւար եկեղեցիին մէջ, ուր է ջրհորը, 32 մէթր խո-րունկ, տափէն կը հոսի:

Սամարացի կնոջ պէս կ'երթանք Փրկչէն խնդրելու Կեն-դանի ջուրը, անձա՛նական ջուրը...

Յոյն զոնապանք դոյլ մը կ'իջնենք վար, որուն շուրջը մոմեր շարած է, որպէսզի ջուրը տեսնուի, եւ ջուր վը քաշէ մեզի համար, զոր կը խմենք ախորժով, պտղորակ ու զուլալ

Ջուր մըն է : Անմիջապէս կը յիշենք ու մեր աչքին առջեւ կը պատկերանայ երջանկայիշատակ Ե . Գուրեան Սրբազանի այս ջրհորին վրայ քաշուած լուսանկարը . առհաւած է ջրհորին վրայ եւ մէջը կը նայի , կարծես իր խորաթափանց միտքը կ'ուզէ Սամարացի կնոջ պատմութեան թափանցել եւ կենդանի ջուրի խմաստին , եւ ժպիտը դէմքին կը հարցնէ .— Իրօք կենդանի ջուրին ա՛յն ես դուն , եւ ջրհորի խորէն ջուրը միապապազ կը ցուցնէ անոր դէմքը , առանց պատասխանի թողնով անոր հարցումը : Յակար Նահապետ այս ջրհորը տուած էք Սամարացիներուն , սակայն , այսօր , անոնք զրկուած են անկէ : Մտածիմոք կը կարգանք Աւետարանի պատմութիւնը եւ այս Հոսուն ու անցուկ ջուրէն աւելի Յիսուսի կենդանի ջուրը կ'ուզենք բնայել :

Ինքնաշարժի ճամբան կ'անցնի Նապոլեօնի մէջէն , չին Սաւաքիան է , երկու պատմական լեռներու — Գուրալինի եւ Գեւալի — միջեւ : Ջորին մէջ կանաչութիւն կայ եւ ջուր , լեռան ստորոտէն մեծ ալբիւր մը կը հոսի՝ ոտողելով հովիտը : Սիւմբէի մէջն ենք . Նապոլեօն քիչ մը անդին՝ աջ կողմէն ճամբայ էր կ'առաջնորդէ դէպի չին Սամարիոյ աւերակները , այլ անուամբ Սերաստիա , ուր պեղումներ կը կատարուին Ամերիկեան Համալսարանի մը կողմէ : Դարձեալ կը վերադառնանք Նազարէթի ճամբան , որուն վրայէն ինքնաշարժը կը թոյ կանաչ դաշտերու մէջէն . աջ կողմէն կ'երևին Թարսը եւ Հերմոն լեռները , առաջինը Նազարէթի բարձրամեղակին քովը , իսկ երկրորդը՝ Հոսուն , Պաղեստինէն դուրս , 90 մղոն հեռաւորութեան մը վրայ :

Ճէնիյն , Երուսաղէմէն 110 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ , պոտիկ եւ ծառաղարդ աւան մըն է . անկէ անդին կը տարածուի Եփրայէլի ընդարձակ դաշտը , ամենէն բարեբեր եւ մեծ պաշար Պաղեստինի . ճամբուն եղբրքը կը հանդիպիս արար զիւզերու եւ հրեայ գաղութներու . ցորենի արտերը մեղմ հովէն կ'օրօրուին , քովքնտի ճամբաներ եւ արահետներ կը տանին դէպի գիւղերն ու պատմական Պէյսանը : Ամենէն արագ վազքով մեքենան կը թոյ կպրաճիթ պողոտա յին վրայէն . գեփիւսը կը շոյէ ճամբորդներուն ճակատը , եւ անոնց մաղերուն հետ կը խաղայ : Կ'անցնինք Աֆուլէի մէջէն — հրեայ գաղութ մը — ուրկէ կ'անցնի Հայֆայի երկա-

թուշին՝ զէպի Սիւրիա երթալու համար: Եղբայէլի զաւտին ծայրն ենք. բարձունքին վրայ բազմած է նազարէթ քաղաքը. գիմացնիս, սահայն, մենք լեւան ստորոտէն կը շնչինք պոզոտալէն զէպի աջ, արեւելք կը զառնանք, ու գործախաղ զաւտեալուն մէջէն Թարոր լեւոր կը բարձրանանք: Սոփորական չէ ուղին, խճուղի է, ուրկէ մեքենան ցատկելով եւ ոտտոտելով լեւանն պապաթը կը բարձրանայ: Թէեւ 15 քիլոմէթր ճամբայ է, սահայն, օժապտոյտ ու դարձգարձիկ ըլլա՞նք՝ հազիւ կէս ժամէն լեւան կատարը կը հասնինք, 1840 ոտք բարձրութեան վրայ: Հրաշալի տեսարան մը կը տարածուի մեր աչքերուն առջեւ. վարը՝ Եղբայէլի զաւտը պունակեղ կանաչութեամբ կը փռուի մեր ոտքերուն տակը, արտէրը բազմազոյն դորդերու պէս բացուած են, ակօսներու երկրով տրոհուած. ցորենի արտէրը ռաբկոյն կը ծածանին. նոր հերկուած արտէրը հոգի մարմիր զոյնը կը ցուցադրեն, խակ ծառերու եւ ուրիշ ցանքերու կանաչը իր գործախաղ կապերոր կը սփռէ ընդարձակ տարածութեան մը վրայ: Թարոր լեւան կատարէն միայն կարելի է վաշխել Պաղեստինի ամենէն հրաշալեղ տեսարանը: Շատեր աշխարհի գեղեցիկագոյն համայնապատկերներէն մին կը նկատեն դայն: Լեւանն պապաթը բաւական ընդարձակ սարահարթ մը կայ. Լատինաց եւ Յունաց վանքերը զբաւած են զայն տարողութեամբ: Լաւապոյն մասը լատիններուն ձեռքն է, որոնք Ալլահիբալութեան հոյակապ եկեղեցի մը շինած են, երկարահանի խորանով եւ մարմարիտով ու խճանկարներով: Պայծառակերպութեան մեծ ու գեղեցիկ պատկեր մը խորանին կողակին վրայ՝ մոզայիքով պծուած է: Կր կարգանք Յիսուսի պայծառակերպութեան հրաշալի պատմութիւնը Մատթէոսի Ժէ. Գլուխէն, զոր լատիններէն արձանագրած են եկեղեցիին ճակատը: Պահ մը կ'ապրինք Ալլահիբալութեան տեսիլքով. Յիսուսն զէպի վեր, զէպի աստուածային բարձունքները կը վերանայ, լեռներու եւ բլուրներու կատարները, կարծես աւելի մօտ ըլլալու համար իր Զօրը, որ երկնային բարձունքին մէջ կը բնակի: Զիշտ է որ Աւետարանին մէջ Թարոր լեւան տնունը չէ յիշուած, այլ՝ բաւած է քարձը լիւն մը, եւ սահայն, եթէ այդ լեւոր տնանէք՝ իրաւունք պիտի տաք նուիրական աւանդութեան, վասնոր, արդարեւ քարձը լիւն մըն է Թարորը եւ հրատեսն գիրք մ'ունի: Յիսուս ասիկէ աւելի լաւ եւ սիրուն բար-

ձուռք մը պիտի չկրնար ընտրել Պաղեստինի մէջ՝ իր աստուածածային փառքը ցուցնելու համար իր սիրելի եւ ընտրեալ աշակերտներուն։ Կ'ուզես այդ ընթացքին վրայ վայրկեան մը պայծառակերպիլ, վերանայ երկրէն վեր, մինչեւ որ ոտքերդ կտրուին զեանէն, նիւթէն ու իր կապանքներէն, Փիղիքական ազդեցութենէն եւ լուսաւորութիւն երկնային լոյսով, հոգեկան թեւերով եւ սրտի բախումով թռչիլ, դէպի Աստուած։

Եկեղեցւոյն դրան երկու կողմերը երկու մատուռներ կան, Մովսէս եւ Եղիա մարգարէներուն նուիրուած, որոնց եւ Տէրութիւն համար աղչած Պատրոսը կ'առաջարկէր Երեք տաղաւարներ շինել։

Դուրսը հին եկեղեցիներու աւերակներ, փռներ եւ խոյակներ կան։ Լատին վարդապետ մը մեղի կ'ըսէ թէ ասիկա Ասորական եկեղեցի մըն է եղած, սակայն, մենք չաւ դիտենք թէ անոնք հայկական եկեղեցիի մը աւերակներն են, խորանի եւ դասի անվնաս մնացած մասերը բացայայտ կը վկայեն ասոր, ինչպէս նաեւ պատմութիւնը։ Լուսանկար մը կը քաշուինք այդ փլատակներուն վրայ եւ եկեղեցիին տեղեւը։ Հայ սրկայ տեղւոյն լատին Մխարանութեան մէջ, որ զպրոց մը բռնի Տ աշակերտներով, եւ ուխտաւորներու օթեւան մը։ Յունաց փանքն ալ է՝ այցելենք։ Ս. Եղիայի յիշատակին նուիրուած եկեղեցի մը ունին, քիչ մը խեղճ վիճակի մէջ։

Լեռնէն դարձեալ վար կ'իջնենք, ինչպէս Յիսուս իր Պայծառակերպութենէն վերջ՝ իջաւ աշխարհ՝ Փիղիքական մարմնով իր պարտականութեան զլուխը՝ զայն ի վատարած եւ համար։

Դարձեալ զեղազարդ ու կանանչաւտ դաշտերու մէջէն անցնելով կը բարձրանանք Նաղարէթ։ Կ'այցելենք Ս. Կոյսի Աղբիւրը, եւ կը խմենք անոր ջուրէն, ուրիշ խմած են նաեւ Մարիամ եւ Յիսուս։ Աղբիւրին քովն է Լատինաց Անտոնան Եկեղեցին, ուր ընդարձակ փանք եւ զպրոց ունին, դոր նոր արտաւած են, հոն է նաեւ Յովսէփի Տունը եւ տաղածպարծի խանութը, ուր Յիսուս աշխատած է իրրեւ պարզ արհեստաւոր մը, հիւանի աշկերտ մը՝ օյնելով Յովսէփին։ Քանի մը վայրկեան կը խոկանք՝ նայելով Նաղարէթի նեղ փողոցներուն, ուր խաղցած է Մանուկ Յիսուսը իր խաղընկերներուն հետ։ Շուկային մէջտեղ հայու մը խանութը կայ, — Մ. Միլըր-

տիչեան — ուր Ս. Տեղեաց պատկերներ, լուսանկարներ եւ յիշատակի առարկաներ կը ծախուին: Կը դնենք նաղարէթի եւ Տիրերիոյ պզտիկ արպոմները՝ իբրեւ յիշատակ: Կ'այցելենք նաեւ այն Սինսկոկը՝ ուր Յիսուս քարոզած է եւ յայտնած իր Աստուածութիւնը, փարդալով Եսայի Մարդարէին փկայութիւնը իր մասին.— «Հողի Տեառն ի փերայ իմ, վասն որոյ եւ օծ իսկ զիս, Աւետարանել աղքատաց առաքեաց զիս, բժշկել զրեկեալս սրտիւ, քարոզել զերեաց զթողութիւն եւ փութաց տեսանել, արձակել զփրաւորս ի թողութիւն, քարոզել զՏարեկան Տեառն ընդունելի»: (ԿԱ. 1-2, բաղդ. Ղուկ. Դ. 18-19):

Նաղարէթ Երուսաղէմէն 140 քմ. հեռու է. երեքուկէս ժամուան ճամբայ ինքնաշարժով: Գաղաքին հարուակողմն է Գալիլիթիման լեռը, որ կախուած է Եզրայէլի դաշտին վրայ:

Կը թողունք Նաղարէթը եւ կ'անցնինք Կանա քաղաքը, ուր Յիսուս զործեց իր տաղին հրաշքը, հարսնիքի մէջ՝ ջուրը զիւնիի փոխելով:

Յոյները վանք մ'ունին այդ պատմական տեղոյն վրայ. կենեայ թակոյթը կը ցուցնեն, սակայն անոր մէջ լեցուած ջուրը այլեւս գինիի չի վերածուիր: Կանա առատ եւ խոշոր նուռեր ունի:

Ինքնաշարժը արագ կ'ընթանայ բարձրաւեղակին վրայէն, դաշտերու մէջէն, եւ ահա՛, այդ բարձունքէն, յանկարծ ի տես կուգայ Տիրերիոյ լիճը, լեռներու հովիտին մէջ, կապոյտ երկնակամարի գոյնով, զրաւիչ տեսարան: Տիրերիա քաղաքը կը հանդիս ծովեզրքը, որտալով Գալիլիոյ լճին առնոյ ջուրին մէջ ապրող ձուկերը, բայց այլեւս անոր ձկնորսները Աւետարանի քարոզիչներ չեն, այլ՝ զրօսաշրջիկները կողոպտող մարդորսներ: Մենք ալ կը ճաշակենք այդ ձուկերէն եւ քառորդ ժամ կը շրջագայինք սիրուն ծովակին վրայ՝ արար մտկոյցով մը:

Տիրերիայէն կը մեկնինք դէպի Էլ Համմէի ջերմուկները՝ անցնելով կամուրջէն, ուրկէ կը բխի Յորդանան գետը, իր ծագումը առնելով Գալիլիոյ լիճէն, թէ՛ եւ իր ակիւրը Լիբանանի լեռներէն ծագում կ'առնեն, եւ անցնելով Մերոն լճանէն կը թափի Գիննեսարէթի ծովակը, եւ իր հոսանքը պա-

հելով անոր մէջ, եւ անկէ անցնելով՝ կ'երթայ կ'աւարտի Մեռեալ ծովը:

Կամուրջէն անդին է Սամախը, Պաղեստինի եւ Անդր-Յորդանանի սահմանադրութիւն, սակայն, էլ Համմէի քերմակը Պաղեստինի կը պատկանի:

Ծծումբի հոտը կ'առնես հեռուէն: Նոր բաղնիքներ շինուած են եւ աւանի մը վերածուած է, աւելի քան 2000 բազմաթեամբ, ամառուան եւ դարնան եղանակներուն. բաւական թիւով հայեր ալ կան Երուսաղէմէն: Վերադարձին կը դիշերենք Տիբերիա պանդոկը, որ ծովուն վրայ կը նայի:

Յաջորդ օրը կը վերադառնանք Նազարէթ՝ ծովուն հիւսիսը թողլով պատմական Կափառնայումը եւ Բեթսայթթան (ձկնորսարան): Նազարէթէն դէպի արեւմուտք կ'ուղղուինք Հայֆա երթալու համար: Ծամբան՝ Նազարէթի բարձրաւանդակին վրայէն կ'երկարի ծառերու եւ անտառակներու մէջէն. ձախ կողմը Պալմուրիա անտառն է, զոր հրեաներ շինած են ի յիշատակ Լորտ Պալթուրի, որ առաջին անգամ Անդրիոյ կողմէ Ազգային Օմալս մը խոստացաւ իրենց Պաղեստինի մէջ:

Կ'իջնենք Սարոնայի դաշտը, որուն ձախ թևը, այսինքն հարաւային մասը կ'երթայ կը միանայ Եդրայէի դաշտին: Հրէական դաղութներ (ղովնի) շինուած են կանաչադարձ դաշտերուն մէջ, տեղ տեղ արուեստական անտառներ եւ պուրակներ կը տեսնուին: Կը մօտենանք Հայֆայի. ձախ կողմէն Կարմեղոս լիւրան չլթան կ'երկարի: Հայֆա տարածուած է անոր ստորոտը, ծովեզերքը: Գիշերուան 3:30 է ժամը. կ'իջնանք Հօրէլ Բալաս, որ հայու մը կը պատկանի եւ կը զրտնուի կայարանի եւ ծովուն մօտիկը:

Յաջորդ առտու կը բարձրանանք Կարմեղոս լեռը. ինքնաշարժի կանոնաւոր ճամբայ մը կ'ելլէ մինչեւ դաղաթը, ուր Լատինները սիրուն մարմարեայ եկեղեցի մ'ունին եւ մեծ Փաղաւովա մը (հիւրանոց ուխտաւորներու), որ կը նայի ծովուն վրայ, եւ որուն կատարին վրայ շինուած է հակայ փարոս մը: Ամբողջ լեռը թուփերով եւ ծառերով ծածկուած է, խիտ անտառ մը: Այս լիւրան վրայ Եդիա Մարդարէն յաջողեցաւ իր սուրբ ազովքով կրակ իջնցնել երկինքէն եւ այրել ողջակէզը, եւ կրտորել Բահադի քուրմերը: Եկեղեցիին մէջ այս պատմութեան մոզայիքէ մեծ պատկերը նկարուած է: Կարմեղոսի կա-

աւարէն հրաշալի տեսարան մը կը ներկայացնեն Հայֆան ևւ Միջերկրական ծովը: Երկաթուղին կ'անցնի լեռան ստորոտէն ու ծովեզերքէն:

Կէտօրէ վերջ վը պատրաստուինք Հ. Գ. նաւ առաջնորդել. Խոալիա շողենաւը խարխախ ձգած է ծովուն բացերը: Հայֆայի նաւամատոյցը տակաւին թէ աւարտած, քանի մ'ամփոփէն պիտի լմննայ շինութիւնը ևւ հանդիսաւոր բացումը պիտի կատարուի: Անիկա պիտի բարձրացնէ Հայֆայի արժէքը՝ իբրեւ Պաղեստինի մեծագոյն նաւահանգիստը ևւ վաճառականական կեդրոն: Վերջին անգամ, խորհրդաւոր լուծութեան մէջ՝ կ'ոյժազուրուինք յուզումով: Հրաժեշտ սունելով իրմէ կը վերադառնանք պանդոկ: Խոալիա շողենաւը կը վառի լոյսերու մէջ ևւ զիշերուան ժամը Զին մեկնումի սուրճը արձակելով՝ կը շարժի լուսեղէն մարմնի մը պէս, ևւ կամաց կամաց կ'անհետի ծովուն բացերը:

Յաջորդ ատոտ մենք ալ կը մեկնինք Հայֆայէն դէպ ի երուստղէմ: Ծածրան ծանօթ է մեզի, սակայն, վերադարձը մեզի կը ցուցնէ բնական զեղեցկութեան միւս երեսը, զոր թէինք նշմարած այս միողմէն դիտած ատեն, ևւ կը նորոգէ մեր աւաջին տպաւորութիւնները՝ հաճելի յիշատակներով:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

Գաղութահայ իրականութեան մէջ՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան դարաւճ ժառանգանձ գիրքը Ս. Երկրին մէջ՝ աղլային հպարտութեամբ կը լեցնէ ամէն հայու սիրտ, վասնզի քրիստոնէական առաջին դարերէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր՝ Հայ-Երուսաղէմը եղած է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նուիրապետական զլխաւոր Աթոռներէն մին, իրրեւ Երուսաղէմի առաջին Եպիսկոպոսի կամ Պատրիարքի Աթոռը, որ հայութեան անունը բարձր բռնած է այդ քրիստոնէական միջնադարէին մայրաքաղաքին մէջ, որ երկու հին ու մեծ եկեղեցիներուն — Յոյն կամ Որթոտոքս եւ Լատին-Նաթուլէ — հետ հաւասար իրաւունքներ վայելած է Յիսուսի Տնօրինական սրբապաշտութեան մէջ, որ մշտաւառ պահած է Հայ Եկեղեցւոյ Լուսաւորչի կանքեղը Տէրոջ Լուսաւոր Ս. Գրեգորիանին վերայ, եւ անխախտ պահած է Հայոց Եկեղեցւոյ Ուղղափառ Վարդապետութիւնը, ու հոգեկան եւ աղղային սփոթանք բաշխած է բնիւրորդ հայ բարեպաշտ ուխտաւորներուն:

Պատմական Թուուցիկ Ակնարկ մը. — Երուսաղէմի մեր Պատրիարքութեան դարաւոր պատմութիւնը չէ որ պիտի տամ հոս, այս էջերուն մէջ — ասեկա հատորներ կը լեցնէ — այլ՝ միայն հպանցիկ ակնարկ մը՝ Հայոց Պատրիարքութեան անցեալի եւ ներկայի մասին:

Հայաստան Քրիստոսի թուականին առաջին դարերէն սկսեալ չփութ ունէցած է Պաղեստինի հետ: Նոյնիակ Քրիստոսէ տաւջ, 90-ական թուականներուն Մեծն Տիգրան, երբ Պաղեստին արշաւեց, հազարաւոր հրեայ զերիներ տաբաւ Հայաստան, որոնց յետոյ քարոզեցին Յիսուսի Առաքեալները, առաջին անգամ, ինչպէս ամէն երկրի մէջ Առաքեալներ Աւե-

ԱՐԱՐԱՅԻ ՅՈՒՇԱՐՉԱՆԸ

Ս. Փրկիչ Ազգային գերեզմանատան մեջ

Մեծ Պանդոկը կառուցում 1889-1893-ին
Սեփականության երուսաղեմի վանքին

ՎԵՀԱՇԷՆ. կառուցում 1899-ին
 Ի ՅԵՇԱՏԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆԻ

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ Շէնք
Կառուցում 1936-ին

աւարանը նախ կը քարոզէին չրեաներուն: Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը հաստատուեցաւ Առաքեալներու միջոցաւ: Հայաստան մօտիկ ըլլալով Պաղեստինի, հայ բարեպաշտ ուխտաւորներ այցի եւ ուխտի դացին Ս. Երկիրը, Երուսաղէմը, Տիրոջ Աստուածակոխ սրբավայրերը, եւ հոն վաճէր չիմենցին. հայ նախարարներ մենաստաններ շինեցին Պաղեստինի մէջ, որոնց ամբողջ ծախքը աիրով կը հոգային: ԱՅստաս վարդապետի Հայ-վանօրէից ցուցակը, դրուած է. դարուն, կը յիշէ թէ տակաւին Դ. դարուն հայեր աւելի քան 70 վանքեր ունէին Ս. Երկրին մէջ, եւ կը յիշէ թէ ո՞ր նախարարութեանց նուիրատուութեամբ շինուած էին: Մինչեւ Ե. դարուն կէսը՝ Քրիստոսի եկեղեցին մէկ էր, աջօրուան բաժանումները չկային: 451-ին, Քաղկեդոնի մէջ զումարուած ժողովին էր որ պատճառ դարձաւ եկեղեցւոյ բաժանման՝ Աթոռի խնդիր յարուցանելով Հռոմի եւ Բիւզանդիոնի Եպիսկոպոսներուն միջեւ ու երկու բնութեամբ վարդապետութիւնը մշտնջեան միաբնակ յոյներէն ու յաւիճներէն: Անկէ վերջէն է որ հայեր Երուսաղէմի մէջ ունեցան իրենց առանձին Եպիսկոպոսը կամ Պատրիարքը, որուն Աթոռն է Երուսաղէմի Ա. Եպս.ին Երեսուի ազգական՝ Յակոբոս Տեառնեղբոր արդար Առաքեալի Աթոռը:

Դարերու ընթացքին, Երուսաղէմի Միաբանութիւնը տուեցած է ամէն տեսակ հալածանքներու եւ զրկանքներու, մեծ զոհողութեամբ անոթար պահելով ազգային եւ հոգեւոր այդ մեծ ժառանգութիւնը Ս. Քաղաքին մէջ: Բիւզանդական կայսրութեան տկարացումէն վերջ՝ արաբական տիրապետութեան ընթացքին (է-թ.Ա. դար) Հայոց Միաբանութիւնը իր խնամքով յարաբերութեամբ աւելի բարդաւանած եւ տնօրինական սրբավայրերէն շատերուն պահպանքներ կ'ըսէ է, ինչպէս կը ցուցնեն արաբ ամիրապետներուն կողմէ հայոց տրուած շրջափառակները: Խաչակիրներու ժամանակ, Կրիսթիոյ Հայ թաղաւորութիւնը մեծ օժանդակութիւն ընձեռեց Ս. Երկրի ազատագրութեան համար, ու տեղա յարաբերութիւն մշակեց Երուսաղէմի հայոց Պատրիարքութեան հետ: Հեթում թագաւոր այցելեց Ս. Քաղաքը եւ յիշատակներ թողոյց Ս. Երկրի մէջ:

Թուրք տիրապետութեան ընթացքին՝ Պոլսոյ Պատրիար-

քաղաքի եւ արդեցիկ հայ ամիրաներու շնորհիւ՝ Երուսաղէմի հայոց վանքը յաջողեցաւ պահել իր դիրքն ու սրբալայրերը, թէեւ, յաճախ մեծ տառապանքներով եւ զրկանքներով:

Առաջին մեծ պատերազմին՝ Երուսաղէմի Միաբանութիւնը մեծազոյն զոհողութիւններով միայն յաջողած է պահպանել ազգային նուիրական իրաւունքները, մինչեւ որ 1918-ին, Դաշնակիցներու յաղթական բանակը՝ առաջնորդութեամբ անդրիացի համալուսոր հրամանատար Արշմպէի գլուխը Պաղեստինը, եւ անդրիական հովանաւորութեան ենթարկեց Ս. Երկիրը, որուն տակ, Ս. Տեղեաց իրաւունքներու զոյալիւսակը (Status-Quo) (Հաստատուած Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտի հրովարտելով, 1853-ին) պահուեցաւ անփոփոխ ու Սրբոց Եկեղեցիացի Միաբանութիւնը ազատ շունչ առաւ, նուիրուելու համար կրթական ու մշակութային աշխատանքներու, շնորհիւ երջանկայեղատակ Եղիշ Պատրիարք Դուրեանի, Բաբղէն Վեհ.ին ու Քորյում Պատրիարք Դուշակեանի ջանքերուն: !

Սուր Եղեաց կարեւորութիւնը. — Պարտք կը զգամ շեշտելու թէ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը՝ տե՛նչ բանէ առաջ Ս. Տեղեաց Միաբանութիւն է. քրիստոնէական տնօրինական սրբալայրերու հայոց իրաւունքները անոյթար ու պայծառ պահելու, եւ հայ ուխտաւորութեան հոգեկան ու արդային փոփոխեց բաշխելու համար հիմնուած է: Ուստի, իր ոյժերուն մեծազոյն տոկոսը ստիպուած է նուիրել արդ նուիրական նպատակին, մանաւանդ որ՝ մեծ ու զօրաւոր մրցակիցներ ունի — Եթիւն եւ Լատին Միաբանութիւնները — որոնց հետ հարկադրուած է չափուիլ՝ իր նուիրական իրաւունքները պահելու համար: Սակայն, մինեւոյն ատեն, աշօրուան դադութահայութեան կրօնական ու կրթական պէտքերուն ալ մասամբ դոնէ զոհացում տալու համար՝ մեծ ջանքեր կը թափէ քարոզիչներ, հովիւներ, ուսուցիչներ եւ կրթական մշակներ պատրաստելով: Անոնք որ Երուսաղէմ աջցնած չեն՝ դժուար թէ կարենան հզորիտ դադափար մը կտրմել այն փառաւոր դիրքի մասին՝ զոր կը վայելէ Հայոց Պատրիարքութիւնը Երուսաղէմի մէջ: Օտարներէն չատեր, որոնք հայոց անունն անդամ բաժն չեն, երբ Ս. Եկեղեցիացի Վանքը կ'աջցնեն՝ կը Հիանան Հայոց վրայ՝ որ կրցած են տիրանալ այդ մեծ դիրքին եւ իրաւունքներուն:

Վամբի Դիրքը. — Սրբոց Եկեղեցիացի Վանքը Հին ու պա-

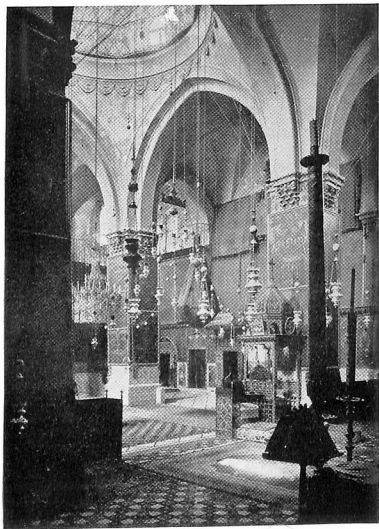

Ս. ՅԱՆՈՐԻ ԱՒԱԳ ԴՈՒՌԸ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
ՀԱՅԱՍՏԸ

Ս. Յակոբի Առաջ խորանը, առեանը եւ ձախ կողմը՝ Տեառ-
նեղբոր Առաքելական Արտոը

ՍՐԲՈՑ ԵԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏԱՃԱՐ՝ ՆԵՐՍԷՆ

բըսպապատ Երուսաղէմի ամենայն զեղեցիկ մէկ անկիւնը կը գրաւէ, արեւմտեան-հարաւային մասը՝ ամբողջութեամբ, Սիւնի շէրան սիրուն բարձունքին վրայ հիմնուած, որ հին քաղաքի մէկ կարեւոր թաղամասը կը կազմէ, մօտաւորապէս մէկ-ուեքերորդը: Արեւմուտքէն ու հարսւէն շրջապատուած է Քաղաքի պարիսպովը: Կեդրոնը կը կանգնէ Ս. Յակոբեանց հոյակապ Տաճարը, որ Դ. դարէն կուգայ, եւ շատ մասը փոփոխութիւններ միայն կրած է զարեւու ընթացքին: Եկեղեցիին կեդրոնը՝ չորս հսկայ մոյթերու վրայ կեցած է Կաթողիկէն, որ արարական շրջանին բացուած է եղեր, ժամանակ մը առանց զմբէջի մնալով: Սրբոց Յակոբեանց մայր եկեղեցին կարեւոր սրբավայր մըն է, ուր կ'ալցելին բոլոր ուխտաւորներն ու զրօսաշէնիկները, վասնորի, զբխառնէական եկեղեցւոյ առաջին Աթոռն է: Յակորոս Տեառնեղոօր, Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսի Տունն է, եւ միեւնոյն ատեն, Յակորոս Զեբեդեան Գլխաղիւր առաքեալի գլխուն զերեզմանը, ինչ որ կը ցուցնէ Գլխաղիւր անունը: Որով, կրկնակի նուիրական սրբավայր մըն է, եւ ասոր համար է որ կը կոչուի Սրբոց Յակոբեանց (Սուրբ Յակոբներու) Վանք կամ Աթոռ:

Ս. Յակոբեանց Տաճարի բակին ու դռիթիւն մէջ կը տեսնուին քանի չափ հին խաչքարեր եւ տապանագիրքեր, որոնք պահումնեւրէն հանուած եւ պատերուն վրայ աղուցուած են. — քանի մը շատ դաւիթիւն սիւներուն վրայ հաստատուած են, որոնք ամենէն հին մասերը կը կազմեն: Ուրիշներ Արեղաթաղի պատին վրայ աղուցուած են, որ Եղիազար Պատրիարքի օրով կառուցուած է (1663-ին): Այս արձանագրութիւններէն ամենահինը կը նկատուի Վերմատան պատին մէջտեղ աղուցուածը, որ Ո (=1151) հայերեան թուականը կը կրէ, եւ Վերնատան շինութեան ատեն հողին մէջէն ելած է: Արեղաթաղին ներքեւը կը գտնուի Արրահաժ Երուսաղէմացի Պատրիարքին տապանագիրքը ՈնԱ (=1192) թուականով:

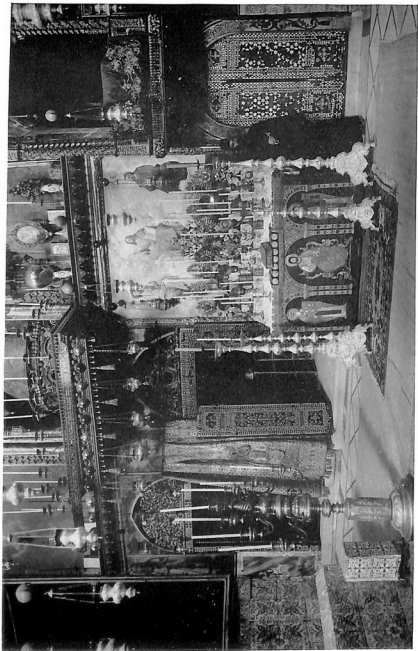
Մայր Տաճարը.— Ս. Յակոբեանց Մայր Եկեղեցին երեք մասերէ կը բաղկանայ, եւ աւելի քան 15 սեղաններ ունի: Տաճարի երկայնութիւնն է 22 մէթր, Աւաղ դռնէն մինչեւ Աւաղ սեղանի Էսեւի կիտարոսորակը. խաչ լաշնութիւնը՝ հարաւէն հիւսիս՝ 16 մէթր է միջին հաշուով, որ 350 քառ. մէթր տարածութիւն կուտայ:

Դմբէթի սիւները, 1.40 մէթր լաշն են եւ երկու քառ.

մէջէր նիստ ունին: Իսկ զմբէթին բարձրութիւնը 18 մէթր է: Փոքր զմբէթը 1835ին աւելցուած է, վերնաստան շինութեան առան, (Տես Օրժանեան, Հայկ. Երուսաղէմ, էջ 10-13): Տաճարի դասին աջակողմը շինուած է Տեառնեղբոր առաքելական Աթոռը, ուր տարին տնդամ մը, Յակոբոս Տեառնեղբոր տօնին՝ Պատրիարքը կը բաղմի, ու կ'ընդունի Միաբանութեան յարգանքը, իրրեւ յաջորդ Արդար Առաքեալին: Աթոռը սատափէ սիրուն զմբէթիկ մ'ունի վրան, որուն ճիշդ քովն է Պատրիարքական Աթոռը: Ս. Յակոբի տառանը, դասն ու բեմը զոյնդոյն մարմարներով եւ խճանկարներով (մոզայիք) սալաքելուած են, իսկ որմերն ու հսկայ սիւները Տէրունի եւ Սրբոց պատկերներով զարդարուած են, եւ վարէն մինչեւ մէկուկէս մէթր բարձրութեամբ՝ Հայկ. յախճապակիով ծածկուած են: Ս. Դիմադիրի եւ քովի մատուռներուն դուռները սատափով շինուած են: Կեդրոնական մասին Տաճարին աջ կողմն է՝ Ս. Ստեփանոսի մատուռը, երեք խորաններով, — աջ կողմինը՝ Ս. Գր. Լուսաորչի տնունով, կեդրոնինը՝ Ս. Ստեփանոսի ու ձախակողմեանը՝ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացի Հայրապետի տնունով —: Այս մատուռը կը զործածուի իրրեւ աւանդատուն: Զախակողմեան մեծ մատուռը կը կոչուի Ս. Էջմիածին, որ նախապէս կամարակապ գաւիթ է կոչած, ու Եղիազար Այնթապցի Պատրիարքը (1668-իւն) — որ ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց Երուսաղէմի մէջ — Տաճարահարց սիրտը դրուելու համար՝ զայն եկեղեցիի վերածեց Էջմիածին տնուններով, Ս. Հրէշտակապետաց եկեղեցիի պատմական ձիւրեմիին ձեւովն միւսոն ալ օրհնեց եւ ձրի բաշխեց: Ս. Էջմիածնի մէջ կայ նաեւ ուրիշ սեղան մը՝ Սիմայի տնունով, ուր զետեղուած են երեք մեծ քարեր, բերուած Սինայի առաքատեան, Թարսը բնոյնն ու Յորդանանու պեղան, որպէսզի ուխտաւորները, որոնք շին կրնար տղ հեռաւոր սրբալույսքերը այցելել՝ զանոնք համբուրելով՝ իրենց ուխտը կատարեն: Ս. Յակոբի Ասպ սեղանի աջ եւ ձախ կողմի երկու սեղանները նուիրուած են Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի, ըստ սովորութեան հայ եկեղեցւոյ: Ասանց վերեւ, Բ. յարկի վրայ՝ շինուած են Ս. Պետրոսի եւ Ս. Պօղոսի — երկու զիջաւոր առաքեալներու սեղանները, ուր ելլելու համար՝ Հարաւային լայն պատի մէջէն աստիճաններ հոն կ'առաջնորդեն, իսկ հիւսիսային պատի մէջէն ուրիշ աստիճաններ

Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՆՆՐՈՂ

Ս. Յակոբեանց Տաճարի ներքը.— Ս. Յակոբու Գլխաղիկի Մատուռի հակառակ
 ջախճ. Գլխաղիկի ստանդէ դուռը, սիւսնը զարդարումը եւ Ս. Ստեփանոսի դուռը

կը հանեն Ս. Նշանի (Քաջի) սեղանը: Ս. Յակոբի Վանքի տանիքին վրայ շինուած են՝ Առաքելոց, Համբարձումի եւ Ս. Հովնայի մատուռները:

Ս. Յակոբեանց տաճարը կը լուսաւորուի բարձր պատուհաններով եւ գիշերը հարիւրաւոր գոյնզգոյն կանթեղներով, ջահերով եւ մամերով՝ խորհրդաւոր մթնոլորտ մը ստեղծելով աղօթաւորներուն համար:

Ս. Թորոս Եկեղեցին.— Ս. Յակոբեանց տաճարէն զէպի հիւսիս, քիչ մը հեռու, Վանքի շրջափակին մէջ կը գտնուի Ս. Թորոս Եկեղեցին, Կիլիկեան Թորոս իշխանի յիշատակին շինուած՝ Լեւոն Թաղաւորէն, ուր կը պահուի Վանքի Ձեռագրաց Մատենադարանը, եւ ուր նորոշմայ արեւանք կ'անցնեն իրենց փառասունքը ձեռնադրութենէն վերջ:

Ս. Հրեշտակապետաց Վանք.— Ս. Յակոբեանց շրջափակին մէջ է նաեւ Ս. Հրեշտակապետաց Վանքը, որ է Յիսուսի առաջին բանտը, եւ Աննա Մերունի քահանայապետին տունը, ուր կը գտնուի այն Զիրեմին որուն կապուած է Յիսուս: Այս Վանքը Մայրապետացն է:

Ս. Փրկչի Վանք.— Ս. Յակոբի շրջափակէն զէպի հարաւ, քաղաքի պարիսպին ետեւը, Սիոնի դրան քով կը գտնուի Ս. Փրկչի Վանքը, որ է Բ. բանտ Յիսուսի, կամ Կայիափա քահանայապետի տունը, ուր դատուեցաւ Յիսուս: Ս. Փրկչի եկեղեցւոյ սեղանին վէժ քարին տակ դրուած է Յիսուսի Գնրեզմանի կախարիչը: Այս Վանքի շրջափակին մէջ է Արդաթին Գերեզմանատունը, ուր կանդնած է Արարայի Յուշարձանը, իսկ եկեղեցւոյ դռնիքին մէջ թաղուած են Ս. Աթոռոյ Պատրիարքներն ու Լուսարարապետները, մարմարեայ քանդակադրած վեղցեղի դամբարաններու տակ: Ս. Փրկչի Վանքը ունի սենեակներ եւ պարտէզ մը:

Հասարակաց Մեծ Սրբավայրերը.— Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը հաւասար իրաւունք կը վայելէ Յունաց եւ Լատինաց հետ՝ Ս. Յարութեան Տաճարի, Բեթղեհէմի Ս. Մննդեան Տաճարի ու Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնի Տաճարին եւ Համբարձման տեղւոյն մէջ:

Ս. Յարութեան Տաճարը հին պարսկապատ Երուսաղէմի կեդրոնն է, հսկայ շէնք մը, կամարակապ եւ Բելգրադկան բարձր գմբէթով, մօտաւորապէս 50 մէթր բարձրութեամբ, որուն տակն է Յիսուսի Գերեզման-Մատուռ, մարմարակերտ,

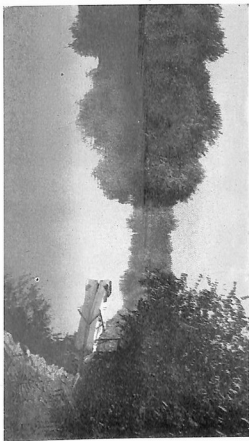

Նորոգուած 1808-ի մեծ հրդեհէն վերջ, Յունաց ձեռքով ու արձանագրութեամբ: Գերեզմանին շուրջը ընդարձակ, սխնագարդ բոլորակ մը կայ, ուր կը դառնան թափօրները: Եւ Յարսիւթեան Տաճարը բազմաթիւ մասերէ ու մատուռներէ կը բաղկայայ, — Յունաց եկեղեցին ու սենեակները, Հայոց վերնատունն ու սենեակները, Լատինաց Հրեշտակի Երեսման եկեղեղեցին ու վերնատունը, Գողգոթան, Պատամատեղին, Աստուածածնի Ուշաբալմանտեղին, Գ. դ Բանտը, Խանդերձից բաժանման, Գլուխաւոսի ու Փուշէ Պատկի սեղաններն ու յարակից Ս. Գր. Լուսաւորիչ Հայկ. սիրուն եկեղեցին, որուն մէջէն քանի մը աստիճաններով կ'իջնեն Գիւտ-Խաչի տեղը:

Երեք աղղի Մխարանութեաններն ալ զիշեր ու ցնրեկ կը հսկեն իրենց իրաւունքներուն վրայ, իւրաքանչիւրը քանի մը հոգիէ (8-10) բաղկացած Մխարանութիւն մը կը պահէ Տաճարին մէջ, որոնք կը բնակին իրենց սեփական սենեակներուն մէջ: Գիշերային պաշտամունքը կ'սկսի ժամը 11:30-ին, երբ առէն Մխարանութիւն իր բաժնին մէջ ժամերգութիւն կը կատարէ. ժամը 1:30-ին, (առաւօտեան) Յոյներ Ս. Պատարազ կը մատուցանեն Տիրոջ Ս. Գերեզմանին վրայ, որմէ վերջ, Հայեր կը պատարազեն ժամը 2:30-ին առեւնները, ու առեւնէն վերջը՝ Լատիններ, առաւօտն ուղծ: Կէսօրին, ժամը 1-ին առէն աղղ իր եկեղեցիին կամ բաժնին մէջ ժամերգութիւն կը կատարէ, իսկ ժամը 4-ին Լատինները թափօր կը դառնան Տաճարի բոլոր սրբափայերը. իսկ Հայեր՝ ժրայն Ուրբաթ, Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը թափօր կը շրջին: Ս. Յարսիւթեան Տաճարի մեծ դուռը բաց է ժողովուրդի եւ ուխտաւորութեան առջև՝ առաւօտն ժամը 4-11:30 եւ 12:30-7, կէսօրէ վերջ. իրիկունները կը դոցուի ու զիշերը փակ կը մնայ: Այսպէս առմէն օր, Մարդկադարդի, Չառիկի ու Տէրունի մեծ տօներուն՝ Շաբաթ իրիկունները՝ հանդիսաւոր Իրաշափառով մուտք կը կատարէ առէն աղղ, ու Կիրակի առաւօտն, պաշտօնական շուրջով Ս. Պատարազ կը մատուցանէ Գերեզմանին վրայ՝ հաւասացեալներու խումն բազմութեան ներկայութեան:

Երեք իրաւակից եկեղեցիներէն զատ՝ Ղարի, Ասորի եւ Հապէշ եկեղեցիները Հայոց բաժնիներուն կամ սեղաններուն վրայ պաշտամունք կը կատարեն ու կը պատարազեն՝ իրեւեհեանակներ Հայոց, Ս. Տեղեաց մէջ: Միայն Ս. Յարսիւթեան

U. 958C — 3009400

Տաճարին մէջ է որ Ղադախներ առանձին տեղ ունին, Յիսուսի Գերեզմանի սնարին կողմը՝ զուրաջն կից, կէս բաց սեղան մը՝ չին առեն Հայոց կողմէ արուած անոնց, եւ Գերեզմանին ու Պատանաաւագոյն վրայ կանթիկներ եւ քանի մը սենեակներ՝ Հայոց բաժնին մէջ, ուր միաբաններ կը բնակին ու արարողութիւն կը կատարեն։ Ասորինկրուն ալ արտօնուած է ամէն կերակի առաւունքը պատարագելու Արեմաթեացիի մատուոնին մէջ։ Ս. Աստուածածնի Տաճարին մէջ ալ իւրաքանչիւրին սեղան մը յատկացուած է, ուր շարաթը մէկ-եկու անգամ կը պատարագեն, մեր Պատարագի ընթացքին, առանձինն իրաւունք չունին պաշտամունք կատարելու։ Բեթղէմէի Ս. Մինդեան Տաճարի մեր սեղաններուն վրայ ալ Մինդեան առանին կը պատարագեն։ (Ս. Յարութեան Տաճարի մասին աւելի ընդարձակ ահա այդ անունը կրող Գլուխը)։

1936-էն ի վեր, Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգութիւնը ստիպողական խնդիր մը դարձած է, որուն ծախքը կ'ենթադրուի մօտաւորապէս 150,000 ստերլին, 50,000 ալ Ս. Մինդեան Տաճարին համար, զորս պիտի հայթայթեն երեք — Յոյն, Հայ եւ Լատին — Միաբանութիւնները, իբրեւ սեփականատէր։ Պապեանի վերջին խոսքովս ինչնեքը եւ համաշխարհային Բ. մեծ պատերազմը պատճառ դարձան որ զործը յետաձգուի անորոշ ժամանակով։

Գերսեմանիի Ս. Աստուածածնի Տաճարը. — Երուսաղէմի պարիսպէն զուրս, դէպի արեւելք, Գեթսեմանիի ձորին մէջ է Ս. Աստուածածնի Տաճարը, զեանափոր, 65 աստիճաններով, որ սեփականութիւնն է Հայոց եւ Յունաց՝ հաւատար իրաւունքներով։ Երկու Միաբանութեանց լուսարարները կը բնակին եկեղեցիին մէջ, որուն շուրջը իւրաքանչիւրը ունի սենեակներ եւ պարակէղ ու ձիթաստան։ Ամէն աստու, երկու աղջերն ալ Ս. Պատարագ կը մատուցանեն Ս. Կոյսի գերեզմանին վրայ, ուրիշ Աստուածածին վերափոխուեցաւ երկինք։ Յոյները ժամը 5-7, իսկ Հայերը 7-8:30 պաշտամունք կը կատարեն։ Լատինները ժամանակին կորսնցուցած են իրենց իրաւունքը եւ այժմ, անոր քովը Առաքելոց մատուած ունին, նոյնպէս զեանափոր, ուր Յիսուսի աշակերտները ապաստանեցան հալածանքի առեն։

Բեթղէիմի Ս. Մննդեան Տաճարն ու Հայոց Վանքը. —

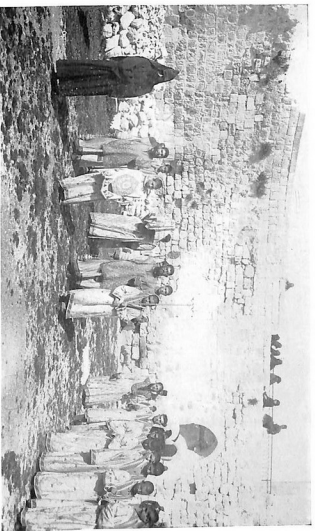

Համբարձման Գմբէքը Զիւրենեաց լեռան վրայ

Բեթղէշէ՛մ Երուսաղէմէն 20 վայրկեանի ճամբայ է ինքնա-
շարժով, 9 քիլոմէթր ղէտի հարաւ, Ս. Մննդեան Այրին վրայ
շինուած է, հսկայ, խաշածեւ տաճար մը, մեծ սրնազարդ
Պաղիթիքա մը, Յուստինիանոս կայսրէն կառուցուած: Տաճա-
րին Երեք թեւերը կը պատկանին Յունաց, իսկ մէկ թեւը —
հիսսիոսյինը — Հայոց: Մննդեան Այրը Երեք Միարանու-
թեանց, Մսուրը՝ Լաօնաց, իսկ Մննդեան տեղւոյն սեղանը՝
Հայոց եւ Յունաց, ուր ամէն օր երկու ազգերն ալ Ս. Պա-
տարազ կը մատուցանեն: Գիշերուան ժամը 1-30էն վերջն ալ
ժամերգութիւն, ինչպէս նաեւ յետ միջօրէի ժամը 2-ին՝ իրիկ-
ուան ժամերգութիւն:

Ս. Յակոբեանց Մխարանոս քահանայի Ս. Բաղդասարյանի և Ս. Բարսեղյանի
պատկերը

Զորավար իրավիճակի 1928-ին. Հայաստանի ազգային զորավարի հրամանատար
 Բաղդատի զորավարի քաղաքի մեջ:

Ս. Ծննդեան Տաճարին կից ու մուտքի ճակատին հարա-
աւելողմը՝ կը բարձրանայ Հայոց բերդանման մեծ Վանքը,
ուր 10է աւելի Միաբաններ կը բնակին եւ զիշեր ու ցերեկ կը
հսկեն Ծննդեան եկեղեցիի մեր իրաւունքներուն վրայ, մըշ-
տական պաշտամունք կատարելով:

Յիսուսի Ծննդեան տօնին, ամբողջ Միաբանութիւնը Երու-
սաղէմէն հանդիսաւոր զնացքով ու ոստիկաններու ընկերակ-
ցութեամբ Բեթղէհէմ կ'երթայ, ուր Պատրիարքը կ'ընդունուի
տեղւոյն կառավարիչին ու պաշտօնական անձնաւորութեանց,
կողմէ, երաշխաւորով ու մեծ շուքով տօնախմբելու համար
Փրկչի հրաշալի Ծնունդը՝ Ս. Այրին մէջ, խուռն ժողովրդեան
ներկայութեան (տես Ծննդեան Տօնը Բեթղէհէմի մէջ):

Ս. Յակոբեանց Միաբանական Կազմը. — Այսօր, Հայ Ի-
րաւանութեան մէջ, մեր երեք Վանքերէն մեծագոյնն է Երու-
սաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքը, իր Միաբանական կազ-
մով եւ իրաւասութիւններով՝ իրբեւ Ս. Տեղեաց Միաբանու-
իւն, եւ իր կալուածներովը — տարեկան աւելի քան 100,000
տղարի ելեւմուտք ունի: Միւս երկու Վանքերն են՝ Մայր
Աթոռ՝ Ս. Էջմիածին ու Կիլիկիոյ Մայրավանքը՝ յԱնթիլիաս,
Պէյրութ:

Երուսաղէմի մեր Վանքն է միայն որ աշխարհաւեր Ա.
մեծ պատերազմէն վերջ՝ շնորհիւ Անդղիական հովանաւորու-
թեան՝ կրցաւ պահել ու դարգացնել իր բոլոր իրաւունքները
Ս. Երկրին մէջ, Ս. Տեղեաց հոգածութեան հետ զուգորթաց՝
զարկ տալով նաեւ կրթական ու մշակութային բորժին:

Միաբանութեան թիւը մօտաւոր անցեալին՝ աւելի քան
125 էր, այսօր, իջած է 85-90-է: Սահմապատիւ Տ. Կիլիկի Բ.
Պատրիարք Իսրայէլեան, 36 վարդապետներ — որոնցմէ 12
կը պաշտօնավարեն դպրութիւններու մէջ — 16 ժողովուրդներ
(պաշտօնական թիւը 35 պէտք է բլլայ) երկու սարկաւորներ,
6 ուրարակիրներ, 13 աշխատաւոր միաբաններ եւ 14 մայրա-
պետներ:

Գաղութներու մէջ պատօնաւորուող Միաբաններն են. —

Տիրան Եպս. Ներսիսեան՝ Առաջնորդ Հիւս. Ամերիեայի,
Միոն Եպս. Մանուկեան՝ Առաջն. փոխանորդ Հիւս. Ամերի-
կայի, Առոմ վրդ. Առաքելեան՝ Ի Թեհրան (Իրան), Եսայի
վրդ. Ամբարչեան՝ Իրան, Ջզոն Մ. վրդ. Տէր Յակոբեան՝ Սան

Ֆրանսիական, Ասողիկ վրդ. Ղազարեան՝ Սարգիս (Մանչուրիա), Պսակ վրդ. Թումայան՝ Առաջն. փոխանորդ Աղեքսանդրիոյ (Եղիպտոս), Շնորհ վրդ. Գալուստեան՝ Լոնտոն, Հմայակ վրդ. Ինթոյան՝ Նիւ Եորք, Ռակի Արեղայ Ստեփանեան՝ Կ. Պոլիս, Թորգոմ վրդ. Մանուկեան՝ Նորթ-Ֆրլատէլֆիա, Իսահակ վրդ. Ղազարեան՝ Ի Տէթրոյթ:

Անոնք որ ծանօթ չեն Երուսաղէմի Միաբանութեան բաղմանիդ գործունէութեան, թերեւ չկրնան հասկնալ թէ ինչու այդքան վարդապետներ կը մնան վանքին մէջ, երբ զազաթաճալութիւնը ա՛յնքան կարիք ունի եկեղեցականներու: Սակայն, եթէ մօտէն տեսնակ ըլլան Ս. Յակոբեանց Միաբանական բարդ կեանքին, պիտի տեսնեն՝ թէ աւելի մարդու պէտք կայ չոն, լիովին հասնելու համար Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց, եկեղեցական, զպրօքական-կրթական, վանական, վարչական, կալուածական ու երեւմտական բոլոր գործերուն: Աւելի քան 10 վարդապետներ հազիւ կրնան հասնիլ Ս. Տեղեաց ա՛յնքան ծանր պարտականութիւններուն, իսկ զպրօքներն ու տաշութիւնները (Եաֆայի, Հայֆայի եւայլն), տպարանն ու մատենադարանները պահելու եւ արդիւնաւորելու համար՝ մնացեալները անբաւարար են: Այսուամենայնիւ, Միաբանութիւնը կը ջանայ, որչափ կարելի է, գոհացում տալ եղած խընդրանքներուն: Անշուշտ, իմաստութիւն չէ կեդրոնը տկարացընել, որով զժուար պիտի ըլլայ նոր ոյժեր պատրաստել եւ անդթար պահել Ս. Տեղեաց ու աղղային նուիրական իրաւունքները: Անհրաժեշտ է աւելցնել աշակերտութեան թիւը, ու մեծ քանակով հունձք ունենալ՝ գոհացում տալու համար զազաթաճալութեան կենսական պէտքերուն:

Ս. Արտոյ կորական ու Մշակութային Գործը. — Ս. Տեղեւորէն յետոյ ու անոնց հաւասար հոգածութեան առարկայ են Պաղեստինի հայ վարժարաններն ու մանուաղ ժառանգաւորաց վարժարանն ու Ընծայարանը, ուր կը պատրաստուի ապագայ Միաբանութիւնը: Վերջին տարիներս մասնաւորաբար զարկ տրուած է Մատենադարանի եւ Տպարանի կանոնաւորման եւ արդիւնաւորման, ինչպէ՞ս նաեւ Պաղեստինի աղղային վեց զպրօքներու կրթական մակարդակի բարձրացման:

Գաղութաճալութեան բարձրագոյն ձեմարանն է ժառանգաւորաց վարժարանն ու Աստուածաբանական Ընծայարանը:

1932-ին Եկեղեցւոյ ղեկաւորն Ս․ Բարսեղէն Արտակէլը եւ բարձրագոյն աշխարհեան առիւ յերաւոյնէն :
Այլ թոքոս եւ Մեղրոյ գաղութներ :

Սարկաւազաց խմբակիւր - 1927 Հոկտեմբերին

Ճեմարանի չէնքը շինուած է 1868-ին, Յովհաննէս Զմիւռնացի Պատրիարքի ջանքերով, Հայկական ճարտարապետութեամբ, ղեկեցիկ ու կաթարակալ մուտքով, ուր կը բարձրանան աստիճաններով, խաչածէս ու դժբէթադարձ, շրջապատուած պարտէզներով, դուրս կը մշակեն ժառանգւորները: Վարժարանը 4 տարուան դասընթացը ունի, իսկ Ընծայարանը՝ 3 տարուան: Ժառանգւորները կ'ընտրուին, սովորաբար, Եզիպուտսի, Սիւրիոյ եւ Լիբանանի մեր ազգային վարժարաններու ընթացաւարտներէն, 14-15 տարեքին մէջ: Այնպէս որ երբ ժառանգւորացը աւարտեն՝ 20 տարեքը կը թեւակոխեն ու խելահաս ըլլալով՝ կրնան իրենց ապագան ընտրել եւ կոչումի զիտակցութեամբ՝ նուիրուիլ Ս. Աթոռոյ եւ Հայ եկեղեցւոյ ծառայութեան՝ սարկաւազ ձեռնադրուելով: Իսկ վարդապետական ձեռնադրութիւնը կ'ընդունին Ընծայարանի եւամեայ կրօնական-Աստուածաբանական դասընթացքը աւարտելէ յետոյ, մօտաւորապէս 23-25 տարեքին մէջ:

Ժառանգւորաց վարժարանը բարձրագոյն դպրոցի կամ Գալէճի մակարդակը ունի. զիտական եւ ուսողական ճիւղերէն զատ՝ կուտայ նաեւ ազգային ու կրօնական լուրջ դատաւարակութիւն, երաժշտութիւն, լեզուներէն՝ զբարբար, անդ-զիերէն, արարերէն ու Փրանսերէն: Ուսուցիչներու մեծ մասը վարդապետներ են, իսկ լեզուներու եւ զիտութիւններու համար՝ աշխարհական մասնագէտներ:

Ընծայարանը միայն սարկուաղները կը յաճախեն, որոնք Միարան են Ս. Աթոռոյ: Գլխաւոր դասերն են.— Աստուածաբանութիւն, ընդհ. եւ հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն, Ս. Գրքը, մեկնարանութիւն, իմաստասիրութիւն, հոգերանութիւն, եկեղեցական կյանքադիտութիւն, եկեղեցական տոմարապիտութիւն, քարոզախօսութիւն, Պաղեստինադիտութիւն եւ Ծանօթութիւն յունարէնի, եբրայեցերէնի ու լատիներէնի: Կը դասախօսեն Պատրիարքը, վարդապետներ եւ մասնագէտ ուսուցիչներ: (Տես Ժառանգւորաց Վարժարան Գլուխը):

Ազգային վարժարանները.— Պաղեստինի ու Ամմանի (Անդր-Յորդանան) հայութիւնը ձրի մատակարարութիւն կ'ընդունի Ս. Աթոռէն իր կրօնական ու կրթական պէտքերուն համար: Վանքը չորս նախակրթարաններ ու երկու ծաղկոցներ կը պահէ, որոնց մէջ մօտաւորապէս 1500 հայ մանուկներ

և Կատանիններ տոհմային կանոնաւոր դաստիարակութիւն կը ստանան: Մխարանութիւնը զպրոցական դործին համար — մէջն ըլլալով Ժառանգաւորաց վարժարանը — տարեկան աւելիքան 5,000 ստերլին (20,000 տուար) կը ծախսէ: Երուսաղէմի ու Եաֆաի մէջ շինած է քարաշէն երկու գեղեցիկ ու արդիական դպրոցներ, որոնք արժած են զրեթէ 20,000 ստերլին, Երուսաղէմինը՝ 14,000, իսկ Յոպսէինը՝ 5,000էն աւելի: Անկասկած, կարելի է ըսել՝ թէ մեր բոլոր դպրութիւններուն մէջ՝ անոնք մեր ազգային լատիոյն ու յարմարագոյն վարժարաններն են: Ելաւսալէմի Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը վարժապետի ամուր քարով կառուցուած է 1929ին, Սրբոյն Գայեա-Սէի աղկիւնց վարժարանին տեղ, (կառուցուած 1862ին, որչափ աղտոյնի վնասար ածող աշակերտութեան, Վանքի շրջաբանին մէջ. Ժառանգաւորաց վարժարանի գիմացը եւ Ս. Աթոռոյ Կիւլպէնեկեան մատենադարանին մօտ կառուցուած է, աշակերտութեան թիւն է 850: Կանոնաւոր Մանկապարտէղի (4 տարի) եւ Նախակրթարանի (6 տարի) բաժիններով: Հոն աղգին դասակները կ'ուսանին ոչ միայն իրենց մայրենի լեզուն, կրօնքն ու պատմութիւնը, այլ նաեւ տեղական դպրոցներուն հաւասար մակարդակով ուսում կը ստանան միւս ճիւղերուն մէջ: Հայերէն աշխարհարարէն դատ՝ կը սորվին դրարար, անդիւերէն եւ արաբերէն տեղական լեզուները: Առաջին հունձքը տրուաւ 1932-ին, աղգին պարզեւելով 11 երկսեռ շրջանաւարտներ, եւ մինչեւ ցայսօր, 300-ի չափ պատանիներ ու երիտասարդներ աշկէ ընթացաւորտ եղած են, որոնք Հայ Երուսաղէմի մէջ յառաջ բերին նոր սերունդ մը՝ զարգացած ու հայրենասէր երիտասարդութիւն մը՝ որ պատիւ կը բերէ աղգին ու Ս. Աթոռին:

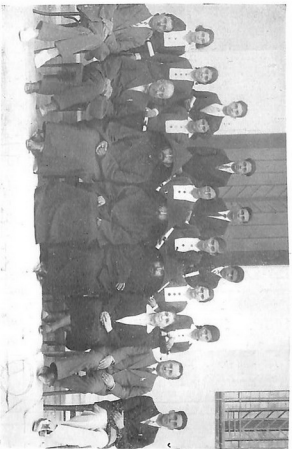
Յոպսէի վարժարանը շինուեցաւ 1937ին, ուր 200ի չափ աշակերտներ կ'ուսանին նոյնպէս, ինչպէս նաեւ Հաբֆայի ու Ամմանի վարժարաններուն ու ծաղկոցներուն մէջ:

Աղգային վարժարաններու տեսուչներն եւ ուսուցչութեան կարեւոր տոկոսը վարժապետներ են, որոնք կը դաստիարակեն աղգին զաւակները:

Ս. Յակոբեանց Տպարանը.— Ս. Աթոռոյ տպարանը հաստատուած է 1833ին, աւելի քան 100 տարուան ընթացքին, քանի մը հարիւր կրօնական, եկեղեցական, աղգային ու գրա-

Կիւլդէնեան դասարանի տարկաւազները Գերշ. Տ. Բաբգէն եպս. Կիւլ-
լէսերեան Պատրիարքարանի պարտէզին մէջ:

Ա. Բարսեղյանի կողմից Վարդապետի առաջին շրջանաւարտների
իւրաքանչեւ 1922 թվականին

կան եւ պատմական հատորներ ի լոյս բնծայած է, մանաւանդ եկեղեցական-կրօնական մեծածաւալ գործեր, որոնք այլուր զգուար թէ կարելի ըլլար տպել, զոր օրինակ. Չայնֆալ Մեծ Շարականը, Ճաշոց երկհատոր հեկայ գիրքը, Աստուածաշունչի Կոքոզական համարաբարը, որ պատիւ կը բերէ Ս. Աթոսոյ տպարանին, Ազգապատումի Գ. հատորը, ու վերջին տարիներ, երջանկալիչատակ Եղիշէ Պատրիարք Դուբեանի եւ Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի երկերը:

Կարենոր հրատարակութիւն մըն է Սիոն ամսագիրը, որուն նոր Շրջանը 21 տարիէ ի վեր անընդհատ կը հրատարակուի, անոր առաջին խմբագիրը Լեւո. Բարդէն Սրբազան, 1927ին: Սիոն 32 էջոց, մեր կրօնական ծաւալուն պարբերականներէն մին է, — միւսներն են Լշմիածին եւ Հասկ, Մայր Աթոսոյ եւ Կիլիկիոյ Աթոսին հրատարակութիւնները:

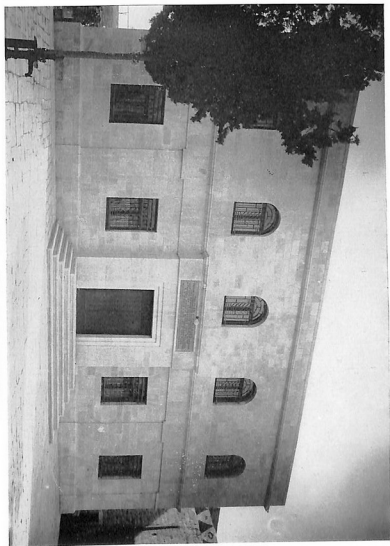
Աւելի քան 10 տարի առաջ, Աղեքսանդրիոյ Յովակիմեան երկաթեղինաց Տունը ելեքտրաշարժ մեծ մոմուլ մը նուիրեց Ս. Աթոսոյ տպարանին, տակաւն, այսօր տողաշար մը կամ տուղատիպ մեքենայ մը անհրաժեշտ է, աւելի արագ ու մաքուր տպագրութեան համար:

Հոգեւոյս Եղիշէ Պատրիարք Դուբեանի Յիսնածեայ Յուրեանին (1929-ին) եղած կամուար նուէրներով կառուցուեցաւ շէնք մը, Դուբեանաշէն անունով, մօտաւարապէս 3,000 ստերլինով, ի յիշատակ մեծանուն Պատրիարքին ու զատկարակին, որուն տարեկան դուս եկամուտով կը հրատարակուին գիրքեր, Դուբեան Մատենաշար տիպոգրֆին տակ:

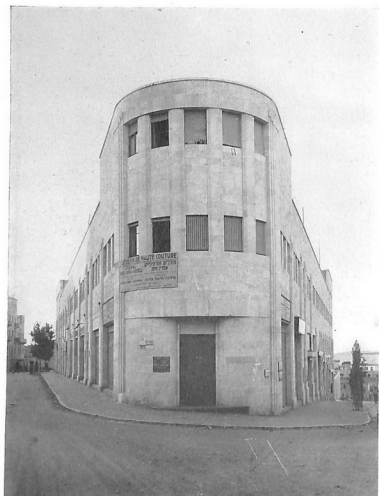
Ս. Աթոսոյ Կիւլպէնկեան Մատենադարանը. — Նոյնպէս կառուցուած է Դուբեան Սրբազանի Յորեկեանին տոթիւ, մեծահարուստ Գ. Կիւլպէնկեանի 7,000 ստերլին նուիրատուութեամբ. քարաշէն, մեծ ու զեղեցիկ շէնք մը, որ աւելի քան 50,000 հատոր գիրք կը թանգարանէ: Հայերէնի հետ ճոխ է նաեւ անգղիերէնի ու Ֆրանսերէնի բաժինը, որուն կարենոր մասը՝ Դուբեան Սրբազանի անձնական մատենադարանէն մնացած է: Հայերէնի բաժինը, մանաւանդ զասական մատենադարանէն եւ Իգմիլիի հին տպագրութեանց մասը՝ շատ ճոխ է, ինչպէս նաեւ հին թերթերու եւ պարբերականներու հաւաքածոնները:

Իմաստուն խորհրդատուութեամբ մը, Ս. Աթոսոյ կր-

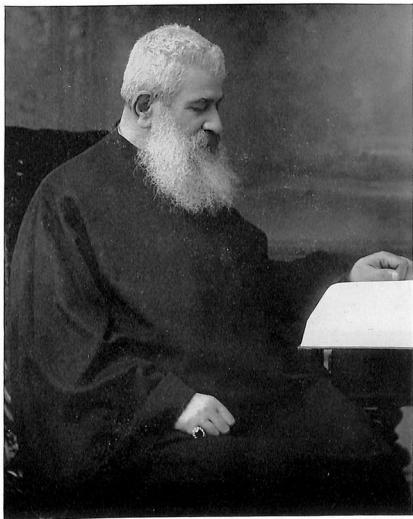
И. - Дворец епископа в г. Сургут, 1904 г.

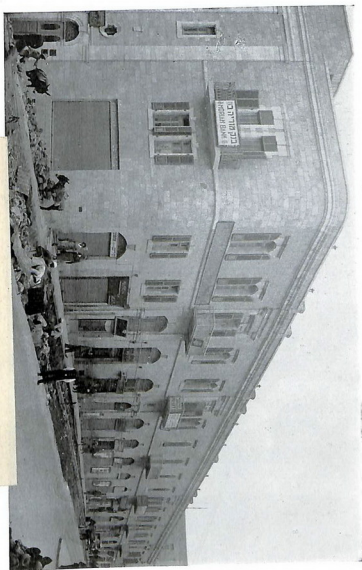
Զեքինեանաշէն կառուցուած 1932-ին Մեծ Արտին վրայ
(ի յիշատակ Օննիկ Զեքինեանի)

ԵՂԻՇԷ ԱՐՓԵՊՍ ԴՈՒՐԵԱՆ
Մեծ վարդապետը եւ մեր դարու Շնորհալին

ՋՐՕՐՀՆԵՔԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ՅՈՐԴԱՆԱՆ ԳԵՏԻՆ ՎՐԱՅ 1935-ԻՆ

פון פאר אונזערע (7700000 1898-1900-10)

מחלקת המכירות, קומה ראשונה 1921-1922

(הבניין נבנה על ידי חברת 'המכירות')

Թական ու մշակութային հաստատութիւնները իրարու քով կառուցուած են, աշխիւն, ժառանգաւորաց վարժարանն ու Ընծայարանը, Ս. Թարգմանչաց ազգային վարժարանը, մատենադարանն ու աղարանը քով քովի կանգնած են, զիրար լըրացնելով զեղեցիկ ներդաշնակութեամբ մը: Միայն Ձեռագրաց Մատենադարանն է որ անոնցմէ հեռու կը գտնուի քիչ մը, Ս. Թորոս եկեղեցիին մէջ, ուր աւելի ազատ էր նկատուի, և կարծես աւելի յարմար, քանի որ մեր ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ Ս. Գրական, կրօնական ու եկեղեցական են բովանդատութեամբ:

Ձեռագիրները — որոնց քիւր 3700-էն աւելի է, մեծ արժէք կը ներկայացնեն իրրեւ աղբիւր հայ մանրամկարչութեան արուեստին, որով աճեալն զեղեցկորէն ու բնական զոյններով նըկարագրաւորուած են, և որոնց յիշատակարանները աստա նիւթ կը հալթալթեն մեր հին պատմութեան համար: Այդ յիշատակարաններու ուսումնասիրութիւնը և խնամակալ հրատարակութիւնը մեծ լոյս պիտի աւել մեր ազգային անցեալին վրայ:

Հայ-եւրոպագէտով հետաքրքրուող մեր ազգայնները այս համառօտ աեղեկութիւններով կրնան ընդհանուր պաշարներ մը կազմել Եւրոպագէտի Հայոց Պատրիարքութեան փառաւոր զիրքին ու բաղձաճիւղ գործունէութեան մասին: Ս. Յակոբեանց վանքը ոչ միայն Ս. Տեղեաց Միտրանութիւն մըն է, այլ նաեւ Ս. Երկրի Հայոց Պատրիարքութիւն. հին Արմաշի պէս Իպրեւիման մը չէ միայն, այլ նաեւ կրօնական, մշակութային, վարչական, կառավարական ու երեսփոխական հսկայ կազմակերպութիւն մը, որ միեւնոյն ատեն կրթական կարեւոր առաքելութիւն մ'ունի Ս. Երկրի և Մերձաւոր Արեւելքի հայ պաշտօններուն մէջ, ազգային ուսում ջամբելով մօտաւորապէս 1500 հայ մանուկներուն:

Հին օրերու աստա ու առատաձեւն ուխտաւորութիւնը չկայ այսօր, իսկ վերջին տարիներու Պաղեստինի արար-հրէական խաղութիւնները մեծապէս խանդարեցին Ս. Աթոսոյ անաւտական կացութիւնը: Եւ որպէսզի Եւրոպագէտի վանքը կարենայ իրմէ աեղեցիկաւ մեծ ձեռնարկները ի զլուսի հանել, պաշտօնաշայտութեան բարոյական ու մանաւանդ նիւթական անհրաժեշտ օժանդակութեանը պէտք ունի, լիութիւն հասնելու համար փր բաղձալան ձեռնարկներուն:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Երուսաղէմի պատմութեան արարական շրջանը կը դրուէ մօտաւորապէս շորս ու վէս դարու ժամանակամիջոց — 636-1095 —, այսինքն մինչև Խաչակրաց դրաւուը: Կարելի է ըսել թէ՛ արարական տիրապետութիւնը Երուսաղէմի Հայոց համար թախտորոշ շրջան մ'եղաւ, եւ կարեւոր՝ քանի մը տեսակէտներով:

Ա.— Երուսաղէմի Հայ եկեղեցին ադատեցաւ Բիւզանդական եկեղեցւոյ թնակալ աղղեցութենէն:

Բ.— Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը առանձին, հայկական Պատրիարքութիւն հիմնեց:

Գ.— Հայերը, ըլլալով ոչ-Բիւզանդացի, աւելի առանձնանորոշմանը վայելեցին իսլամ խալիֆաներէն, եւ զօրաւոր ու նախանձելի դիրքի տիրացան Ս. Տեղեաց մէջ:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Առաջին Աթոռակալը այս շրջանէն կը սկսի, Արրա՛ամ Պատրիարքով. թէ եւ աւանդական շրջանն է ասիկա, ոտկայն, անկէ առաջ, պատմութիւնը ո՛չ մէկ տեղեկութիւն կ'ընձևո՛ղ մեզի հայ Պատրիարքութեան մասին: Անշուշտ թէ Քաղկեդոնի Ժողովէն վերջ, երբ Քրիստոսի եկեղեցին բաժնուեցաւ, եւ հայերը հաւածուեցան Ս. Երկրին մէջ՝ իրրեւ միարնակներ, Երուսաղէմի հայ վանականները անջատուեցան եւ ունեցան իրենց պետք կամ առաջնորդը, դժբախտարար պատմութիւնը կը զլանայ որեւէ տուեալ այդ մասին:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան աւանդական ցանկը կը սկսի 638էն, Արրա՛ամ Պատրիարքով, որ կը պաշտօնադարէ մինչև 669: Իրմէ մինչև Խաչակրաց շրջանը միայն 12 Պատրիարքներու կամ Եպիսկոպոսներու սնունդները բերած է մեզի աւանդութիւնը, որոնց մէջ նշանաւոր են իրմէ դատ՝ իր յաջորդը՝ Գրիգոր Եպս. Եղեսացի եւ Արսէն Պատրիարք (1006-1038): Արսէնը միայն որոշապէս Աստրիարք տրադաւր ունի. միւսները Եպիսկոպոսներ էին կամ արքեպիսկոպոսներ, թէ եւ Պատրիարք ալ կոչուած են: Իսկ պատմական ցանկը կը սկսի Սարգիս Պատրիարքով (1281-1313):

Գիտենք թէ Երուսաղէմի եւ ամբողջ քրիստոնեայ եկեղեց-

և այս առաջին եզրակացություն է Տեառնեղբայր Յակոբոս Արղար Առաքեալը, որմէ կը սկսին իրենց Պատրիարքութիւնը թէ հայերը եւ թէ յայնքը: Սակայն սկստք է գիտնալ թէ մինչեւ Քաղկեդոնի ժողովը՝ եկեղեցին Վի էր, եւ Երուսաղէմի մէջ մէկ Աթոռ կար, այսինքն Յակոբոս Տեառնեղբոր Աթոռը, որ կը դրսնուէր մեր վանքին մէջ, բայց Աթոռակալը յայն փր, թէ եւ օտար եւ հայ ծաղումով Պատրիարքներ ալ բաղմած են անոր վրայ:

***

Է. զարը արարական կայսրութեան ծաղման շրջանն է. իսլամ կրօնքը իր հիմնադրին մահէն յետոյ՝ շուտով ծաւալեցաւ զէնքի ոյժով, անոր մահուան ատեն՝ արդէն հասած էր մինչեւ Դամասկոս ու Երուսաղէմի զուռները՝ Արարիւյ անապատէն տարածուելով: Սակայն, Մուհամմէտ ինքը անձամբ՝ Երուսաղէմ ոտք չէ կոխած, պատմական չէ ինչ որ իսլամները կը հաւատան անոր համար, իրրեւ թէ եկած ու գիշերով օղաչու պնացքով՝ Երուսաղէմէն հեռացած է:

Արարական զրաւումով Ս. Քաղաքը փր զառնայ կեդրոնն ու մայրաքաղաքը երեք մեծ միաստուածեան կրօնքներուն, որոնք դարերու ընթացքին, իրարու ձեռքէն յափուտակելու համար զայն՝ անլուր նախնիքները պրծած են, միլիոնաւոր անմեղներու արիւնը թափելով ա՛յն հողին վրայ՝ ուր Աստուծոյ Որդին խաղաղութեան եւ սիրոյ Աւետարանը քարոզած էր:

Բոլոր աշխարհակալները գինու զօրութեամբ եւ բռնութեամբ մտած են Ս. Քաղաքը, սկսեալ Տիտոսէն, Բիւզանդական, Պարսկական, Արաբական, Թրքական բռնակները, ու անկէ յետոյ, սուրով տիրած են Ս. Քաղաքին, ուր Յիսուս միայն արմաւենիի եւ ձիթենիի ոստերով ու ուխտանոցներով մտաւ:

Մուհամմէտ Արարիւյ անուպատի ցեղերէն շատերուն օգնութեամբ եւ զէնքի ոյժով տիրեց ամբողջ Արարիւյ եւ Միջագետքի, եւ երբ իր զօրքերը մօտեցան Ասորիքի, Երուսաղէմի հրեաները — որոնք հակառակ էին քրիստոնեաներուն եւ իրենք գիրենք ազգակից կը նկատէին Իսմայէլի որդիներուն — թէ եւ այսօր ոխերթմ թշնամիներ են ու գիրար կը քարոզեն — կը գրեն Մուհամմէտին որ զայ եւ Երուսաղէմը գրաւէ: Արաբները կուգան եւ Յորդանանի կողմերը յայն կայսերական բռնակին

կը յաղթեն եւ սարսափի կը ժառնեն Ս. Երկիրը: Երուսաղէմի հաւատացեալները անոնց երկիւղէն՝ Ս. Քաջն ու եկեղեցապահ Նուիրական անօթներն ու սպասները կ'Պոլիս կը զրկեն:

Հայոց Արքայաժամ վարդապետն ալ իմաստութիւն կ'ունենայ, ըստ աւանդութեան, Հազարի որդիին երթալու մինչեւ Մեքքէ, եւ իրեններուն հպատակութիւնը ներկայացնելու առիտը եւ սպասնութեան հրովարտակ մը խնդրել: Սիրով ու սլափով կ'ընդունուի Մուհամմէտէն, որ սպասնավարի մը կուտայ իրեն, իրմէ եւ իր 40 հետեւորդներէն հնազանդութեան ստորադրութիւն անելով:

Զարմանալի է որ Մուհամմէտի հրովարտակին բուն պատճէնը մեզի կուտայ արար պատմիչ մը՝ Զէքիէտտին, իր Յաղբութիւն երուսաղէմի պատմութեան մէջ, մինչ մեր զիւանաստան թուղթերուն մէջ ուրիշ համաստ զրուածք մը կայ, ըստ Սաւալանեանցի որու մէջ կը յիշուի, արդարեւ, Ս. Յակոբ: Զէքիէտտինի յառաջ բերած սպասնավարին մէջ կ'ըսուի. «Ես Մուհամմէտ որդի Ապտուլլահի, մարդարէ եւ աստընալ Աստուծոյ, Արքայաժամ Պատրիարքին եւ Երուսաղէմ ու Դամասկոս եւ Արարիոյ միւս սահմանները զանուղ հայոց եպիսկոպոսներուն ու վարդապետներուն եւ իրենց հպատակ ժողովուրդներուն, այսինքն Երուսաղէմ բնակող Եթովպացիներուն, Դպտներուն եւ Ասորիներուն, շնորհեցի թո՛ր իրենց վանքերը, եկեղեցիները, զպրոցները, կալուածներն ու արտւարը... Մար Եագուլ (Ս. Յակոբ), Յարութեան Տաճարը, Զիւրեմի վանքը (Ս. Հրէշտակապետաց Վանքը), Քրիստոսի Բանտի վանքը (Ս. Փրկիչ), Բեթղեհէմի Եկեղեցին, Ս. Յովհաննէսի եւ Սամարիոյ Մատուռները, Ս. Յարութեան Ետեւի աղօթարանները, ամբողջ Գաղատիայի վերնայարկով ու ներքնայարկով, Քրիստոսի Դերեզմանը եւ բոլոր ուխտատեղիները, լեռները, ձորերը, կալուածներն ու ստացուածքները...» (Սաւալանեանց էջ 261):

Արդարեւ, եթէ պատմական է այս հրովարտակը զոր արար պատմիչը մէջ կը բերէ, եւ զոր կը յիշեն Օմարն ու Սալահէտտին Քալիֆաներ, որոնք անոր հիման վրայ սուլթան են նաեւ իրենց հրովարտակները, հայոց զիբքը շատ մեծ ու փառաւոր եղած է Երուսաղէմի ու ամբողջ Պաղեստինի մէջ, վաւրնդի, բոլոր կարեւոր սրբավայրերը յիշուած են այդ գրիին

մէջ, ինչ որ դժուար է ըմբռնել Բիւզանդական շրջանին, թէև վերջին, Թրքական շրջանին՝ հաջերը գրեթէ աղբաբարձր գերբեր ու իրաւունքները ունէին Ս. Քաղաքին մէջ, երբ Գողգոթան ալ հայոց կը պատկանէր:

Արբաշամ Վարդապետի Մեքէ երթալու աւանդութիւնը բաւական կնճռոտ խնդիր մըն է: 629-ին կ'երթայ ան իսլամ կրօնքին ծննդավայրը, իսկ իբրեւ Պատրիարք Երուսաղէմի ցանկին տկարը կը դրուի 639-ին: Կ'ըսուի թէ Օմար Երուսաղէմ գրաւելէ յետոյ՝ 640-ին Ս. Յակոբայ Միաբանութեան պետ կամ Պատրիարք նշանակած է զայն, մինչդեռ պիտի տեսնենք որ՝ երբ Օմար Երուսաղէմը կը գրաւէ, Պատրիարք կը յիշուի Գրիգոր Եպիսկոպոս Եղևացին, իր փոխանորդն ու յաջորդը: Պատմական ոչ մէկ տուեալ ունինք այս մասին, միայն տարադրի Զէքիէտարին պատմիչն է որ կը յիշէ անոր հրովարտակը, իսկ ուրիշ արար պատմիչ մը, Շէյխ իւլ Համպալի, Մէքեքցի Շէյխի մը փախուցումէն մէջ կը յիշէ Արբաշամ Եպիսկոպոսը, որուն Լեթակայ կը գնէ Յոսպէի Հայոց Վանքը:

Մուհամմէտ կը մեռնի 632-ին, իրեն կը յաջորդէ իր աները Ապուպէքիր, որ Երկու տարիէն կը մեռնի, ու անոր կը յաջորդէ Օմար որդի Խաթթապի: Օմար կը գրաւէ Դամասկոս եւ իր իշխանութեան փեղրոն կը զարձնէ զայն, ու հոնկէ կ'արշաւէ գէպի Պաղեստին, կը գրաւէ Յոսպէ, Լիւզա, եւ վերջապէս 639-ին ալ Երուսաղէմ:

Օմարի սպարապետ Ապու-Օպէյխա չորս ամիս կը պաշարէ Ս. Քաղաքը. քրիստոնէականներ կը տեսնեն որ պիտի յաղթուին՝ աչի ատեն Յունաց եւ Հայոց Պատրիարքները — Սոփրոնիոս եւ Գրիգոր — պարիսպին վրայ Ելլելով կ'ուզեն խաղաղութեամբ յանձնել Ս. Քաղաքը, զոր իսլամներն ալ կը յարգէին, եւ կ'ուզեն բանալիները Օմարին յանձնել, որ կուգայ եւ յանձն կ'առնէ խաղաղութեամբ տիրել Ս. Երկրին: Օմար իր հրովարտական մէջ կը յիշէ Գրիգոր Պատրիարքը:

Օմար աղօթելու տեղ կ'ուզէ Սոփրոնիոս Պատրիարքէն, եւ Սողոմոնի Տաճարի տեղւոյն աղբերը վը մաքրէ ու մզկիթ մը շինել կուտայ, որուն անունով, սխալմամբ կը կոչուի յաճախ Սողոմոնի Տաճարը, իբրեւ Օմարի մզկիթ:

Օմար 636-ին կուտայ իր հրովարտակը Հայոց, գրեթէ նոյնութեամբ Մուհամմէտի հրովարտակին վրայ կաղապարուած,

որ վը յիշէ Հայոց Վանքերը մինչև Նապլուս (Սամարիա) :

Ս. Աթուոյ դիւանատան մէջ Ալիի անուեով ալ հրովարտակ ժը կայ, ուր կը յիշուի Աբրահամ Պատրիարք եւ Իսա... , հաւանաբար իր փոխանորդը, Գրիգոր Եղեմացի Եպիսկոպոսը : Այդ հրովարտակին մէջ կը յիշուի թէ՛ հայեր 40 կրօնաւորներով Ալիին ղեկեցին, որ Մուհամմէտի մահէն վերջ՝ խոռվութեան ընթացքին խփանութիւնը ձեռք առած էր. Աբրահամ Պատրիարք ալ կը գիտէ անոր՝ ապահովադէր ժը ոտանալու համար : Հաւանաբար ասիկա շփոթուած է Մուհամմէտի հրովարտակին հետ, քանի որ զրեթէ միևնոյնն են բովանդակութիւնն ու պատմական պարագաները :

• • •

Գրիգոր Եղեմացի Պատրիարքն վերջ, միութեան քույով ծածկուած է Երուսաղէմի հայոց Պատրիարքութեան պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի յոյն եկեղեցւոյ պատմութիւնը, մինչև 1187 թուական : Որոչ է թէ Պատրիարքները կը հաստատուէին Խալիֆաներէն եւ անոր ենթակայ էին : Հայ եկեղեցին թէ՛ եւ ազատեցաւ Բիւզանդական իշխանութեան կրօնական աղղցութենէն, սակայն քաղաքական տեսակէտով՝ խուլամ Խալիֆաներուն ենթարկուեցաւ, եւ շատ անգամ հալածանքներ կրեց եւ հայ վանքերէն ոմանք կործանեցան :

Քրիստոնեաներու վիճակը խուլամ Խրապետութեան տակ, սկիզբները խաղաղ էր, սակայն, վերջէն, Խալիֆաները չարաշէջին իրենց նախորդներուն — Մուհամմէտի, Ալիի եւ Օմարի — հրովարտակները, եւ բռնացան քրիստոնեաներուն վրայ, կը նեղէին, կը նախատէին դանոնք, եկեղեցիները կ'անարգէին ու կ'արդիւլին պաշտամունքներն ու արարողութիւնները : Քրիստոնեաներուն չէին թոյլատրէր սուր կրել, ձի հեծնել, նոյնիսկ կ'արդիւլէին արարերէն խօսիլ, վառողի սուրբ էր իրենց լեզուն, քանի որ Մուհամմէտ անով խոսած էր : Սակայն, հակառակ այս բոլոր դժուարութիւններուն, ուխտաւորութիւնը կը շարունակուէր դէպի Ս. Երկիր. դոյն չէին արդիւլի արարները, թէ՛ եւ շատ կը նեղէին, ծանր տուրքեր պահանջելով ուխտաւորներէն, դոր ունեւոր ուխտաւորները ժոյն կրնային վճարել, եւ արցունքով կ'այցելէին նուիրական սրբավայրերը իրենց ուխտը կատարելով :

Օմարէն յետոյ կ'իշխեն Ալի եւ Հասան խալիֆաները, իսկ Է. դարուն վերջերը խալիֆայութիւնը փանցել Օմանն տոճին, որուն խալիֆաներէն Ապտալ Մելիք — որ անդիւթութեամբ իր իշխանութեան առաջին տարին հայ իշխանները Նախընկանի եկեղեցիին մէջ այրեց, — Երուսաղէմի Օմարի մզկիթը նորոգեց 681-ին, եւ հոն ժառանգական իրաւունքով օտարազգի սպասաւորներ կարգեց, արքունի պանձէն թուակ կապելով անոնց — հրեաներէն 10 հոգի, որոնց պաշտօնն էր աւելածութիւն եւ կանթեղներու լուսարարութիւն, իսկ հայերէն 10 հոգի, որոնք ջրանցքները պիտի մաքրէին ու նորոգէին:

Արդաստանց հարստութեան խալիֆաներէն Հարուն-է-Լի՛լ-ժիտի իշխանութեան տունն՝ Երուսաղէմի քրիստոնեաները քիչ մը հանդիսա շունչ կ'առնեն, Բ. դարուն վերջերը, երբ Եւրոպայի կարողութեամբ թաղաւորը դաշինք կը կնքէ անոր հետ ի նպաստ Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն:

Ըստ Դաւղղիացի Միշօ պատմադրին — որ խաչակրաց լիակատար պատմութիւնը պրծնէ — Յունաց Եգիպ Պատրիարքը նամակ մը կը գրէ արեւմուտք, որուն մէջ կը նկարագրէ Երուսաղէմի վիճակը, ըսելով թէ՛ ազատ ենք սրբավայրերը նորոգելու, ստկայն, նիւթական միջոցներ չունինք, ուստի օժանդակութիւն կը խնդրէ նուիրական սրբատեղիները վերանորոգելու համար:

Բ. դարուն իսլամութիւնը կ'երկպառակի, հերձուածներու կը բաժնուի, եւ անկումի կը դիմէ: Եղիպտոսի կուսակալներէն մին թաղաւոր կը հռչակէ ինքզինքը ու Երուսաղէմը կը գրաւէ 868-ին, որմէ յետոյ՝ ուրիշներ կը գրաւեն:

Ժ. դարուն յոյն կայսրերը կ'ուղեն Ս. Երկիրը գրաւել Մահմետականներուն ձեռքէն, անոնցմէ հայազգի Նիմֆիոք Փոկաս կայսրը մինչեւ Անտիոք կը գրաւէ, ինչ որ աւելի կը պրզուէ Սարակինոսները, որոնք ալ աւելի կը նեղեն Ս. Քաղաքի քրիստոնեաները: Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքը Յովհաննէս Զ., որ Յունաց կայսեր հետ դադոնի հաղորդակցութեան մէջ էր, կը բռնուի եւ խորոյնի վրայ կը հանուի՝ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ (969-ին), ու շատ մը եկեղեցիներ կ'այրեն:

Հայկազն Յովհաննէս Զմէկիկ կայսրը, Հայոց օգնութեամբ 972-ին կը գրաւէ Ս. Երկիրը, ուրմէ վերադարձին ի Պոլիս, իր մատնիչ ներքինին ձեռքով կը թունաւորուի ու կը մեռնի,

ինչ որ առիթ կուտայ իսլամներուն վերստին գրաւելու Ս. Երկիրը, Ֆաթիմեաններու ձեռքով:

Ֆաթիմեաններու իշխանութեան տակ քրիստոնեաները հանդիստ էին. անոնք մեղմութեամբ կը վարուէին Ս. Երկրի բնակիչներուն հետ եւ կ'աշխատէին սիրով դառնալ տուրքերը: Անոնցմէ Ազիզ շատ բարեացակամ էր, իր կինը քրիստոնեայ մըն էր, Մարիամ անունով յոյն մը, որ իր երկու եղբայրները Պատրիարք նշանակել տուաւ, մին՝ Ազեքսանդրիոյ Աթոռին, եւ միւսը՝ Որիսոլէս, Երուսաղէմի Աթոռին: Ս. Երկիրը կը վերաշինուէր, ուխտաւորները րազմութեամբ կուզային եւ իրենց ստատոսական նուէրներով կը նորոգէին սրբավայրերը:

Սակայն, երբ Հաքիմ, Ազիզի որդին իշխանութեան գլուխ անցաւ՝ իր հօր լաւէն վերջ, շատ անդուծ դոնուեցաւ, չարաչարեց քրիստոնեաները, նոյնիսկ մինչեւ Երուսաղէմ եկաւ ու իր ժօրեղորօր՝ Որիսոլէս Պատրիարքի տէքերը հանել տուաւ, եւ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը կործանեց (1007-ին), զոր յետոյ յունաց կայսրը նորոգեց:

Կը պատմուի թէ Բեթղէմէի եկեղեցին չկրցան կործանել անհաւատները, երբ անոր կը ժօտենային պայծառ լոյս մը անկէ կ'ելլէր եւ գերեմնէ կը զգեսնէր:

o o o

Մուսուլմաններու իշխանութիւնը. — 1006 թուականին, Վասիլ կայսեր ժամանակ, Մուսուլմանները կը պատահէ նորէն: — Եմեթ ի Թէ՛՝ տոմարական հաշուով, Ջատիկը կը տօնուի գարնան գիշերահաւաքարի լուսնի լրժան յաջորդ Կիրակին. միայն թէ որովհետեւ լուսնի լրժան հաշիւին մէջ՝ մենք հայերս էստ Ազեքսանդրացիի հաշուելու կերպին կը հետեւինք եւ յոյները Իրիոն Բիւզանդացիի կերպին, եւ այդ երկու հաշիւներուն միջեւ եղած նուրբ տարբերութեան մը հետեւանքով՝ լուսնի լրժամը մինչ քան Իրիոնեանին 532 տարուան ընթացքին չորս անգամ Ապրիլ 5-ի Ծարաթ իրիկնադէմին տեղի կ'ունենայ, եւ հետեւաբար յաջորդ օրը, Ապրիլ 6-ի Կիրակիին հնար կ'ըլլայ Ջատիկը տօնել, րոտ էստեանին՝ լուսնի այդ լրժամը Կիրակի օր միայն կը պատահի, հետեւաբար, Ջատիկն ալ, րոտ մեղի, հարկ կ'ըլլար յաջորդ Կիրակին, Ապրիլ 13-ին տօնել: Ասկէ յետոյ կուգար Մուսուլմաններու հարցը, այսինքն երկուստեք իրարու Ջատիկը «ծնունդ», կամ սխալ կոչելու ընթացքը, որ ժամանորաբար Ե-

բուսադէմի մէջ տեղի կուտայ հայ եւ յոյն զէնարու, քանի որ Հատիկը միասին չեն տօներ Ս. Յարութեան ծառերն սչէ, եւ նոյնքակ արիւնահեղ կռիւներու պատճառ դարձած է: Այդպէս պատահած էր քանիցս, նախ՝ 500ին, ապա 665ին, 1500-ականոյ, ՀԱՂ տարիներու ընդմիջումէ մը վերջ՝ 1006-ին: Այդ թուականին, յոյները շարաթ մ'առաջ կը տօներն Հատիկը, խոյ շայներն ու իրենց հետեւորդները — 'Կպտի, Ասորի եւ Հապէ: — շարաթ մը վերջ: Եւ կը պատմուի թէ Ս. Գերեզմանի կանթեղները շեն վառուիւր այդ տարին, ու այդ պատճառաւ խոս-դութիւն յառաջ կուղայ յունաց եւ հայոց միջեւ: Մուհամմե-սականները տեսնելով քրիստոնեաներուն կազ ու կռիւը, ու հրաշալի յոյսի պատմութիւնը առասպել համարելով՝ դայրա-ցած՝ սուրէ կ'անցնեն Տաճարին մէջ հաւաքուած 10,000 քրիս-տոնեաները, որոնց ոսկորները երուսաղէմի արեւմուտքը՝ քա-րայրներու մէջ կը թաղեն, որ կը կոչուէր Մանկանց 'Նշխարէ: Բուհայեցի պատմիչին ցոյց տուած տեղը Մանիլլայի խաւ-սաց գերեզմաննոցն է, ուր Սրբուհի Մամիլլայի անունով ե-կեղեցի մը կար ի հնումն, սակայն, անունը Մա-Միլլօ րառէն ծագած է, որ կը նշանակէ Միլլոյի Զուրկը: Այսօր, քրիստոնե-ականութեն նշխարներուն տեղը յայտնի չէ: Հոս էին հայոց վան-քերէն միոյն տներակները, ուր կ'ընէ Աստուածատուր եպոս. Յովհաննէսեանց՝ իր պատմութեան մէջ՝ «Մեր ժամանակ հա-յերէն արձանագրութիւններ զանուցան Արեւելիցի Սարգիս վարդապետի անունով, որո յայները քնջեցին, երբ քաղաքին կառավարիչը անոր քարերը տանել տուաւ նոր կրպակներու շինութեան զործածելու համար»:

Այս զգնեալ ժամանակին Ս. Յակոբի Հայոց Միաբանու-թեան պեան էր Արաշն Պատրիարք, որ տկանտառ կ'ըլար Ս. Գերեզմանի կործանման, եւ տիրող կարեւոր խոցուած կը մոլորէր որ առաջին խալիֆաներու հրովարտակները օգուտ չէին ընէր, ու կ'աղօթէր որ Տէրը այցելէր իր Ս. Եկեղեցիին:

Արաշն Պատրիարքին ժամանակակից է նաեւ Մեարոպ եպոս. որուն անունով հրովարտակ մը կայ, բաւ արար պատմիչին, ուր կ'ըսուի. «Հրամայեցինք Մեարոպ եպ.ին՝ Արքեպոս. բլաւ երուսաղէմի հայոց վրայ, եւ զայն վերատեսուէ կարգեցինք անոնց բոլոր կալուածներուն վրայ, եւ իրմէ ու իր վանքերէն ամէն նեղութիւն վերցուցինք, ոչ ոք թող համարձակի վան-

քերէն մէթ, մոմ եւ ուրիշ բան պահանջել, եւ եթէ մէկը յանդերձնի մեր հրամանին հակառակ շարժի՝ պիտի պատժուի. արդիւրեւած է յանիրաւի ծանրանալ վանքերուն վրայ՝ նորանոր տուրքեր սահմանել կամ աւելցնել, անիրաւութիւններ եւ պրկանքներ ընել: Ըստ իրենց կամքին՝ թող փակեն ու բանան Վանքին դուռը, երբ որ ուզեն, եւ թող ոչ ոք հակառակի ատոր: Որչափ ասեն որ Վանքին միարանները ուղեն Մեսրոպ Եպիսկոպոսն իրենց վրայ տէր եւ իշխան թող ըլլայ, եւ երբ որ չուզեն դայն, իշխանութենէն վար առնեն՝ իրենց ազատ ընտրութեամբ եւ իրենց վաղեմի սովորութեան համաձայն: Ոչ ոք թող հակառակի այս հրովարտակին»: Տրուած 1015-ին: (Պատմ. Երուսաղէմի. Աստուածատուր Եպս. Յովհաննէսեանց, էջ 123): Սաւալանեանց չունի այս հրովարտակը իր Պատմութեան մէջ:

Թէեւ Ս. Երկիրը տաղնապալից ու վտանգաւոր կացութեան մէջ էր, սակայն բարեպաշտ ուխտաւորները չէին դադրել այցելելէ Յիսուսի տնօրինական սրբատեղիները, որոնց կարօտով կը մաչէին եւ զուեղազուեղ ուխտի կուղային Արեւելքէն ու Արեւմուտքէն:

***

ԺԱ. դարու սկիզբները աճենէն կարեւոր խնդիրը՝ աշխարհի կատարածի կամ վախճանի զուշակութիւնն էր, այսինքն հազարամեայ սխալ վարդապետութիւնը, ըստ որում Քրիստոսի 1000 թուականին, Աստուածորդին պիտի երևէր եւ վերջին դատաստանը տեղի պիտի ունենար Ս. Քաղաքին մէջ: Ուստի, ամէն ոք կը փութար Երուսաղէմ: Ուխտաւորներու հակայ բազմութիւն մը լեցուցած էր Ս. Քաղաքին փողոցները, հարուստ իշխաններու եւ բարեպաշտ ուխտաւորներու հետ նաեւ աղքատ եւ սինլքոր մարդիկ կը շրջէին քաղաքին մէջ: Կարծես թէ այս շարժումը իր օղուտն ալ ունեցաւ Ս. Երկրի վանքերուն համար. հարուստ եւ մեծափարթամ իշխաններ իրենց պանծին առատ նուէրներ կը բաշխէին սրբափայտներուն՝ տնոնց նորոգութեան համար, սարսափած Վերջին Դատաստանի տանջանքներէն եւ կը յուսային անոնց փոխարէն երկնային վարձատրութիւն եւ իրենց մեղքերուն թողութիւն ստանալ:

Մինչ այդ, Եզրպոտի եւ Պաղտատի իշխանները կը կրօնէին Ս. Երկիրը իրարու ձեռքէն յափշտակելու համար: Դեռ

1021-ին Սկիւթացիք հիւսիսէն հեղեղի պէս վը թափին Հայաստանի վրայ, կը տիրեն Պարսկաստանի, ուր Սելւուքի թոռը՝ Տուրքիլ Մահմետականութիւն կ'ընդունին ու Պարսից թաղաւորութիւնը կը վերականգնէ, եւ իր սուրը կը հասցնէ մինչեւ Ս. Երկրը: Մինչ անդին, Կ. Պոլիս, յոյն կայսրեր Բիւզանդական սին վէճերով դադած էին:

Թ.—ԺԱ. դարը Բագրատունեաց թաղաւորութեան շրջանն է, ցաւալի է որ ո՛չ մէկ յիշատակութիւն ունինք Ս. Երկրի մէջ անոնց մեծադործութեանց մասին, եւ վանքերու շինութեան ու նորոգութեան մէջ անոնց բերած առատաձեւն օժանդակութեան: Սակայն, փարսիլ չէ որ անոնք սատարած չըլլան Ս. Երկրի Հայ վանքերու եւ Ս. Յակոբի Միաբանութեան՝ ուխտաւորութեամբ եւ նուէքներով:

Ս. Աթոռոյ Միաբանութեան ներքին կեանքին, տնտեսական վիճակի եւ վարչական կարգ ու սարքին մասին ոչինչ գիտենք. պատմութիւնը կը զլանայ մեղի որեւէ տեղեկութիւն: Սակայն, եթէ վաւերական է Աբրահամ վարդապետի ճամբորդութիւնը 10 վանականներով ի Մեքէ, եթէ անոր տրուած հրովարտալին մէջ յիշուած բոլոր սրբալիայրերն ու վանքերը Հայոց սեփականութիւնն էին՝ պէտք է հետեւցնել ուրեմն թէ՛ կաղամակերպեալ վանական միաբանութիւն մը կար, այդ վանքերն ու սրբատեղիները պահպանելու համար, որոնց մէջ բաւական թիւով ձեռագիրներ ընդօրինակուած են վանականներու ձեռքով, թէեւ մեր ձեռքը հասածները Ժ. դարէն անդին չեն անցնիր:

Աբրահամ Պատրիարքին տրուած հրովարտալին մէջ յիշուած են Հայոց ունեցած կալուածներն ու արտերը. ինչ որ կը նշանակէ թէ՛ այդ ժամանակներէն սկսեալ Ս. Յակոբ ունեցած է արդիւնաբեր անշարժ կալուածներ, սակայն, եկեղեցուտի դիմաւոր, չըսելու համար միակ՝ աղբիւրը եղած է ուխտաւորութիւնը:

Հայ Միաբանութեան յարաբերութիւնը իշխող իսլամ կառավարութեան հետ եղած է, ինչպէս միշտ, օրինական հնազանդութիւն եւ քաղաքական կառարեալ Հպատակութիւն, վասնոր Հայեր Ս. Երկրին մէջ ոչ մէկ քաղաքական նպատակ կը հետապնդեն մինչեւ ցայսօր, այլ, իրենց միակ նպատակն եղած է պայծառ պահել Ս. Տեղերը, եւ անխափան կառարել

երենց կրօնական պաշտամունքները: Յունաց պէս զօրաւոր բազաւորութիւն մը չունէին, որ մերթ Եւրոպայէն կը տրէքէր Ս. Երկրին, և յունաց զէրքը կը զօրացնէր քաղաքաւաւապէս: Հայերը խոհեմ էին հնազանդութիւն ցուցնելու աբրու ըշխանութեան, կը բաւէր որ միայն ազատ ըլլային իրենց հաւատքը խոտտովանութեան ու սուրբ պաշտամունքներու կատարման մէջ: Ասոր համար, աւելի վստահութիւն կը վայելէին քան ևւրիշները, և շնորհներու կ'արժանանային, ինչպէս կը վըկայեն իրենց տրուած հրովարտականքն ու ապահովապիւրները:

Քրիստոնեայ միւս աղիւսներուն հետ ալ հայոց յարաբերութիւնը բարեկամական էր ևւ սիրալիր: վաղուց ի վեր, ինչպէս կը յիշուի Մուհամմէտի հրովարտակին մէջ, Ղարի, Հապէշ ևւ լւսորի եկեղեցիները հայոց հետեւակներն եղած են Ս. Երկրին մէջ ևւ հայոց պաշտպանութիւնը վայելած են սրբաւայրերուն մէջ: Իսկ Ուրթոտոքս մեծ եկեղեցիին հետ հայ եկեղեցին միշտ պիտարութիւններ ունեցած է, վասնզի, յոյն եկեղեցին կը լծնած իր կայսերապաշտպան զօրութեան՝ կ'ուզէր իրեն ենթարկել հայ ևւ միւս եկեղեցիները: Ս. Յարութեան Տօնին օրը, Վաղարշապէս խնդիրը ևւ կուր կը յայտնարեալէ ալ մեծամիտ ողին: Բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին՝ Հայ եկեղեցին ստիպուած էր յաճախ զլուխ խոնարհել Յոյն եկեղեցւոյ, սակայն, արարական շրջանին, զտաւ իր անկախութիւնը ևւ իր զիրքը զօրացուց՝ վայելելով արար Խալիֆաներու պաշտպանութիւնը:

Ս. Տեղեաց մէջ հայոց զիրքը շատ կը զօրանայ արարական շրջանին. Եթէ մաւերական է Արրահամ Պատրիարքին տրուած ապահովապիւրի պատճէնը, հայ Միարանութիւնը զերաւանց ևւ փառաւոր զիրք մը կը զբաւէր սրբաւայրերուն մէջ. շոն իրրիւ հայոց սեփականութիւն կը յիշուին զրեթէ բոյոր կարեւոր տնօրինական սրբատեղիները.— Ս. Գերեզմանը, Ս. Յարութեան Տաճարի բոյոր մասերը, Գողղոթան, Համարածման լեւոր, Բեթղէհէմի Ս. Մինդեան եկեղեցին ևւ մինչև Սամարիոյ վանքը:

Անաստաս վարդապետի յիշած Դ. դարուն շինուած 72 վանքերէն շատերը տակաւին կանդուն կը մնային մինչև արարական շրջանը, երբ ան զրի կ'առնէր իր ցանկը: Սիոնի բարձունքին վրայ Ս. Յակոբի զբաւած պատկառելի զիրքը

պատմական անհերքելի փաստ մըն է հայոց ունեցած մեծ ու նախաձուլը իրաւունքասիրութեան Մ. Գաղաթիւն մէջ:

o o o

Ս. Ճաղորայ սխարանութեան կրթական վիճակի մասին զրեւիչ ոչինչ բարած 5 սեղի ժամանակի պատմութիւնը՝ իր-բււ տեղեկութիւն, մրայն, Ս ուշամասէտի ապահովագրին մէջ կը յիշուի՝ ր միշտ ալ ոց՝ Պնոնց տուի... իրենց բոլոր վան-գերը, ուղեղեցիները, դպրոցները, կառուածներն ու արտերը: Որմէ կը նետելի թէ մէկէ աւելի դպրոցներ ունէին հայեր, իայց թէ ինչ տեսակ դպրոցներ էին անոնք, ո՞րքան աւակեր-սութիւն ունէին, եւ ինչ ծրագրի վրայ նիւնուած էին, ունէին զիտենք. զժուար թէ կանոնաւոր եւ կրթական խնամակալ ծրագրի ունեցող դպրոցներ ըլլային, այլ հաւանաբար՝ վա-նական պղտիկ վարժոցներ, ուր վանականներ կը պատրաս-տուէին եւ կամ աւելի վաղեմի դրութեամբ, փոքրաւորներ եւ մանուկներ առ ոտս վարդապետին կ'աւակերտէին, եւ վար-ժուելով Մխարան կ'ըլլային, եւ կամ շատ շատ ծաղկոցներ եւ նախակրթարաններ էին: Թէեւ Երուսաղէմի Թարգմանչաց Դպրոցը նինչն կը յիշուի, ինչ որ պատրաստուած եւ լեզուա-գէտ քարգմանիչ վարդապետներու փաղանդ մը կ'ենթադէ:

Գալով հայ դպրութիւն եւ ուխտաւորութեան, առաջինին մասին ոչինչ գիտենք, քանի որ պատմութիւնը բոլորովին կը լռէ այդ մասին. հայկական մեծ դպրութ մը կարելի է նա-թագրել, թէեւ Օմարի գինուորներու եւ Այդիի պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ կալուած ունեցող հայեր ալ կային, հաւանա-բար Ս. Յակոբի անփականութիւնն էր: Աւելի Վանքերու շուրջը սպասաւորներու եւ մշակներու ընտանիքներ կրնային ըլլալ, եւ ուխտաւորներ, որ կը թուի թէ րադմթիւ էին, եւ սմէն տարի կը նորոգուէին: Շատեր երկար առեն կը մնային Ս. Երկրի, կը շրջէին բոլոր նուիրական սրբաւայրերը, եւ ոմանք վանքեր կը քաշուէին ու կրօնուորի սքեմ կը հաղնէին եւ մեծաստաններու մէջ վը նգնէին:

Ուխտաւորութիւն.— Արարական տիրապետութեան տակ՝ Ս. Երկրի քրիստոնեաները չարաչար հալածանքներու եւ կե-ղեքածներու կ'ենթարկուէին՝ Արարներու, Սելճուքներու եւ Սարակինոսներու անդթութեան ասարկայ ըլլալով. սակայն, ուխտաւորութիւնը չէր դադրեր, հակառակ այս բոլոր խօղը-

մութիւններուն: Հայաստանէն եւ ուրիշ երկիրներէ զունդա-
զունդ կուգային բարեպաշտ ուխտաւորները բազմաթիւանդ ու
տաժանակիր ճամբորդութեամբ, յաճախ աւաղակներու ձեռքը
կ'իյնային ու կողոպտուէին վերջ՝ երբ Ս. Քաղաքի պարիսպի
զուռներուն կը հասնէին՝ զանոնք զոց կը զանէին իրենց առ-
ջեւ, եւ չէին կրնար ներս մտնել՝ մինչեւ որ անձգլուխ մէկա-
կան ոտիկ տուրք չվճարէին. իսկ չքաւորները պարիսպին քով
խափառելով անօթութենէն կը հիւծէին ու կը մեռնէին. շատ
անգամ բռնամահ կ'ըլլային անհաւատներու ձեռքով՝ առանց
իրենց ուխտը կատարելու:

Եկեղեցիներու մէջ քրիստոնեաները աղատ չէին իրենց
պաշտամունքը կատարելու, ծեծ, կողոպուտ եւ խոշտանկութիւն
անպակաս էին: Անկարելի է առանց արքունիքի նկարագրել
հաւատացեալներու քաջած անասնելի չարչարանքները:

Երբ ուխտաւորները իրենց հայրենիքը կը վաղապանային,
լալով ու արցունքով կը պատմէին Երուսաղէմի եկեղեցիին
սառսաղանքները, իբրեւ ականատեսներ, որ կը մորմոքեցնէր
հաւատացեալներու սիրտը եւ կը մղէր զիրենք դալու եւ Ս.
Երկիրը աղատելու իսլամներու ձեռքէն: Եւ արդարեւ, Եւրո-
պայէն, Պետրոս Անապատականի քարոզութեամբ, ԺԱ. դա-
րուն վերջերը Խաչակիրներ եկան ու ազատագրեցին Ս. Երկիրը
Մահմետականներու ձեռքէն:

Առանց ուխտաւորութեան հայ վանքերը անշուք պիտի մը-
նային եւ Միարանութիւնը տնտեսապէս ու խուսափէ պիտի
տկարանար: Ուխտաւորութիւնն է որ իր առատաձեռն նուէր-
ներովը պահած է վանքերն ու սրբափայտերը, որոնք եղած են
ու կը մնան միշտ Հայ-Երուսաղէմի պատմութեան առանձին
ու նպատակը:

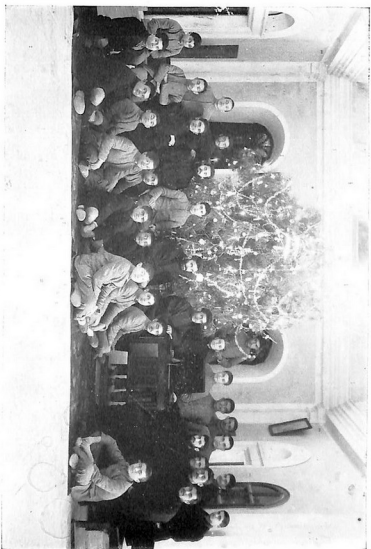
Աղագյն բարեբաթ Կ. իւ Կ. Մեղհեան եղալնն բա. յիշատակին. ժամանկաւ արաց աշտեանն բը. Կեդրոնը Տունը Տ. Մեղիոյ եղով. Նշանն

ԺԱՌԱՆԳԱԿՈՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆ ՈՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԸ

Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանը կամ 'Իսլամ-վանիք' հաստատուած է 1843ին: Անոր ժողովարարացն մէկ դարու պատմութիւնը տակաւին չէ գրուած. հետեւեալ աւելի-բուն նպատակն է հակիրճ գիծերով ուրուագծել անոր աւելի քան հարիւրամեայ կեանքը:

Հայաստանեայ եկեղեցին դարերու ընթացքին ունեցած է իր Մեծ Դպրեվանքերը կամ վարդապետարանները: Միջին դարուն, կը ծաղկէին Սիւնեաց, Որոտնի, Տաթևի, Ամբրոտուս եւ ուրիշ դպրոցներ որոնք հայ եկեղեցիին աւելի լուսատու եւ աստուածաբան վարդապետներ. — Յովհան Որոտնեցին, իր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթևացին — հայ եկեղեցւոյ մեծագոյն ախոյեանը ընդգէմ Ունիքոսնիքու: Մասէն Տաթևացի կաթողիկոսը, — Ժէ. դարու լուսաւորիչն ու բարեկարգիչը —: Ամբրոտու վանքէն՝ վարդան Վրդ. Բաղիշեցին ու իր աշակերտները՝ — Յովհաննէս Կալուս եւ Գր. Եղթաշակիր Պատրիարքները եւ բազմաթիւ վարդապետներ, որոնք պայծառացոյցին հայ եկեղեցին ու անոր ուղղափառ վարդապետութիւնը անարատ պահեցին ու ճախացոյցին դոյն:

Վերջին շրջանի մեր դպրեվանքերուն մէջ՝ առաջին աւելի կը գրուէ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը — Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի հիմնադրութիւնը — որ 1921ի մեծ յեղափոխութեան պատճառաւ փակուած էր, եւ 1945ին վերադարձուցաւ մեծագործ Գէորգ Զ. Վեհափառ Հայրապետի անխնայ ֆանդերով, եւ կոչուեցաւ Հոգիւոր ճեմարան, որ այժմ 60է աւելի աշակերտներ կ'ուսանին, եւ որ մեծ ստաղալ կը խոստանայ: Գէորգեան ճեմարանէն յետոյ՝ ծաղկեցաւ Արմաշի Իսլամիվանիք՝ Օրթոքսան եւ Դուբեան աստուածաբան վարդապետներու շունչին տակ: Իսկ Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանը՝ թէև, աւելի քան մէկ դարու կեանք ունի, տակաւին, հին չորջանի մասին քիչ բան գիտենք, քանի մը կարևոր դէմքերու միայն կը հանդիպինք: Վերջին, կամ յետ-պատերազմեան նոր շրջանն է որ աւելի արդիւնաւոր եղած է՝ շնորհիւ Էրջանկայի-շատակ Դուբեան, Բարդէն եւ Թորգոմ Սրբազաններու:

Խորանիլի ձյուն ժամանակաւ որսաց Ղարսի քաղաքին մէջ - 1926

* * *

Թէեւ ԺԹ. դարու կիսուն հիմնուած է Ժառանգաւորաց Վարժարանը, սակայն, Միարանութիւնը անտարակոյս, հինէն ի վեր ունեցած է իր ժառանգաւորները՝ ապաւայ Միարաններ պատրաստելու համար, որոնք Եպիսկոպոսներու կամ Վարդապետներու ձեռքին տակ, իրրեւ փոքրաւորներ (սղոսարկող) աշակերտած են «առ ոտս Վարդապետին», եւ ձեռնադրուելով՝ մշտնջենապէս կանգուն պահած են Երուսաղէմի վանքը:

Նոյնիսկ 440 թուականէն առաջ, կը յիշուի Երուսաղէմեան Դպրոցը, որ քանի մը դար շարունակուած է, ու Միարանութեան եւ հայ դպրութեան տուած է քանի մը կարող քարգնացիներ: (Տեա Հանդէս Ամսօրեայ, 1932, էջ 264):

Իսկ ԺԵ. դարուն վերջերը, Յովհաննէս Ե. Պատրիարքի (1479-99) առաջին տարին Երուսաղէմ կոտլայ Գրիգոր Արմիշեցի դիտնական ու Ս. Դրոց հմուտ Վարդապետը, եւ Պատրիարքին հրամանով երեք տարի (1480-83) Ս. Աթոռին մէջ իգնատիրոսի ճշուհասու Աւետարանի Մեկնութեանը վրայէն զոսեր կ'աւանդէ վանքի ժառանգաւորներուն, ըստ դարուն սովորութեանց: (Սաւալանեանց, էջ 541):

Ժառանգաւորաց Վարժարանի հիմնադրութենէն առաջ, Կ. Պոլսոյ Սկիւտարի ձեմարանի չէնքը Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միարանութեան կը պատկանէր, եւ աշակերտութեան ծախքն այ՝ մեծաւ մասամբ Միարանութիւնը կը վճարէր, սակայն, անկէ չէր օգտուեր Երուսաղէմի վանքը, Միարան չէր պատրաստուեր հոն, ուստի Ջաքարիա շինարար Պատրիարքը, որ հիմնած էր վանքի սղոսարան ութ տարի առաջ (1835ին), տեսնելով որ վանքին օգուտ չունի Սկիւտարի ձեմարանը, կը դադրեցնէ դրամ դրկել Պոլիս, ու կը հիմնէ Ժառանգաւորաց Վարժարանը. 1843ին, Ռէմլէի Ս. Գէորգ վանքին մէջ — Երուստովմէն 40 քիւօմէթր հեռու, Եաֆայի մօտ — 20-30 աշակերտներով. եւ հսկողութիւնը իր փոխադարձ Կիրակոս Եպիսկոպոսին կը յանձնէ: Հայերէնի առաջին ուսուցիչը կ'ըլլայ Խաչատուր ԺՀՆԵՅ. Տարօնցի, իսկ հոգաբարձու՝ Ստեփան Վարդապետ: Մէկուկէս տարի վերջ, 1845-ին Վարժարանը կը փոխադրէ Երուսաղէմ, ուսուցիչ կարգելով Արմաշի րազմահմուտ Մուրատ վարժապետը, որ կ'ուսանդէ

գերազանցութիւն, տրամաբանութիւն եւ ճարտասանութիւն:

Ջաֳբարիա Պատրիարք Կոնկեցի յաջորդը՝ Կիրակոս Պատրիարք, առաջին անգամ կը կանչէ Տիգրան Սաւալանեանց, 1848-ին, իրրեւ ուսուցիչ, եւ կը ձեռնարկէ այժմեան Ճեմալաւմի հոյակապ շէնքի կառուցման, բայց, չուտով կը վախճանի, եւ Յովհաննէս Պատրիարք Զմիւռնացի կը շարունակէ ու կ'աւարտէ շինութիւնը 1857-ին:

Յովհաննէս Պատրիարքը — թէեւ շինարար, որուն կը պարտինք նաեւ Պատրիարքարանի վեհաշէն ու զեղակերտ շէնքը — զուրկ էր դրական ճաշակէ, ուստի խնայասիրութեան համար՝ կը զոցէ վարժարանը 1851-ին եւ ուսուցիչ Տ. Սաւալանեանցի ամսականը կը կտրէ, որ ստիպուած կը հեռանայ վանքէն, մինչեւ որ, 1863-ին, Եսայի Երիտասարդ վարդապետը Պատրիարք Էջմեարուի, անոր մահէն վերջ, եւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի աղղ. վարչութեան առաջարկութեամբ ու պայմանով՝ կը վերադառնայ Ժառանգաւորաց վարժարանն ու Տպարանը: Սաւալանեանց ետ կը կանչուի ու զարոյցը կը վերադարձնուի նոր ու սիրուն Ճեմալաւմի շէնքին մէջ: Սաւալանեանց իրեն հետ նոր աշակերտներ կը բերէ ու շնորհիւ իր եռանդուն քանքերուն՝ վարժարանը յաջող շրջան մը կը բոլորէ:

1867-ին, Ղարաբաղցի Գարեգին Մուրատեանց՝ երիտասարդ մտաւորականը Երուսաղէմ կուգայ, եւ ուսուցիչ կը կարգուի Ճեմարանին, եւ 1869-ին վարդապետ կը ձեռնադրուի՝ Մեխիսեդեկ կոչուելով, ու կը նշանակուի վերատեսուչ զարոյցին: Մեքիսեդեկ Վրդ. չուտով աստիճանի բարձրացում կ'ունենայ՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, եւ շատ օգտակար ծառայութիւն կը մատուցանէ Ս. Աթոռին ու Հայ եկեղեցիին: Ան մեծ համբաւ վայելցնց աղղին մէջ ու մինչեւ իսկ Կաթողիկոսական ընտրելի եղաւ:

Տասնեւհինգ տարի վերջ, 1880-ին, Եսայի Պատրիարք, ինքնական դժուարութեան պատճառաւ, կը ստիպուի Վարժարանի պիւսեճէն կրճատել, ու յետոյ, մինչեւ իսկ զոցել դայն, սակայն, քանի մը տարի վերջ, նորէն կը վերադառնայ:

Ու կը շարունակուի Յարութիւն Պատրիարք Վեհապետեանի ժամանակն ալ մինչեւ աշխարհաւեր Ա. Մեծ Պատերազմը, 1915, երբ 10 ժառանգաւորներ միայն վայրն, որոնց կը դաստիարակէր Օրմանեան Պատրիարք՝ աստուածաբանութիւն,

Վատանեզառոյաց ղարձարանի եւ Բնճարարանի Ռատ. գշական կազմը՝ զլիարարութեամբ Ամեն Տ. Թորգոմ Ս. Պատրիարքի, 1936-ին, ղարձարանի աստիճաններուն վրայ:

1927, Օգոստոսին, Ս. Քարգանյան Ազգ. վարժարանի Վեցականություն. կողքումը Մկրտիչ Արշակունի. Ազգանունի, (աջ) Բարգին Մրազյան Վալեր. Մարտիկ Նուր. Նշանում

եկեղեցական պատմութիւն, Ս. Գիրք եւայլն: Պատերազմի ժամանակ վարժարանը կը փակուի, եւ աշակերտները թուրք կառավարութեան կողմէ դիմուոր կը տարուին:

Հինգ տարի զոց մնալէ վերջ պատերազմի տարիներուն, 1920-ին կը վերաբացուի Եղիշէ կոյսկ. Զիլինկերեանի Տեղապահութեան ասան, 32 աշակերտներով:

Հետաքրքրութեան ու բազմաթիւութեան համար, ստորեւ կը ներկայացնեմ հին շրջանի ժողովրդավարներու թիւն ու դաստանդութեանց նիւթերը. —

1866-ին. — Ժառանգաւորներու թիւն էր 22. 11 աշակերտ 5 սարկաւազ եւ 6 ուրորակիր ու դպիր:

Դասերն էին. — Տրամաբանութիւն, քաղաքական աշխարհագրութիւն, թուարանութիւն, քերականութիւն, բնական պատմութիւն եւ զծագրութիւն:

Դիտելի է որ կրօնական դասեր չեն յիշուած:

1867-ին. — Ժառանգաւորներ՝ 32. 21 աշակերտ, 8 դպիր եւ 3 սարկաւազ: Դասերը. — Կրօնադիտութիւն, տրամաբանութիւն, թուարանութիւն, քերականութիւն եւ քրիստոնէական:

1869-ին. — Ժառանգաւորներ՝ 33. դասերուն վրայ կ'աւելնայ եկեղեցական պատմութիւն, մատենագրութիւն, փիլիսոփայութիւն, մարտասանութիւն եւ ընդհ. պատմութիւն:

Տեսուչն է Մելքիսեդեկ Վարդապետ:

1873-ին. — Ժառանգաւորներու թիւն է 37. Դասերուն ծըրպովրը շատ ճոխ է, 18 տարբեր նիւթեր: Իբրեւ նոր ճիւղեր կ'աւելնան՝ հայկաբանութիւն, երաժշտութիւն, զալիերէն, տանկերէն, ազգ. պատմութիւն, Նոր Կտակարանի պատմութիւն եւ Հիմ կտակարանի պատմութիւն:

1875-ին Ժողովրդավարներու թիւը վը բարձրանայ 47ի. 12ը նախակրթարանի բաժին: Դասերը նոյնն են:

1876ին թիւը կ'իջնէ 40-ի եւ 1877-ին՝ 36-ի:

Այս շրջանին առէն տարի յննութեան արդիւնքը կը հրատարակուի Սիօն ամսագրին մէջ, խաշոր թուղթի մը վրայ: Քննութեան ներկայ կ'ըլլան Պատրիարքն ու Միաբանութիւնը — ինչպէս այժմ — եւ մրցանակներ կը բաշխեն յաջողակ աշակերտներուն:

Ժողովրդավարաց Վարժարանի հին շրջանի քանի մը կտրուկ

եկեղեցականներու անունը ծանօթ է պատմութեան մէջ, որոնք օգտակար ծառայութիւն մատուցած են Ս. Աթոռին եւ Հայ Եկեղեցիին:

1.— Հաննա Պատմիչ (Յովհաննէս Եղիսէկոպոս), որ դրէ առած է առաջին անգամ Երուսաղէմի Պատմութիւնը, իր ժամանակին (գրաւոր):

2.— Մամբրէ Եպսկ. Մարկոսեան, լաւ քարոզիչ, նկարիչ, բանուցիչ եւ դրող, աշխատակից Սիօնի:

3.— Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան, ուսուցիչ, դրող, խօսող ու հեղինակ դասագիրքերու:

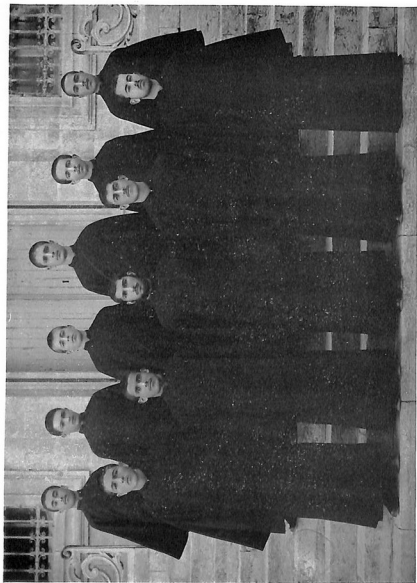
Հայ-Երուսաղէմ

կէի- (26)

4.— Աստուածատուր Եպիսկ. Յովհաննէսեան, հեղինակ երկու Հատոր գրաւոր Երուսաղէմի Պատմութեան, ուր օգտագործած է արարերէն ու թուրքերէն փերմաններն ու արձանագրութիւնները:

5.— Թադէոս Վրդ. Աստուածատուրեան, հեղինակ Աստուածաշունչի հսկայ համաքարքաւին:

6.— Մեսրոպ Արքեպսկ. Նշանեան, յետոյ Պատրիարք. Հին շրջանի կարկառուն մտաւորական դէմքերէն վերջինը. ծանօթ իր պարզ ու սիրուն աշխարհարար Թարգմանութիւններով՝ գրաւորէ, Քրանտերէնէ եւ Սալաւանեանցի երկհատոր Երուսաղէմի Պատմութեան Թարգմանութեամբը:

Ժառանգաւորաց զարմարանի կիւլակներն Ռաբրակի սաները . 1926-ին ,

X ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1920 - 1928

Յետ-պատերազմեան նոր շրջանը աճենէն աւելի արդիւնաւոր եղած է շնորհիւ երջանկայիշատակ Դուրեան Եղիշէ Պատրիարքի, եւ իր երկու ձեռնասուն ու արժանաւոր աշակերտներու՝ Բարդէն Վեհափառի եւ Թորգոս Պատրիարքի բոլորանուէր աշխատանքին:

Աշակերտութեան քիւն ու հումքը — ժառանգաւորաց Վարժարանի աշակերտութեան թիւը 1920-ի վերաբացումէն ժինչեւ 1935 կը պահուէր 32ի միջեւ: Այդ թուականէն ի վեր բարձրացաւ 37ի, սարկուսայներէն դատ, աշինքն Ընծայարանի ուսանողներէն դատ, որոնց թիւը կը տարուրերի 8-12ի միջեւ:

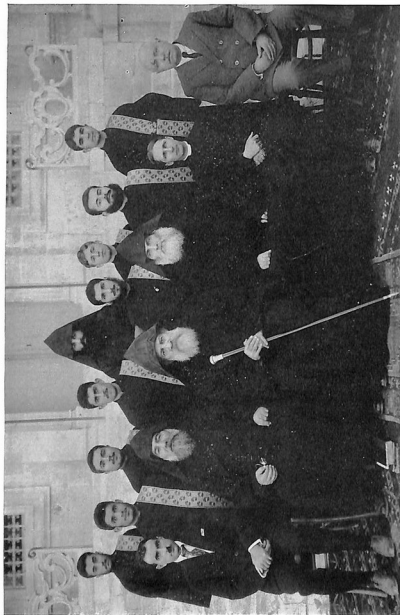
Նոր շրջանի 28 տարուան ընթացքին մատուորապէս 250 ուսանողներ մտած են Վարժարանը, որոնց մեծ մասը շրջանը կամ զտարնթացքը աւարտելէ առաջ, կամ վերջը, հեռացած են՝ կոչում չզգալով, եւ կամ անյարմար նկատուելով՝ աւուղձական կամ ուսումնական տեսակէտով: Իսկ Ընծայարանի աստուածաբանական դատնթացքը աւարտող եւ սարկուսայ ուսանողներէն աւելի քան 40 հոգի Վարդապետ ձեռնադրուած են, որոնք այսօր կը պաշտօնավարեն Երուսաղէմի Վանքին մէջ կամ արտասահմանի մեր թեմերուն մէջ իրրեւ քարոզիչներ եւ հոգևոր հովիւներ:

Ընծայարանը բացուեցաւ 1926-ին, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի եւ Բարդէն Սրբազանի ջանքերով:

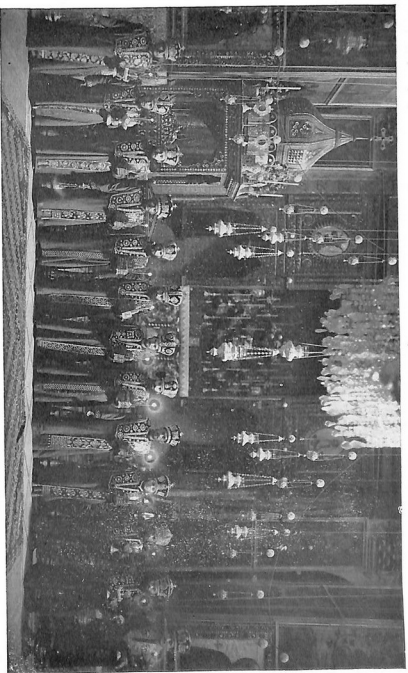
Ժառանգաւորաց Վարժարանը՝ նոր շրջանի իր առաջին հունձքը տուաւ 1928-ին, զայդ մը միայն, Այնթապցի երկու քահանաներու գաւակները, եկած Հայկական, Նորայր Վրդ. Պապարեան եւ Տիրան Վրդ. Ներսիսեան, որոնք ընծայուեցան Հայ Եկեղեցւոյ եւ Ս. Աթոռին իրենց պատուական քահանայ հայրերուն հոգով:

Երկրորդ խումբը Կիւլլէկիկեան Դասարանի 8 սարկուսայները ձեռնադրուեցան 1930 Յունիս 22-ին, որոնցմէ 6ը աշմ կարեւոր պաշտօններ կը վարեն.

1. Սիրն Վրդ. Մանուկեան, Վանեցի,

1926 — Ընձադարանի նիստակնիկան Մանքեր և ուսուցիչն էր. կեդանը բազմա՝ է կոչէ Գառնարք Գուրկան. աջը՝ Բազմէն և ձախը Մեծարող Սրբազանները : Կամոնի լուս Գրկնման (Անթրիկկայի) . Լուսն Չիլիկիկերան (Երաւ-ժիշտ) Արաքիւնի ուսուցիչ և կերպի վարդապետ :

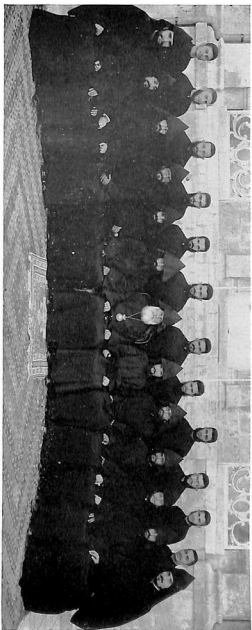

Սարգստացի երգչակար, Ա - Ստեփանոսի Տոբի աղբյուր, 1928 Յուլի - 7, Ա - Յուդիթի Տոբաղի մէջ:

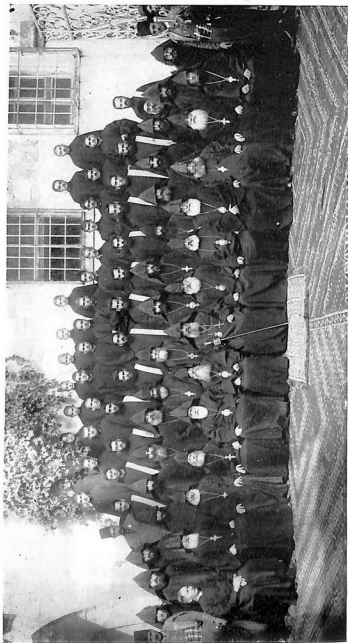

Ընծայարանի նիւթէնէեան Դատարանի նորապալ վարդապետները, շրջապատած իրենց դատարան-ուսուցիչ
Տ. Բարսէն Սրբազանը, 1930, Յուլիս:

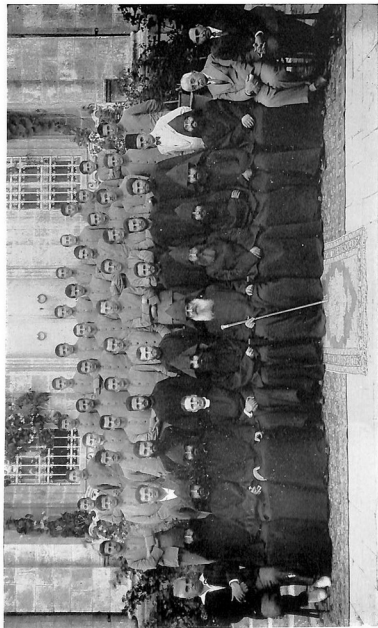
Երեսուցի-ի հոգ Զիջանի հունճ-ի 1925-1930-ին : Երկուստան վարդապետներ և երկուստան աշխատակներ շրջա-
պատած ևն Տնտւշ Տ. Միսրոպ Սրբազանը :

Ամեն. Տ. Բարդուղիմէոսի Գեղեզաւորութեան ապրիլ, 1931 Դեկտ. 2-ին, Ս. Յակոբի Գաւիթը:

Մի Բանակ տանիք — Առաջ Աստվածաբաններ — իրենց առաջին Ամեն Տ. Թորգոմ Պատրիարք Կաթողիկոսի հետ, 1933թ.:

Փառաւորապետական ժողովարանի և Բնագյուղական աշակերտաբնակարանի և մանկապան կազմը, 1936, Յուլիսին:

Ժամանակագրաց սկսորդ արքանի աշակերտութիւն, Ընծայարանի Ստրկապետիք եւ ուսուցչական կազմը 1928-իւն

2. Հայկազուն Վրդ. Արքահաման, Վանեցի,
 3. Զոհն Վրդ. Տէր Յակոբեան, Վանեցի,
 4. Սերոփէ Վրդ. Մանուկեան, Վանեցի,
 5. Պարզեւ Վրդ. Վրթանէսեան, Պոլսեցի,
 Երբորդ խումբը Մելիֆոնեան Սամեթ, 4 հոգի ձեռնադրուեցան 1932 Յուլիսի վերջը, Վարդափառին:

1. Եղիշէ Վրդ. Տէրտէրեան, Վասպուրականցի,
2. Հայրիկ Վրդ. Ասլանեան, Աղբաձ, Վարդուբականցի,
3. Տէրալր Վրդ. Տէրփիլեան, Չարսանձաղ,
4. Ասողիկ Վրդ. Ղազարեան, Պեշեմար:

Զորքորդ խումբի չորսնէն երկուքը միայն պաշտօնի վրայ են այժմ — Միւսոն Վրդ. Կրճիկեան եւ Պսակ Վրդ. Թումաշեան: Եւ այսպէս, յաջորդաբար, ամէն տարի քանի մը հոգի աւելցաւ Միւսոնեան վրայ, լեցնելու համար վախճանողներուն տեղը:

Նոր Շրջանի Կարեւոր Ուսուցիչները — Ամենապատիւ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Դուբեան, — 1923-30 — Ընծայարանին վը դասաւանդէր՝ դասական մատենագրութիւն, կրօնքննութիւն, առարկայութիւն, իմաստասիրութիւն եւ աստուածաբանութիւն:

2. Վեհ. Տ. Բարդէն Կաթողիկոս Կիլիկիոյ, — 1925-30, աւագ ուսուցիչ Ընծայարանի Կիլիկիական դասարանի սաներուն, — դասական հայերէն, Ս. Գրք, Տեկնութիւն, բնագ. եւ հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, եկեղեցական տոմարագիտութիւն, ծխադիտութիւն եւ կանոնագրութիւն:

3. Ամեն. Տ. Թորգոմ Պատրիարք Դուբեան, 1932-39. կրօնից պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, դասական հայերէն, եւ մատենագրութիւն, քարոզչութիւն եւ կանոնագրութիւն:

4. Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկ. Աղաւեսնի, — 1920-30. Ս. Գրք, Տեկնութիւն եւ բարոյագիտութիւն:

5. Կարապետ Գարեկեան, (Սերաստացի, ծանօթ՝ Իր Եղեռնապատմով եւ աշտիպ Բուսաշլիսարով եւ Սեդաատահայ Բաւարանով, որոնք մրցանակի արժանացած են), 1920-25, — ուսուցիչ դասական եւ արդի հայերէնի, աղղ. պատմութեան եւ աշխարհագրութեան:

6. Գրիգոր Անժառանգ, — 1920—24. զինուորական և ուսուցիչական:

7. Գրիգոր Մխալեան, — 1924—36. Հայերէն, Հայ դրահանութիւն, ժաթէմաթիք և զինուորական:

8. Տ. Կիրեղ Վրդ. Խորայէլեան (աթմ Պատրիարք), 1934—44. անդիւերէն և ուրիշ նիւթեր:

9. Կանոնիկոս Պրիման, — 1924—40, (Ամերիկացի եպիսկոպոսական քահանայ). անդիւերէն, անդղ. դրահանութիւն, աղետնադիտութիւն, ընկերարանութիւն և այլն:

10. Նորայր Վրդ. Պողարեան, — 1930 — Ս. Գիրք, մեկնութիւն, Հայ եկեղեցւոյ և աղղ. պատմութիւն:

11. Տիրան Վրդ. Ներսոյեան, — 1930—38. Ս. Գիրք, մեկնութիւն, աստուածաբանութիւն, դրարար, ընդհ. եկեղեցւոյ պատմութիւն:

12. Սիոն Վրդ. Մանուկեան, — 1930—38. դասական Հայերէն, աղղ. և Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն:

13. Զգօն Վրդ. Տէր Յակոբեան — 1930—37. Հայերէն թրիստոնէական, աղղ. և Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն:

14. Սերովբէ Վրդ. Մանուկեան, 1932 — Ս. Գիրք, մեկնութիւն, Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն և այլն:

15. Շաւարշ Վրդ. Գույումճեան, 1931—35 և 1938—47. դրարար, Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն, և այլն:

16. Եղիշէ Վրդ. Տէրտէրեան, 1934—45. Հայերէն, աղղ. և ընդհ. եկեղեցւոյ պատմութիւն, աստուածաբանութիւն:

17. Շահան Պէրպէրեան, — 1935—44. Ժամատարութիւն, զինուորական, Փրանսերէն և գեղեցկադիտութիւն:

18. Յակոբ Օշական, — 1935—48. Հայերէն, Հայ դրահանութիւն և ընդհ. պատմութիւն:

Եւ ուրիշ վարդապետ և աշխարհական ուսուցիչներ ընդունու և զինուորականներու Համար:

Նոր Երբանի Տեսուչները —

1. Մեարոպ Արքեպիսկ. Նշանեան, 1922—30:

2. Կիրեղ Վրդ. Մարայէլեան, վերստին և տեսուչ, 1930—34:

3. Տիրան Վրդ. Ներսոյեան, 1934—37:

4. Եղիշէ Վրդ. Տէրտէրեան, 1937—45:

5. Սերովբէ Վրդ. Մանուկեան, 1945—

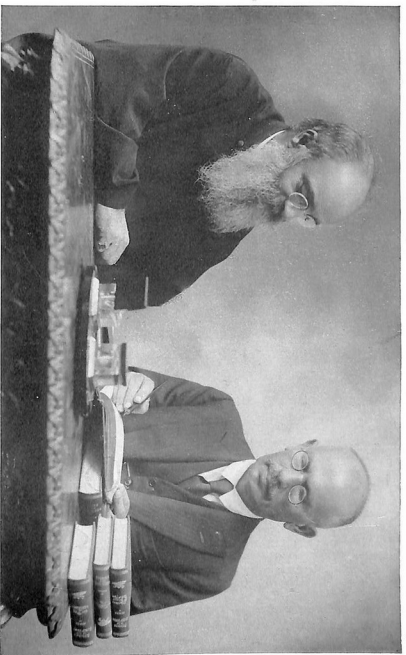
ՀԱՅ ԳԻՐԸ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՄԷՉ

Հաստատութիւններ կան, որոնք անսպաս հանգերու կը նմանին, ո՛րքան պեղես դանձր, ո՛րքան խուզարկես անոնց անցեալին ու պատմութիւնը՝ այնչափ նոր դանձր երեւան կուգան, անգին աղամեղներ, անթիկուած հարստութիւններ կան թաղեալ անոնց ընդերքին մէջ, ու իմաստուն գիտունի զործն է, անվհատ պատմադէտի նպատակն է ի յայտ բերել, ու լոյսին հանել դանձր:

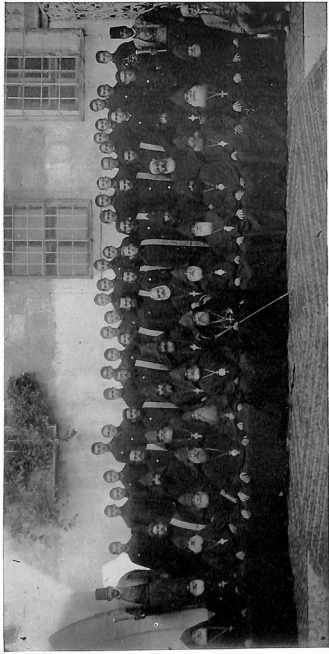
Բաղմատիւ սերունդներ եկեր ու անցեր են անոնց մէջէն, ու ամէնքն ալ իրենցմէ բան մը, իրենց էութենէն սիրելի բան մը թողուցեր են հոն՝ իրրեւ յիշատակ, իրրեւ իրենց սրբի ու մտքի տուրքը՝ իրենց լոյս տուող այդ հաստատութեան: Անկէ, անոր լուսատու ջաշէն, կայծ մ'առած են, ու վառած իրենց միտքի մօտք, իրենց հոգիին կանթկըր, ու իրրեւ արթնուր սրտադին, անոր մէջ լեցուցած են իւր իրենց հաւատքին, ու ձէթը իրենց միտքին, աւելի եւս զօրացնելու համար անոր լոյսը, սրբէպի, ան շատ աւելի հետունները Կոնստանտնուպոլսէ: Այսպէս, անցեր են սերունդներ՝ աստեղակածն անպէնակաին, համբարդեր են շարան շարան, բայց, իրենցմէ բան մը կ'ապրի տակաւին հոն:

Հաստատութիւն մը ողեղէն է, եւ ո՛չ թէ նիւթեղէն, անոր արտաքին կոտորցուածքը չէ որ զայն կենսունակ կը պահէ, այլ անոր սղին, որ կը հսկէ ամէն բանի վրայ՝ որ անոր ենթա կայ է, եւ կ'առաջնորդէ անոր կոշուծին նախնաւոր պաշտօնեաները ու վերջնապէս, ներշնչում եւ մղում կուտայ անոր բովանդակ մերկեղանութեան: Այդ ողեղէն իսկութիւնը, կամ էութիւնը կ'առաջանայ, կը ծաղկի ու կը բարդաւածի դարերու բնթաղքին, կը ծառայի ու կ'ընդարձակի: Անոր բովին մէջէն անցնող ու զանգուտ ամէն անհատ, թէեւ անկէ զօրութիւն կ'ընդունի, բայց, ի վերջոյ, կը նսնանայ անոր սղինն հետ, կ'ընդխառնուի անոր ու ինքզինքը կը ձուլէ անոր մէջ՝ զայն աւելի զօրացնելով ու մեծցնելով: Այսպէս, զարէ դար, անոր մշակներն ու նախնաւոր աստճնորդները իրենց հոգին կ'ընդլուարեն անոր հետ, ու զայն աւելի հզօր կը դարձնեն:

Ահա զապանիքը մեծ նպատակներու եւ վեհ իտէալներու

THE TWO MEN WHO WERE THE FIRST TO BE SEATED AT THE DESK OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Ամենապատիւ Տ. եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի Բաղնիքայ Յոգեւանքին առջև, Ս. Յայրի
Գաւիթը. 1929 Հոկտեմբերին:

նուիրուած հաստատութեանց ներդրումը մեծան ու կենսունակութեան: Որչափ տաւն որ՝ չէ ցամքած աղբիւրը այդ աննիւթական սթին, որքան տաւն որ՝ վճիտ է աղբ անոր ու չորհարձակ լոյսը՝ կ'աղբի տն ու մշտաշոտ կը բղթի անոր կեանքի աղբիւրը, սոսովելով իր շուրջը տարածուած զաշտերն ու զանոնք ծաղկաղարդելով սկննաղարար, զմրուխտ մարդերով:

■ ■ ■

Այս լոյսով պէտք է տեսնել Հայ-Երուսաղէմը, Սրբոյ Յակոբեանց առաքելական Աթոռը, այլապէս, անբացատրելի կը պատեայ անոր դարաւոր պատմութիւնը: Հայւթեան համար, Ս. Յակոբեանց Վանքը հեղեւոր կեանքի լուսատու փարոս մ'եղած է, որուն ճառագայթները տարնքած են հայութեան հաստատար հոգիները, Մննդեան Աստղին պէս, որ զերենք առաջնորդեր է զէպի Բեթղէհէմի մասերին Փրկիչը, զէպի Յարութեան Լուսաշրջ Գերեզմանը, զէպի կեանքի անմահական Լոյսը:

Հայ աղբը, իմացական ու հոգեւոր լոյսի կարօտ, առաջին օրէն, արեւածաղիկն նման, իր զէմքը դարձուց Ս. Երկրէն ծաղող Ալիպարուքեան Արեգակին, ու ծծեց անոր հոգեպարար ճառագայթները, որոնք ծաղկեցան իր հոգիին մէջ, ու համեղածաղի պտուղներով բեռնաւորուեցան: Ու հայ մողովուրդը դուշտագունդ Ուխտի գնաց այդ Լոյսին, երկիւղած ծնրաղբեց անոր հրաշքին առջեւ պաշտումի իղձով, ու անասան հաւատքով, և բացաւ բնոր իր գանձերուն, ու նուիրեց Փրկչին, էնդրուին ու անուշաճտ խունկը իր սրտին: Ու ևզաւ Անոր Լոյսին ջաշակիրը իր խաւարապատ շրջապատին մէջ, և իր կեանքի գնովն իսկ հաւատարիմ մնաց այդ անդին մասանդութեան:

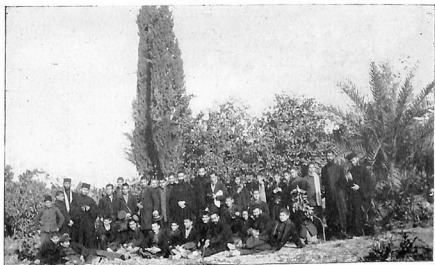
Ու Հայոց աշխարհէն ուխտաւորները, շարան շարան զացին — իշխաններն ու նախարարները, հարուստներն ու շինականները — նուիրելով իրենց սակիներն ու գանձերը մանկացած Աստուծոյն, և կանգնեցին փառաւոր Տաճարներ ու Եկեղեցիներ Անոր Փառքին ու պաշտամունքին համար, ո՛չ միայն իրենց հայրենի հոգին վրայ, այլ՝ նաեւ Անոր ծննդավայրին մէջ, ու զարդարեցին լեռներու կառարներն ու ստորոտները մատուռներով ու վանքերով, երկնաբերձ Տաճարներով ու երկնաւայաց Կաթողիկէներով:

Ու պատժութիւնն է որ կը վկայէ թէ Դ. զարուն, հայուն բարեպաշտ զգացումը, աւելի քան 70 վանքեր ու եկեղեցիներ փանդած էր Ս. Երկրին մէջ, Անոր փառքին համար: Այդ բազմաթիւ սրբափայտութեամբ լեցուն պաշտպանի ու երկիրդած լուսարարի նուիրական պաշտօնը ստանձնեցին վանականներ ու կրօնաւորներ՝ Հայ վեղարով ու վերաբերելով, զուրձով ու մաշկեակով, զիշերախառն անլուիկ աղօթքով ու պաշտօնով, երգելու Ոսկեղարու բարբառով՝ փոսքը Մարգարեալ ու Յարուցեալ Փրկչին, և Աշխարհի Լոյսին: Այդ Միաբանութեան Միջնաբերդը եղաւ Առաքելական Աթոսը Սրբոց Յակոբեանց, — Տեառնեղբոր Յակոբոսի, աղօթականին Յիսուսի, և Առաջին Եպիսկոպոսին ու Պատրիարքին Երուսաղէմի, և Զերեզեան Յակոբոսի, Գլխադիրին ու առաջին նաշատակին:

***

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը, սակայն, հակառակ Ս. Տեղեաց իր ծանր ու աքնաջան աշխատանքին, միայն աղօթաւոր վանական զրութիւն մը չեղաւ. չդաշնացաւ լոկ փառարանելով զԱստուած, և աղօթելով Հայ ազգին համար: Ինքզինքը շահածանափակեց՝ Երգելով Ս. Սահակ-Մեսրոպի, Նարեկացիի ու Շնորհալիի հոգեգմայլ աղօթքներն ու շարականները միայն, այլ՝ Նանաց, անոր հետ զուգընթաց, մշակել հայ գիրն ու զարթութիւնը: Ս. Յակոբի հովանին տակ փանդեց ժառանգաւորաց վարժարան ու Ընծայարանը, Տպարանն ու Մատենադարանը, — Մշակոյթի և դաստիարակութեան լուսատու ժառանգները Հայ Երուսաղէմի մէջ:

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը, բլլալով հանդերձ Ս. Տեղեաց պաշտպան Միաբանութիւն մը, վաղուց իր ուշադրութիւնը դարձուց նաեւ Հայ Գրականութեան ու Կրթութեան: Անոնք որ ծանօթոյթի յանձն չեն տաւ պեղելու Հայ-Երուսաղէմի անցեալը, ու թղթաւոր անոր ընդարձակ պատմութեան էջերը, անտեղեակ են անոր կատարած Կրթական ու Մշակութային գործին: Գաղութաւնացութիւնը, կարճէս թէ՛ միայն Երուսաղէմի հակայ ու մշտական պարտքի մասին լսած է, և լսելու համար Միաբանութեան կատարած օգտակար գործունէութեան մասին: Ու առոր յանցանքը կը ծանրանայ Միաբանութեան միայն, որ չէ ուղած իր գործունէութիւնը տարօրոշել ու ծանօթացնել Հայ ժողովուրդին:

ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐՆԵՐԸ ՅՈՐԳԱՆԱՆԻ ԱՓԻՆ, 1930-ԻՆ

ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐՆԵՐԸ ՓՈՐՁՈՒԹԵԱՆ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ, 1930

Մերուսողէմի Վանքին Մխարանները հին օրերուն, երբ տա-
կաւին Տպաղբոսթեան պիւտը շէր շնորուած, Ս. Տեղւաց ու
Վանական մթին խցիկներու մէջ, մոմերու եւ կանթեղներու
պղպղացող լոյսին տակ, ընդօրինակած են հաղորաւոր Ան-
ուղիւրներ, որոնք այսօր, Ս. Աթոսոյ ամէնէն արժէքաւոր ու
մնայուն դանձը կը կապեն: Աւելի քան 3700 ընտիր գրչագիր-
ներ վեր թանդարահէ Մերուսողէմի Վեռապրաց Մասնադարանը,
Ս. Թորոս եկեղեցիին աջջ, որոնք այնքան ճոխ եւ ժանրանկար-
ներով ու դարդերով, դեղեցիկ Ս աղաղաթներու վրայ դրուած՝
Ժ. դարէն սկսեալ:

Ժառանգաւորաց Վարժարանի Դարադարձն էր 1943-ը,
հիմնուած ըլլալով 1843-ին, Զաքարիա Պատրիարքին կողմէ,
որ հիմնադիրն է նաեւ Ս. Աթոսոյ Տպարանին: Մխարանեան
իր դոյութեան քնթացքին, ժառանգաւորացն ու լնծայարանը
աղբին ընծայած են հոյլ մը մտաւորականներ ու եկեղեցական-
ներ, որոնցմէ՝ ժմանք բաղմած են ո՛չ միայն Ս. Աթոսոյ, այլ
նաեւ Մայր Աթոսոյ, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ու Պոսոյ
Պատրիարքութեան աթոռներուն վրայ:

Ժառանգաւորաց Վարժարանի մասին այլուր դրած ըլլա-
լով՝ դանց կ'ընեմ հոս զբնեւ ղերտին: Սակայն, պէտք է յի-
շել որ՝ թէեւ ժառանգաւորացը պաշտօնապէս հիմնուած է
դար մ'առաջ, սակայն, հինէն ի վեր դոյութիւն ունէր երա-
սաղեմի Դպրոցը, նոյնիսկ Ս. դարէն, որ աղբին տուած է
կարող թարգմանիչներ:

Երուսաղեմի Տպարանը աւելի քան մէկ դարու արդիւնա-
ւոր կեանք մ'ունի, հաստատուած ըլլալով 1833-ին, Զաքարիա
Եպիսկոպոս Տէր Պետրոսեանի ձեռքով, որ Պատրիարք եղաւ
Ս. Աթոսոյ: Վանական Մխարանութեան մը մոմուն ըլլալով՝
հասկնալի է թէ՛ իր առաջին լոյս ընծայած հատորները պիտի
ըլլային կրօնական ու մամաղաշական: Ու այս մարդին մէջ,
Ս. Աթոսոյ Տպարանը մեծ ծառայութիւն մատուցած է Հայ
եկեղեցւոյ՝ իր մարդու ու խնամուած հրատարակութիւններով՝
Զարնաքաղ Մեծ Ծարակնոցին, Առեանի ու Զեւաց Ժամագիր-
բերու: Մատուցներու եւ Տօնացոյցներու, եւ մանաւանդ հաճայ
ճաշոց դիրքերու:

Վանքի Տպարանէն լոյս տեսած են մեր դասական Մատե-
նադրութեան դուփո-դործոցներէն — Եղիշէն, Կորիւնը, Նա-
րեկը, Եփրեմ Խորին, Յովհաննէս Պատմարան, Ներսէս Ծնոր-

հալիի Ընդհանրականը, Ն. Լամբրոնացիի «Խորհրդածութիւնք Ս. Պատարադի»ն, Միքայէլ Ասորիի Ժամանակագրութիւնը, Վարդան Պատմիչի «Պատմ. Թաթարացքը, Մատթէէոս Ուռհանյեցին ևւ ուրիշներ:

Աւանձին յիշատակութեան արժանի է Ս. Աթոռոյ Միաբաններէն թողէոս Վրդ. Եկաւեանի ևօթը երկար տարիներու սպառիչ ու զիշերաշան աշխատանքով պատրաստած ու լոյս ընծայած *Կոթողական Գործք.*— Աստուածաշունչի Համարաբառը, Ս. Գրքէն աւելի հսկայ հատոր մը, միակը իր տեսակին մէջ, ու պատուարեր Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան վարկին:

Ու տակաւին, այէտք է հարեւանցի յիշել բարձաթիւ դասաւորքերն ու պատմական երկերը.— Երուսաղէմի Պատմութիւնները՝ Հաննայի ևւ Աստուածատուր Եպիսկոպոսի, (Երեւոյն ալ զրարար) ևւ Տիգրան Սաւաւանեանցի երկհատոր զորքը, աշխարհաբարբի վերածուած Ամենապատիւ Տ. Մեսրոպ Ս. Պատրիարք Նշանեանի սահուն ու սիրուն հայերէնով:

Իսկ նոր շրջանը հպարտութիւն առթող զործերով ընցուն է.— Օրմանեանի Ազգապատումի Գ. Հատորի հրատարակութիւնը, հսկողութեամբ Բարդէն Սրբազանի — Մաթիտորական հոյակապ, պատմական զործ մը, ևւ նախորդ երկու մեծանուն Պատրիարքներու երկերուն շարքը.— Մեր օրերու Շնորհալիին, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի զործերուն տասը հատորները, ու Թորոյմ Պատրիարքի զեռ նոր լոյս տեսած զործերը, Աստուածաշունչի 15րդ դարադարձի Յուշարձանը, Օշականի Հայ Գրականութիւնը, ևւ ուրիշ զործեր:

• • •

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ Սիւնի, Վանքի պաշտօնաթերթին հին ու նոր շրջանները, 12 տարուան հին շրջանը, (1866-1877) ևւ նոր ու բովանդակալից շրջանը, 1927էն մինչև մեր օրերը:

Ս. Աթոռը ունեցած է զահալանքներ, որոնք եղած են ուսումնասէր ու քաջալերած են զբանասիրութիւնը, քանի մ'անուններ միայն յիշելու համար.— Զաքարիա Պատրիարք, հիմնադիրը Տպարանին ու Ժառանգաւորաց Վարժարանին, Յովհաննէս Պատրիարք Զմիւռնիացի, կառուցանողը այժմեան վեդասեպի Ճեմարանին, Եսայի Պատրիարք, Յարութիւն Պատրիարք Վհնայեան ևւ ներկայ զահալար:

Արքեպիսկոպոս Կարապետ Կարապետյանի ղեկավարությամբ 1935-ի շրջանառությունը եւ աստիճանը :

Սակայն, իբրեւ հեղինակներ, յիշատակութեան արժանի են — Հաննա (Կոլֆանէյս) եւ Աստուածասուր Եպիսկոպոսները — Երուսաղէմի առաջին հայ պատժիչները, Մարտիրոս Կատարիարք Սրբոցին, Մինաս Պատրիարք Համդեցի, որ թողած է հետաքրքրական օրագրութիւն մը, Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս Մուրառեանց, Մամբրէ Եպիսկոպոս Մարկոսեան, որ եղած է նաեւ նկարիչ, Սահակ Արքեպիսկոպոս Խապայեան, Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Մկրտիչ Արքեպսկ. Աղաւնունի, եւ Մեհրոպ Պատրիարք Նշանեան:

Երուսաղէմի Առաքելական Աթոռին վրայ բաղմամբ են մեծանուն ու մատուցական Պատրիարքներ, Կաթողիկոս Նալեանի եւ Պօղոս Աղբիանուպոլսեցիի նման Աստուածաբան Աթոռակալներ, ու մեր ժամանակներու Հայ դրակաշուքեան վարդապետներէն՝ Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան եւ Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան:

Աշմիարան այցելուներէն եւ ուխտաւորներէն, — անոնք որ բաւական ժամանակ ապրած են Երուսաղէմի մէջ, ու հոն արտադրած են իրենց երկերը — Կարթէ յիշել թրեմեան Հայրիկը, որ Վանքին մէջ զրեց «Հրաւիրակ Երկրին Աւետանցը, Սրմանեան, որ այնքան օգտակար եղաւ Ս. Աթոռին՝ իր զբոսովն ու հաշուադիտութեամբը, Բարդէն Կաթողիկոս, որ Դուրեան Ս. ի աջ բազուկը հանդիսացաւ նոր շրջանի իմացական ու կրթական վերածնունդին մէջ: Աշխարհական ուսուցիչներու մէջ կարկառուն ղեմքեր են՝ Տիգրան Սաւալանեանց, Շահան Գէրգիսեան եւ Կաթողիկոս Օշակեան:

***

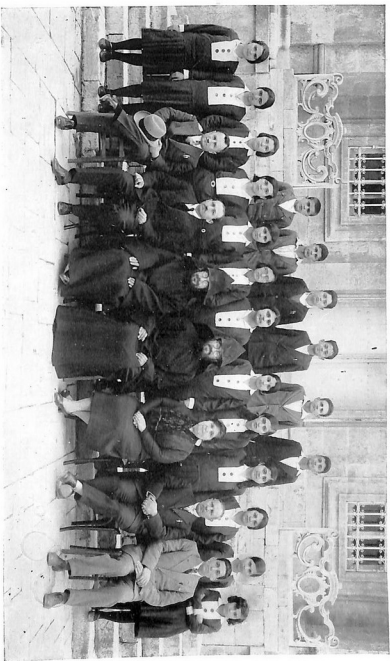
Իսկ այսօր, Եղիշէ-Բարդէն-Թորգոմ Սրբազաններու շունչին տակ հասակ նետած Նոր Սերունդը՝ ուխտեր է միշտ վառ պահել անոնց վառած լծացական ու կրթական փառք. երկիւղած կը հսկէ անոր վրայ, հանդոյն վեհաեան Կոյսերուն, անշէջ ու չօղորձակ պահելու համար անոնց հոգիի ու միտքի կենսատու սուրբ հորը, անով ջերմացնելու եւ լուսաւորելու հայութեան ցրտացած ու մթաղած տունը:

Ու ասոնք հոգեմբն դատիկները անոնց՝ որոնք մեծ էին սրտով ու միտքով, հայ մեծաբանչ լեզուին սէրը կը սփռեն հայ մանուկներու սիրտին մէջ՝ Պապեստինի Աղլային վարժա-

բաններու մօտաւորապէս 1500 երկուսն աշակերտներուն՝ աղ-
պային առողջ դաստիարակութիւն ջամբելով տնոնց :

Հայ գիրն ու լեզուն կը ծաղկին այսօր, Հայ Երուսաղէմի
մէջ, որ կոչուած է գառնալու Հայութեան հոգեւոր առաքե-
լութեան ու մշակչի կեդրոնը :

«Լուսաւորեալց Երուսաղէմ, զի հասեալ է լոյս քո, եւ
Քրիստոս Տեսնն ի վերայ քո ծաղկացին» :

Ս. Քարպեմանյանի ղեկավարմամբ՝ բարձրագույն դասարանը՝ առաջնական կարգով միասին, 1931 Մարտ 30-ին,
Փարսիզյանի ղեկավարմամբ առիմաններուն վրայ:

Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԸ ԲԵԹԴԵՀԷՄԻ ՄԷՋ

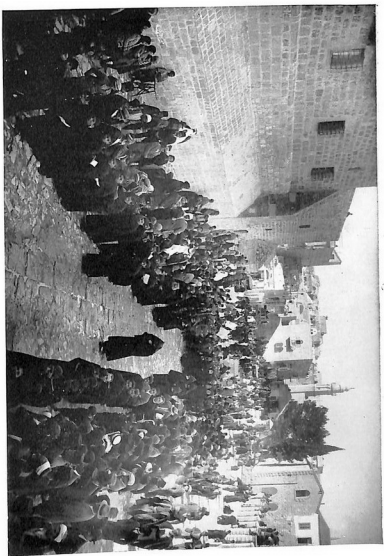
Քրիստոնէութեան ծաղման տօնը, Աստուածորդւոյն մարդկութեան մեծաշնորհ խորհուրդը՝ բացառիկ հանդիսաւորութեամբ կը տօնախմբուի Ս. Փանդրին ու Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան հոյակապ ճամբարին մէջ, ա՛յնքան խորհրդաւոր յիշատակներով պատմական միեւնոյն վայրերուն, ուր ծնաւ եւ աղբեցաւ Յիսուս եւ քարոզեց աստուածային սիրոյ, խաղաղութեան ու յաւիտենական կեանքի Աւետիսը՝ տառապեալ մարդկութեան: Ուր շարժաբուեցաւ, խաչուեցաւ ոճրադործներու աշարք զործիքին վրայ, ու թաղուեցաւ հողին տակ՝ իբրեւ մահկանացու: Սակայն, աստուածութիւնը չէր կտրել ընդհողել, լոյսը անկտրելի է թաղել, ուստի գերեզմանէն յարութիւն առաւ հրաշափոխապէս:

Յիսուս իր երկրաւոր կեանքի 33 տարիներուն մէջ՝ մարդկութեան բովանդակ կեանքը աղբեցաւ. — ինչ որ արած էին մարդիկ աշխարհի ստեղծադործութենէն ի վեր, եւ ինչ որ պիտի աղբին մարդիկ՝ մինչեւ աշխարհի կատարած, Անիկա այդ միլիոնաւոր տարիներու միջոցը կտրեց կտրճ ժամանակի մը մէջ, ու անցաւ կեանքի ընթացքէն՝ կատարելութեան կնիքով:

Ան երեք տարւան իր քարոզութեամբ յաւիտենականութիւն շնորհեց մարդկութեան: Կատարեալ կեանքի լիութիւնը աղբեցաւ, անփոխճան յաւերժութիւնը աղբեցաւ եւ անժամանկութիւն պարզուեց մարդոց:

Բեթղեհէմէն մինչեւ Երուսաղէմ երկարող ճամբան ա՛յնչափ երկար չէ, Ս. Ծննդեան այրէն մինչեւ Գողգոթա ձգուող ուղին կտրուի է, եւ Մատթի Ասողէն մինչեւ Խաչը, միջոցը կտրճ էր. սակայն, Յիսուս ա՛յդքան սուղ ժամանակի ընթացքին՝ աղբեցաւ կեանքի յաւիտենականութիւնը:

Յիսուսի Ծննդը նոր դարապլուխ բացաւ մարդկութեան պատմութեան մէջ, նոր թուական կապեց երկրի գոյութեան ընթացքին, ու մարդկութիւնը վերանորոգեց, կեանքը կերպարանափոխեց, հոգեկան կեանքի ուղին բացաւ մարդոց առջեւ, ու խաւարածած հոգիները լուստարեց՝ երկնաշող լոյսով: Մարդկային նորադոյն քաղաքակրթութեան հիմք դրաւ, ու երկնքի ճամբան հաթիւց մարդկութեան առջեւ:

Ա. Կենդեանի Հրապարակում թափօրը Բեքդեհի-ով Ա. Կենդեանի Տաճարին
Ազնու, 1929-թվ

Ս. Երկրի մէջ, Յիսուսի Ծնունդը երեք տարբեր օրեր կը տօնախմբուի, Էրեք հին եկեղեցիներու կողմէ, — Հռոմէական եկեղեցին կը տօնէ Դեկտ. 25-ին, Որթոտոքս յոյն եկեղեցին՝ հին տօմարով՝ Դեկտ. 25-ին, որ նոր տօմարով՝ Յունուար 7-ին կուգայ: (Հին կամ Յուլեան եւ նոր կամ Գրիգորեան տօմարները իրարմէ 13 օրուան տարբերութիւն ունին): Իսկ հայ եկեղեցին՝ անխախտ՝ Յունուար 6-ին կը տօնէ հին տօմարով, որ նոր տօմարով Յունուար 19-ին կը հանդիպի: — Ս. Երկրին մէջ, հայեր ստիպուած են հիմն տոմար գործածել, վասնզի յոյներն ալ հին տօմար կը գործածեն, որոնց հետ միասնաբար սէշտը է տօնեն Զատիկը, Յիսուսի Գերեզմանէն միասին լոյսը հանելու համար Ս. Յարութեան Ճրագալոյցին:

Հետաքրքրականը այն է որ Էրեք եկեղեցիներն ալ — լատին, յոյն եւ հայ — Ծնունդը կը տօնախմբեն միեւնոյն սրբալոյսը ին մէջ, Բեթղէհէմի Ս. Ծննդեան տաճարին մէջ, ինչպէս Յարութեան տօնը կը կատարեն Ս. Գերեզմանի տաճարին մէջ: Երեք Միադանութիւններն ալ Երուսաղէմի իրենց Պատրիարքարաններէն հանդիսաւոր թափօրով Բեթղէհէմ կ'երթան, Յիսուսի Ծնունդը իր տեղւոյն վրայ տօնելու համար:

Թէ ինչո՞ւ համար բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները միասնաբար, միեւնոյն օրը չեն տօներ Ս. Ծնունդը, չատ հասկընարի է, քանի որ տարբեր տօմարներ կը գործածեն, եւ հռոմէական եկեղեցին թուականը փոխած է: Անոնք որ տեղեակ են ընդհ. եկեղեցւոյ պատմութեան, գիտեն թէ Քրիստոսի եկեղեցին մի էր մինչեւ Ս. դարուն կէսը. Էրր Քաղկեդոնի Ժողովը պատճառ դարձաւ ընդհ. եկեղեցւոյ բաժանման՝ երկաբնակ վարդապետութեամբ: Հայեր, ասորիներ, զպոններ եւ հայկէներ — Ալեւիյեան եկեղեցիներու Միաբնական (monophysite) ուղից մարդասպանութեան փարեցան, իսկ լատին եւ յոյն եկեղեցիները երկաբնակ եղան:

Եկեղեցին Տիրոջ Ծննդեան եւ Աստուածայանութեան տօները միասին, Յունուար 6-ին կը տօնէր, մինչեւ Դ. դարու Լերեճ¹ ձէռ լինելու Միաբնակեան Երեղեցւոյ եր—Արեւէլ ատաղին քաղաքը, ինչպէս կը վկայէ ժամանակակից յոյն եկեղեցւոյ մեծադոյն հայտապահներէն Յովհան Ոսկեբերան: Յիսուսի Ծնունդէն աւելի Անոր Աստուածայայտմութիւնն

(Epiphany) էր որ կը շնչտուէր: Արեւմտեան եկեղեցին այդ թուականը փոխեց Դեկտ. 25-ին, դայն զննելով հին, հեթանոսական — Սատուռնական — տօնի մը տեղ, որպէսզի մուսուլման տրուին հեթանոս սովորութիւնները, ինչպէս ըրած է հայ եկեղեցին Վարդափառի ու Տեառնդաւաթի տօները: Հայ եկեղեցին հաւատարիմ մնաց պատմական թուականին, ու մինչեւ ցարօր, անփոփոխ Յունուար 6-ին կը տօնէ Մնուղն ու Յայտնութիւնը, որ երեսուն տարի վերջ տեղի ունեցաւ Անոր Մնուղէն, միւսնոյն օրը:

• • •

Ս. Մնուղեան նախընթօրը, Ս. Քաղաքը եռուզեւի մէջ է, խայտարեղէտ տարազներով, ամէն աղէ, լեղուէ ու յարանուանութենէ մեծ քաղժութիւն մը լեցուցած է հին երուսաղէմի նեղ փողոցները, Եւրոպայէն ու Ամերիկայէն ուխտաւորներ եւ զրօսաշրջիկներ վը տեսնուին ամենուրեք: — Հոգտեմբերէն սկսեալ մինչեւ Մայիսի վերջերը, Ս. Երկրի ուխտաւորութեան ու թուրքութեան շրջանն է, մանաւանդ Մնուղէն մինչեւ Զատիկ, երբ ամենէն շատ ուխտաւորներ այցի կ'երթան Ս. Երկիրը:

Երեսուղէմի ու Բեթղեհէմի խանութներու ցուցափեղկերը դարդարուած են երփներանդ պատկերներով ու Մնուղեան ձիթեղի փայտէ, սատափէ ու զունուոր թուղթէ նկարներով: Երեք մօզերն ու Մնուղեան աստղը կը շարժին դէպի Յուդայի քաղաք: Ֆէլլաւի տարազով ու ազալով (արարական փաթթոց) հոփիւներն ու զուարթուն հրեշտակները կ'երգեն միասին երկնային աւետար, հրեշտակային երգը: Յիսուս Մանուկը կը ժպտի ամենուն աստուածային ժպտով, մանաւանդ մանուկներուն, որոնց նուէրներ կը բաշխէ Կադանդ Պապայի ձեռքով:

Լատին եկեղեցին Դեկտ. 24-ին Մնուղեան ծրարալոյցին, առաւօտեան ժամը 10-30-ին թափօրով Բեթղեհէմ կ'երթայ, Ս. Այրին մէջ տօնախմբելու համար Ս. Մնուղեան տօնը: Այրին մէջ Յիսուս Մանուկի մարմարեայ փոքրիկ արձան մը կը դնէ եւ ամբողջ դիւերը պաշտամունք կը կատարէ: Յաջորդ աստուդարձեալ նոյն հանդիսաւորութեամբ կը վերադառնա Երուսաղէմ: — Երեսուղէմէն Բեթղեհէմ 20 վայրկեանի համարայ է ինքնաշարժով:

կուղան Ս. Պատրիարքին, ու կը մատուցանեն իրենց յարգանքը: Քանի մը վայրկեան դադարէ յետոյ՝ Թափօրը կը շարունակուի՝ մինչև Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Տաճարին առջև, մեծ Հրապարակին վրայ, ուր տեղւոյն կառավարիչը, քաղաքացեան ու ոստիկանապետը կը դիմաւորեն Պատրիարքը ու կը յայտենեն իրենց յարգանքները: Կը կազմուի Թափօրը, ու Վարդապետը մեծ եւ սքանչելի շարականի երգեցողութեամբ՝ Միարանութիւնը կը բարձրանայ մեր Վանքը:

Յետ միջոյթի, ժամը 2-ին, պաշտօնական Հրաշափառով Ս. Ծննդեան Տաճարի սրահապարզ առանձն անցնելով՝ Պատրիարքը կ'առաջնորդուի Ծննդեան Այրը, ուր Ծննդեան տեղւոյն վրայ կը կատարէ իր ուխտն ու աղօթքը, որմէ յետոյ, մեր րաժնին մէջ կը սկսի Ճրպակոյցի արարողութիւնն ու երթման Պատարարը Ս. Այրին մէջ, Ս. Ծննդեան Սեղանին վրայ: Յաւարտ Ս. Պատարարի ժամը 6:30ին, Միարանութիւնը զգեստաւորեալ, երգեցողութեամբ Վանք կը բարձրանայ, ու րաժնին մէջ — եթէ անձրեւէ՝ Ս. Աստուածածտին եկեղեցւոյ մէջ — կը կարդացուի Ս. Ծննդեան Աւետարանն ու կ'երգուի «Փառք ի Բարձունս»:

Ժողովուրդը լեցուած է Վանքի ընդարձակ սենեակները, ու խրախճանքի մէջ է, Հայաստանի վանքերու ուխտի եւ առնական օրերուն պէս, կ'երգեն ու կը պարեն հայկական երգեր ու գեղջուկ պարեր եւ կը ճաշակեն վանքի փրլաւն ու մածունը: Ուրախութիւնը կը տեւէ մինչև ժամը 10, երբ կը սկսի Ծննդեան գիշերային ժամասացութիւնը Տաճարի մեր րաժնին մէջ, եւ հիշտ կէս գիշերին Այրի Ծննդեան տեղւոյն վրայ կը կարդացուի Ծննդեան Աւետարանն ու կ'երգուի «Հրեշտակային երգը»: Այս արարողութիւնը, որուն ներկայ կ'ըլլայ անդիւրացի կառավարիչը, քանի մը տարիէ ի վեր ձայնափխտով կը զրկուի մինչև Եւրոպա:

Ծննդեան գիշեր երբևէ Պատարար կը մատուցուի, մին՝ վարդապետական, մեր րաժնի սեղանին վրայ, երբ ժողովուրդը կը հաղորդուի, իսկ վերջինը կը մատուցանէ Պատրիարքը կամ Լուսարարապետը Ս. Ծննդեան սեղանին վրայ, եւ կ'աւարտի առաւօտեան ժամը 6-ին, ու զարձեալ Միարանութիւնը Թափօրով Տաճարին կից մեր վանքը կ'երթէ, ուր կը կառարարուի Աւետարանի ընթերցումն ու «Փառք ի Բարձունս»:

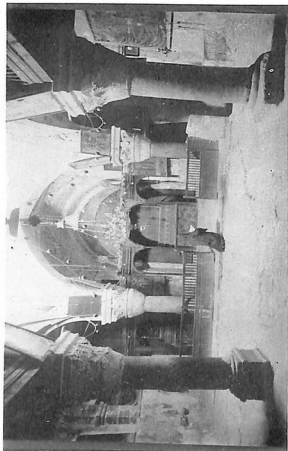
Երզնցոցութիւնը եւ Ծննդեան Աւետիսը կը հաղորդուի ժողովրդեան՝ ըսելով. «Զեզ եւ մեզ մեծ Աւետիս, Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ»։ Այսպէս ամբողջ Միաբանութիւն ու ժողովուրդը գիշերն ողջոյն կը հսկէ ու պաշտամունք կը կատարէ, մինչեւ արշալոյս, երբ տմենուն պարտաւած աշխարհն քուն կը կաթի։

Միաբանութիւնը կ'իջնէ վաճառատունը ու կը ճաշակէ հէրիսան կամ փիւսն ու արդանակը, որ կը բաշխուին նաեւ բոլոր ժողովուրդին։

Ժամը Տօին, դարձեալ թափօրական պնացքով Միաբանութիւնը կը վերադառնայ Ս. Քաղաք, ու հոն մնացող Միաբաններուն — որոնք Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կը կատարեն Ս. Ծննդեան տօնը՝ քաղաքացի դպրոններուն հետ, եւրոսաղէմ մնացող ժողովուրդին համար — կ'աւտէ Սեծ Աւետիսը. «Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ», «Օրնհեալ է Ծնունդ եւ Յայտնութիւն Քրիստոսի»։

В. Восточный Свѣтъ

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Էկեղեցին Ս. Յարության Տաճարին մեջ եւ Գիւտ եռչին յարակից

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ

Ս. Երկիրը զարգարուած է հրէական ու քրիստոնէական սրբափայտերով. սոմէն քաջամօխիւղ պատմական զէմքերու եւ յիշգրեցիւ հետ կապուած յիշատակարաններու եւ սրբատեղիներու վրայէն կ'անցնէս, ոտքերդ կը քսուին այն հողին՝ որուն վրայէն քալեր են Ս. Գրական մեծ զէմքերը, եւ ուր դրոշմուած են անոնց ոտքերուն հետքերը: Յիսուայի կեանքին հետ ընդելուզուած տնօրինական սրբափայտերը կը զարգարեն լեռներուն գագաթներն ու ստորոտները. հազարաւոր փանքեր ու փկեղեցիներ, տաճարներ ու մատուռներ, կը զեղապարզեն պատմական Ս. Երկիրը:

Պաղեստինի մէջ ճամբորդողը պատմութեան մէջէն կը քալէ: Անցեալի զէմքերը յարուժին կ'առնեն կարծես, կը վերակենդանանան ու քեզի հետ վը խօսին, յաճախ, սաբափազգելով քեզի: Բոլոր ասպատակողներու յաղթական բանակները կ'անցնին երեւակայութեանդ պատստին վրայէն, ու անոնց երկփարներու վրայնջինքաւ տմրակներու արօրիւնքը կ'արձագանդեն Երիսուշէմի նեղ փողոցներուն մէջէն:

Տնօրինական սրբափայտերը դրոշմը կը կրեն սոմէն ազգի ու քաղաքակրթութեան, զարեբու ընթացքին կառուցուած նմոյշներն են անոնք հին փ. նոր ճարտարապետութեանց, խառնուրդ մը արարական, հայկական եւ արեւմտեան ճարտարապետութեան: Ժամանակի ընթացքին կործանած ու վերաշինուած, նորոգուած են՝ հինին վրայ նոր ոճով, ու աջողէս խառնուրդ մը փը կազմեն ճարտարապետական այլազան ոճերու:

* * *

Ո՛հ միայն Ս. Քաղաքի, այլ նաեւ բովանդակ Ս. Երկրի մեծագոյն սրբափայտերն են Ս. Յարութեան Տաճարն ու Սողոմոնի Տաճարը. առաջինը դուռ քրիստոնէական, խիկ երկրորդը՝ միջերանական — հրէից, քրիստոնէից ու խալմաց հաւատարապէս —. թէ եւ տեփականութիւնն է խալմա արաբներուն, ու հրէաներու մուտքը արդիւրուած է անկէ ներս, եւ միայն անոր չըջափակի պարբերական հիւսիսային պատին արտաքին կողմը արտօնուած են աղօթելու եւ լալու. — Լացի պատնի է ալ:

Ս. Գարութեան Տաճարը Երուսաղէմի հին քաղաքին կեդրոնը կը գտնուի. ցած մակարդակի վրայ վառուցուած, քարակերտ հակա շէնք մըն է, բարձր ու մեծղի յունական գլումբէթով մը, որ մօտաւորապէս 50 մէթր բարձրութիւն ունի. քովը կը բարձրանայ Յունաց Չանդակատունը, ու Ս. Յակոբ վանքը կցուած է արեւմտեան հարաւէն: Բացի ճակատէն, ուր կը բացուի երկփեղկ մեծ դուռը, և որու առջև ընդարձակ, սալարկուած բակ մը կայ, ամէն կողմէն շէնքերով շրջապատուած է, ու ծածկուած դուրսէն: Տաճարը ինքնին՝ չէնքերու և եկեղեցիներու խառնուրդ մըն է, բաղմամբի բաժանումներով ու մասերով, իրարու միացած մոլթ անցքերով, աստիճաններով ու կամարներով:

Դարերու ընթացքին, մեծ վերելադրումներու ենթարկուել է Ս. Գաղաթը, և Տաճարը քանիցս կործանած ու վերաշինուած ըլլալով՝ զփուար է տալ անոր վառուցման ճշգրիտ թուականն ու նկարագրը: Աւիսարհի մէջ ո՛չ մէկ շէնք ունեցած է Ս. Գարութեան Տաճարի տարօրինակ պատմութիւնը՝ ժամանակներու ընթացքին:

Երբ Տիտոս զրաւեց Երուսաղէմը 70 թուականին, զայն կործանեց ու հրեաները հալածեց: Առաջին քրիստոնեաները, որոնք խոյս տուած էին դէպի Պելլա, քիչ մը վերջ վերադարձան, երբ ամէն ինչ խաղաղեցաւ: Անոնք ծանօթ էին Յիսուսի կեանքին հետ կապուած բոլոր պատմական վայրերուն: Երուսաղէմ քաղաքը ժայռերու վրայ կառուցուած ըլլալով՝ — Սիոն և Մորէա լեռներուն վրայ — Տիտոս չէր կրնար ամէն հետք ջնջել: Քրիստոնեաները գիւրու կրնային գտնել տեղերը Տիրոջ դերեմանին, Գողգոթայի բլուրին, Գեթսեմանիի պարտէզին ու Վերնատան:

Տիտոսի զրաւումէն վերջ, հռոմէական Ժ. Լեզէոնը^(*) վաթսուն տարի իր բանակատեղին ըրաւ Երուսաղէմի այն մասը, ուր կառուցուած է Ս. Յակոբեանց հայկական վանքը, Սիոն լեռան վրայ, ուր հաստատուեցաւ սոսմէն քրիստոնեայ պապութիւնը՝ բանակեալին շուրջը:

Ազրիանոս կայսրը Երուսաղէմ այցելելէ վերջ, հրամայեց

(*) Ժ. Լեզէոնի գիմնոսթիքում մեծ մասը եկած էին Փոքր Հայքի Մելիտինէ քաղաքէն:

մաքրել աւերակները եւ նոր ու հարազատ հոռմէական քաղաք մը շինել. ու զայն կոչեց Էլիա Կապիտոլինա (Aelia Capitolina), իր անունով (Էլիաս) եւ Ժուպիթեր Կապիտոլինոս շատուծոյ անունով: Նախաճաշեց չրեանները ապստամբեցան, բայց ահաւոր փոսորածի մը ինթարկուեցան Յուլիոս Սեւերոսէն, 580,000 հոգի ջարդուելով. ու անկէ վերջ, Երուսաղէմի շրջակայքը ամայի էր:

Էլիա Կապիտոլինա զեղեցիկ քաղաք մըն էր, սպիտակ սիւներով, Փորումով եւ մեհնանով, շրջապատուած պարիսպով մը որ զրեթէ հինին հիմերուն վրայ շինուած էր: Աղբիւնոս զայն ձօնեց Ժուպիթեր Կապիտոլինոս զիջին, 136 թուականին, իր իշխանութեան 20-րդ տարեդարձին: Այս չնգերուն մէջ տաճար մը կար՝ նուիրուած Վենուսին, կառուցուած Գոզդոթայի թուրին վրայ: Աղբիւնոս ուղեց այսպէս ջնջել հետքերը քրիստոնէական ու հրէական սրբալուսրերուն, սակայն, ընդհակառակն, ասիկա պատճառ եղաւ որ ընա՛ւ զկոթուին տեսնէ: Ետտ հետաքրքրական է շինութեան եղանակը. — հոռմէացի ճարտարապետները Գոզդոթայի շուրջ նախ քսան ոտք բարձր պատ մը շինեցին ու հոգով լեցուցին, հաւասարեցնելու համար բլուրին. անոր տարածութիւնն էր 300 ոտք երկայնք ու 160 ոտք լայնք: Այս բարձրաւանդակին վրայ ծառեր տնկեցին, ու Գոզդոթայի զաղաթին վրայ՝ Վենուսի մարմարէ արձան մը եւ պղտիկ մեհնան մը կառուցին, իսկ Ս. Յարութեան զերեզմանին տեղը կը կանդնէր Ժուպիթերի արձանը: Աղբիւնոս նոյն բանը բրաւ նաեւ Բեզդեհէմի Ս. Ծննդեան Տաճարին համար, որուն վրայ պարտէզ մը շինել տուաւ ու Ադոնիսի մեհնան մը:

Այսպէս, Գոզդոթան ու Յիսուսի զերեզմանը կորսուեցան հեթանոս մեհնանի մը բարձրամեդակին տակը, ճիշտ 200 տարի. սակայն, շմոցուեցան, մինչեւ որ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ աշխարհի ամէն կողմը եւ յաղթանակեց: Մեծն կոստանդիանոս զայն հաստատեց ու հռչակեց իրրեւ պաշտօնական հաւատքը հոռմէական կայսրութեան, 313-ին:

325-ին, Նիկիոյ Տիեզերական Ս. Ժողովին ներկայ էր նաեւ երուսաղէմի Մակար եպոս. ր, զոր Ս. Աթանաս իր առաքինութեանը համար՝ Առաքելներուն հետ կը գտնէր: Հաւանական է որ՝ Մակար յիշեցուց կոստանդիանոսին — որ Ժո-

զոգին կը նախազահէր — այն մեծ սրբապղծութիւնը, զոր կը ստեղծէր Գողգոթայի վրայ՝ Աշրիանոսի կառուցած մեհնանը՝ ի պատիւ Վենուսի։ Կայսրը՝ յուզուած անոր ճարտար լեզուէն, հրամայեց քանդել մեհնանը եւ դռնել Տիրոջ դերեղմանը։ Միակ ժամանակակից պատմիչը Եւսեպիոս եպոսն. է, որ հաւանաբար ժանուկ մըն էր այն ատեն, 336-ին, երբ դերեղմանը դռնուեցաւ։ Այս պատմութիւնը կը դռնուի անոր լիակատար վարք Կոստանդիանոսի գիրքին մէջ։ Հետագայ հեղինակները, այս գիւտը վը կապեն Հեղինէ Թադուհին երուսաղէմ աշտուկեան հետ, երբ ան դտաւ նաեւ Ս. Խաչը՝ Գողգոթայի քով խորունկ ժայռէ ստունիճի մը մէջ, որ աղբերոյ լեցուած էր։

Ամօրջապէս որ դերեղմանը դռնուեցաւ, Կոստանդիանոս հրամայեց արգելադրել մը շինել Ս. Քարալիկն վրայ, որ պէտէր «արժանի ըլլար աշխարհի վրայ ամենէն հրաշալի տեղւոյն»։ Հռոմէացի ճարտարապետները սկսան ժայռը կտրել դերեղմանի շուրջը, մինչեւ որ միայն դերեղմանը կանդուն մնաց մէջտեղը։ Անոր վրայ շինեցին հրաշակեայ բոլորակ մը (Rotunda), որ զուրսէն 109 ոտք տրամագիծ ունէր։ Բոլորակէն քիչ մը դէպի արեւելք, արտաքին դաւիթ մը կար, բաց դէպի երկինք, սիրուն արահներով շրջապատուած։ Անոր մէջտեղը կը բարձրանար Գողգոթայի ժայռը, զոր ճարտարապետներ յդկեցին ու կաղմեցին խորանարդ մը, 18 ոտքով՝ 15 ոտք։ Բարձրաւանդակ մըն էր, ուր աստիճաններով կ'ելլէին։ Յատակը ծածկուած էր խճանկարներով (մոզայէք) եւ արծաթեայ վանդակապատ մ'ունէր, ու կատարին վրայ կանդնած էր հակայ ականակուռ խաչ մը։

Գողգոթայի այս դաւիթէն անդին կ'երկարէր փառաւոր պաղիլիք մը, որ կը կոչուէր Մարտիրիոն, խիստ դասական ոճով շէնք մըն էր, չորս թեւեր ունէր, կաղմուած մարմարեայ սիւներով եւ դետնադամբանով մը, որ էր Գլուտ Խաչի տեղւոյն ժայռէ ստունիճը։

Ահաւասովկ, այսպէս էր Ս. Յարութեան առաջին եկեղեցին։

Արդ օրէն 336-էն ի վեր, տեղը բնաւ մոռցուած չէ։ Երուսաղէմի փոթորկոտ պատմութեան ընթացքին, ժամանակ եղած է որ եկեղեցին այրած է, եւ նոմիսկ, անգամ մը կործանած, եւ տարիներով աւերակ մնացած, սակայն անոր մո-

խորհրդներն ու աւերակներէն ուրիշ եկեղեցի մը վերականդնած է: Երբ խաչարիւրները գրաւեցին Երուսաղէմ, 1099-ին, կանգուն եղած եկեղեցին բաւականաչափ փառաւոր չգտան, ուստի վերաշինեցին զայն, եւ, ընդհանուր յատակադրիւմով ու մասամբ կառուցուածքով ներկայ Ս. Յարութեան Տաճարը անոնց վերաշինածն է, որ կամեղուն կը մնայ մինչեւ ցախօր, բացի, 1808-ի հրդեհէն վերջ եղած նորոգութիւնը, յունաց ձեռքով:

Երուսաղէմի բարձրագոյն խորհրդաւոր տեղերէն մին ալ Ս. Յարութեան Տաճարի տանիքն է, ուրկէ դեղեցիկ տեսարան մը կը սլաքողուի ղիտողի աչքին — Երուսաղէմի ու Զիքեհեաց լեռան հրաշալի համայնապատկեր մը: Տաճարին տանիքը ղէպի արեւելք հաւասար է փողոցին, ուր կ'ենեն ուղտերը իրենց բռնները թափելու: Ասիկա անհաւատալի կը թուի. սակայն, իրականութիւն է: Տանիքին վրայ է նաեւ հապէշներու պղտիկ եկեղեցին, ճիշտ մեր Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գմբէթին շուրջը եւ տանիքին վրայ:

* * *

Ս. Յարութեան Տաճարը սեփականութիւն է երեք պատրիարքութեանց — յոյն, հայ եւ լատին, որոնք իրաւատէրն են բոլոր մեծ տնօրինական սրբավայրերուն: Միայն Տիրոջ գեղեզմանի տնօրին կողմը, Դպտինելը անգամ մ'ունին:

1810-ին երբ վերջին անգամ յոյներ, Սուլթանի Փէրմանով նորոգեցին տաճարը, գեղեզմանին վրայ միայն յունարէն արձանագրութիւն զոյին եւ իրենց բաժինն ու եկեղեցին — Քաթոլիկոն (Katholikon) մեծցուցին:

Ժամանակի ընթացքին, երբ վրայ թաղաւորութիւնը դժուար էր, վրացիներ իրաւունքներ ունէին Ս. Տեղեաց մէջ, սակայն, երբ անոնց քաղաքական իշխանութիւնը տկարացաւ, վրացիք կորսնցուցին իրենց սրբավայրերն ու վանքերը, եւ յոյներ, իբրեւ Որդոտոքս դաւանակից տէր եղան անոնց իրաւունքներուն: Իսկ Դպտիները, Հապէշներն ու Ասորիները, իրենք միմիմալ, հայոց հետեւակներն են Ս. Տեղերու մէջ, եւ մեր սեղաններուն վրայ կը պատարագեն ու մեր եռուսէն թափօր կը դառնան: Ասորիները իրաւունք ունին Կիրակիները պատարագելու Յովսէփ Արեմաթացիի գեղեզմանին վրայ, որ

Հայոց կը պատկանի ու Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ քա-
րայր մըն է:

Ս. Յարութեան Տաճարին, ինչպէս նաեւ միւս հասարա-
շույց մեծ սրբավայրերուն մէջ, — Գեթսեմանիի Ս. Աստուա-
ռածնի Տաճարին մէջ — ամէն ինչ, տնային, պատեր, դարպեր,
պատկերներ ու կտնիկներ ճշգրտած իրաւունքներն են երեք
միաբանութեանց — կաթողիկոսներու կողմէ Ս. Տեղեաց պաշտ-
օան միաբանութիւնը Ֆրանչիսկեաններն են, — բաժնուած ու-
րաւ սահմաններով, կարծես Յոննաստանի, Հայաստանի եւ
Խաւիոյ սահմաններն ըլլային: Արձանագրութեամբ ճշգրտած
են սահման իրաւունքները, աւելլու, երկելու, պատարապելու
եւ թափօր դառնալու, որոնց պատճառաւ, երբեմն բախուածներ
տեղի կ'ունենան երեք միաբանութեանց միջեւ:

Ս. Յարութեան Տաճարը շէնքերու եւ եկեղեցիներու լա-
փերինթոս մըն է, ուր անծանօթ մը գիւրաւ կը կորսուի մթին
առջեքերու, կամարներու եւ հսկայ մոյթերուն միջեւ:

Երբ մեծ երկփեղկ դռնէն ներս կը մտնես, զիմացդ կը
դանես Պատանասեղին, կարմիր կրանիթով շինուած դերեզ-
մանի ձեւով, որուն վրայ մեծ ու սպիտակ մշտովաւ կանթիկ-
ներ կ'ախուած են: Աջ կողմդ Գողգոթան է, ուր վը բարձրա-
նաս քարէ ողորկ աստիճաններով, հոն կանդնած է Խաչա-
գայրը ոսկեղէն մեծ խաչի մը վրայ: Գողգոթայի ներքեւն է
Ողայմի դերեզմանը, աւանդարար: Ասաջին Աղամբ պատճառ
եղաւ մարդկութեան տնօրան, իսկ Բ. Աղամբ, տնոր շտա-
ւիղէն, եղաւ աշխարհի փրկիչը: Պատանասեղիէն զհպի աջ,
մութ անցք մը, յունաց բաժնին ետեւէն կը տանի զհպի հա-
յոց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին ու Գիւտ Խաչի տեղը. իսկ, երբ
չափ կողմդ կը դառնաս, քառասուն սոք անդին, զիմացդ կը
դանես Ս. Աստուածածնի Ուշաբափման Տեղին, որ Հայոց սե-
փականութիւնն է. քովը մեր Տեսչարանն է, եւ Վերմատան(°)

(°) Գողգոթան ի հնումն, հայոց կը պատկանէր. սա-
կայն, Վրացիք, 1439-ին Հայոց ձեռքէն յափշտակեցին զայն:
մարտիրոս Պատրիարք անոր դիմացը գնեց մեծ մուկրով՝ Ե-
ս' շտոսի Ապու-Սայիդ Զաֆմաֆ Սուլթանէն ու Բ. Գողգոթա
Խաչեց:

աստիճանները: Քիչ մը դէպի հիւսիս, Ս. Գերեզմանի բուրակին հակա մոյթերն են, որոնց մէջէն կ'անցնիս, երթալու համար Գերեզմանը, կարմիր կրակներէ ու մարմարէ շինուած, որուն վրայ կը բարձրանայ երկնամերձ հակայ զմբէթը, որուն ապակիներու լուսանցքէն արեւուն ճառագայթները ներս կը թափանցեն ու կը լուսաւորեն Տաճարը: Այլապէս, կը լուսաւորուի հարիւրաւոր մշտադառ կանթեղներովն ու մոմերովը:

Գերեզմանը երկու մասերէ կը բաղկանայ, դարձեւ կամ հրէշտակի կեցած տեղը, ու նեղ մուտքով միացած բուն դերեզմանի մատուռը, մուտքէն մէկ հոգի միայն կրնայ խոնարհելով բոլորովին ներս մտնել, ու մատուռին մէջ միայն Յ հոգի կրնան կանգնիլ դերեզմանի մարմարեայ սեղանին առջեւ, որուն վրայ երեք աղկերու մշտադառ կանթեղները կը պլպլան: Եւ ուր ամէն դիւեր, երեք ընդունով Ս. Պատարագ կը մատուցուի: Միլիոնաւոր ուխտաւորներ, ամէն աղոյճ ու յարանուանութենէ, դարերով, ուխտի եւ երկրպագութեան եկած են Տիրոջ Ս. Գերեզմանին, ու իրենց երազներու իրականացումին արժանանալով՝ տաք-տաք արցունքներով լուսցած են անոր վէժ քարը:

Գերեզմանի ետեւը, Սնարի կողմը, Ղպտիներ սեղան մ'ունին, երկաթեայ վանդակաբով շրջանակուած: Իսկ դերեզմանի զխմացն է Յունաց Մայր Կեղեցիին — Քաքովիքոմը — ամենէն բնդարձակ մասը Ս. Յարութեան Տաճարին: Դէպ ի հիւսիս, կը գտնուի Լատինաց բաժինն ու Յիսուսի Երեւան տեղը կամ Պարտեզը:

Բոլորակի մոյթերուն կցուած են Բ. յարկի սենեակները կամ վերնատունները, որոնք գերեզմանին վրայ կը նային:

Պարտեզէն դէպի արեւելք, մութ կամարներու տակէն, Դ. Բակտը կ'առաջնորդուիս. ժայռերու մէջ փորուած, անոր քովն են փուշէ Պսակի, Հանդերձից Բաժանման ու Ղուկեանցի Սեղանները կամ խորանները, որոնցմէ վերջ՝ դէպի աջ, Գող-գոթայի քովէն եկող անցքը կը միանայ յունաց եկեղեցւոյն ետեւը, մթին կամարներուն տակ, մեր Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն աստիճաններուն դուռը, եւ 29 աստիճաններով կ'իջնես այս գոտի հայկական ոճով կառուցուած սիրուն եկեղեցին, զոր օտարները Ս. Հեղինէ կը կոչեն, ուրկէ թաղուհին կը հոս-

կէր Գիւտ Խաչի պեղումներուն, եւ որ քանի մը աստիճան վար քարայր մըն է :

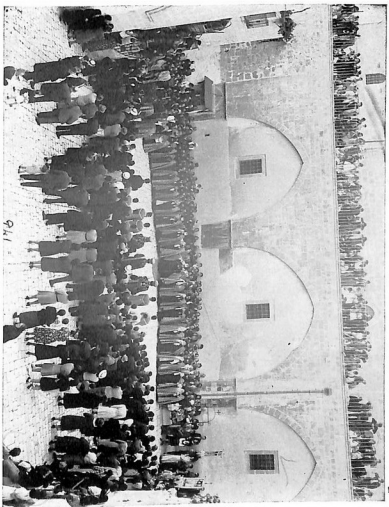
Ահա համառօտ նկարագրութիւնը Ս. Յարութեան Տաճարին, ուր Ձառկէ Լուսաւորեայի հանդէսին, մօտաւորապէս 10,000 ժողովուրդ կը լեցուի, տեանելու համար Ս. Յարութեան լոյսը որ Տիրոջ դերեզմանէն կը ծաղի իբրեւ աշխարհի հոգեւոր լոյսը : Ամէն ազգէ ու լեզուէ հսկայ ամբոխ մը ծովու ալիքներուն նման կը տարուբերի մինչեւ որ իր ձեռքի մօմը կամ փունջը վառէ դերեզմանի լոյսէն :

Ս. Յարութեան Տաճարի արտաքին մեծ դուռը կը դոցուի ամէն իրիկուն, ժամը 8-ին, ու կը բացուի առաւօտեան ժամը 4.30-ին, նոյնպէս կէսօրուան 11.30-ին ու կը բացուի 12.30ին, որպէսզի ներսը բնակող միաբանութիւնները իրենց կէսօրուան ճաշն ընեն ու սպա սկսին պաշտամունքի, իրենց բաժիններուն մէջ ու իրենց լեզուով :

Տաճարի դուռը բաց եղած միջոցին, բաղձաթիւ ուխտաւորներ եւ այցելուներ, ամէն երկրէ, կը լեցունեն ներսը հետաքրքրութեան եւ ուխտի համար :

Ս. Յարութեան Տաճարը ո՛չ միայն Ս. Երկրին ու Քաղաքին, այլ՝ բոլանդակ քրիստոնեայ աշխարհի մեծադոյն սրբաբազրն է, վասնզի հոնկէ ծաղեցաւ աշխարհի Փրկիչին Ս. Յարութեան հրաշափառ լոյսը :

Եւ հայ ժողովուրդը հաւատար իրաւունք կը վայելէ քրիստոնեայ ամենէն հին ու մեծ եկեղեցիներուն հետ, այս աստուածակոխ ու անօրինական սրբաբազրեան մէջ, ինչ որ հայութեան փառքն ու պատին է ու Ս. Յակոբեանց միաբանութեան պարծանքը :

Ջառիկը Անդառառնի, 1941-ին, Ս. Յազարի Բակին մէջ: Ուխտեալները Վանքի տանիքէ քարձ-
բացած եւ տնակներու համար ալիս խորհրդարանը տարածուող քիւնքը

ԶԱՏԻԿԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

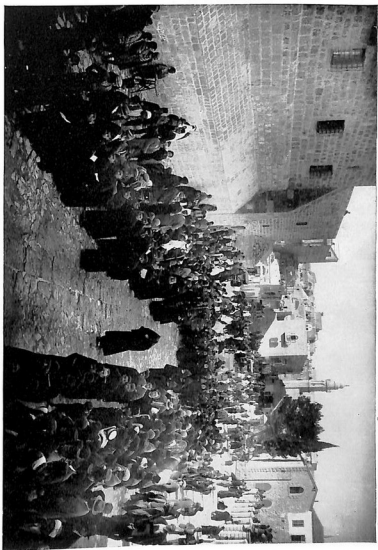
Ս. Քաղաքը միակ վայրն է աշխարհի մէջ, ուր բոլոր հին ու առաքելական եկեղեցիները Ձառիկը կը տօնեն միեւնոյն եկեղեցիին՝ Ս. Յարութեան հոյակապ տաճարին մէջ, Յիսուսի լուսատու զերեզմանին վրայ, փնջովս Բեթղէմի միակ քաղաքն է բովանդակ աշխարհի վրայ, ուր միեւնոյն եկեղեցիները Փրկչի հրաշափառ Մնունդը կը տօնախմբեն ա'յն Տաճարին ու Այրին մէջ, ուր ծնաւ Աստուածորդին:

Ձառիկ մահնէն կարեւոր արարողութիւնը Ճրագալոյցն է, Լուսաւորեալի հանգէսը կամ Լուսահանութեան պաշտամունքը, որ Ս. Յարութեան հսկայ տաճարին մէջ կը համախմբէ երուսաղէմի քրիստոնեայ բնակչութեան մեծագոյն զանգուածը, ինչպէս նաեւ ալլաղան աղբիւրէ բաղմահաղար ուխտաւորներ, որոնք հեռաւոր երկիրներէ մեծ բաբելոնացոյթեամբ ուխտի ու երկրպագութեան եկած են Յիսուսի լուսատու Ս. Գերեզմանին^(*), ու անօրինական միւս սրբավայրերուն, իրենց աղօթքն ու պաշտումի փոքր մատուցանելու Յարուցեալ Փրկչին, Անոր Աստածային կեանքին հետ կապուած սրբատեղիներուն մէջ, ուր ծնաւ Ան, ու մեծցաւ եւ քարոզեց մարդոց եղբայրութեան ու Աստուծոյ հայրութեան եւ աշխարհի փրկութեան Աւետարանը, ուր չարչարուեցաւ ու խաչուեցաւ եւ ի վերջոյ, Աստուածարար Յարութիւն տաւ եւ լուսաւորեց խաւարեալ մարդկութիւնը:

Աւագ Ծարթու ընթացքին, հին երուսաղէմի նեղ ու ոլորապատոյտ փողոցներէն անցնելի դժուար է. մանաւանդ երբ Հին ու նոր Տաճարով Ձառիկը կը զուգարկովի միեւնոյն օրուան: Քրիստոնեայ աշխարհի զանազան երկիրներէն ու աղբիւրէն եկած ուխտաւորներն ու գրօսաշրջիկները կը լեցնեն Սաղէմի փողոցները, նոր ողևարութիւն ու խանդավառ եռուղեւ մը յատաջ բերելով Ս. Քաղաքին մէջ:

(*) Անոնք որ Ուխտի կ'երթային երուսաղէմ՝ Մահտեօի կը կոչուէին. այսինքն Յիսուսի մահը (Գերեզմանը) տեսնող:

Ա. Մանդեպեան Հրաշափառութեան Թատրոնը Քերթիշի մէջ Ա. Մանդեպեան Տաճարին առջեւ, 1929-ին

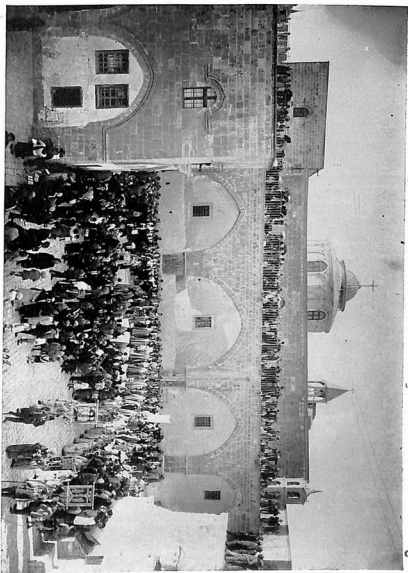
Հատիկ նախընթացը, Ասադ Շարաֆ առաուն, հայաց կողմէ պաշտանապէս կը բացուի Ս. Յարութեան երկաթեայ երկփեղէ հախոյ դռուը, ու Տաճարին բակը խոնուած ծովածաւալ բաղձուքիւնը ալեկոծուելով ներս կը խռժէ, վայրկեան առաջ տեղ մը դրսուելու, որպէսզի Գերեզմանէն ելած լոյսը տեսնէ: Ամէն ապր իր սեփական բաժնին մէջ միայն իրենայ տեղադրութիւն: Գերեզմանի բոլորչի շրջանակը խիտ առ խիտ կը փենայ բաղձուքիւնը, — ժողովրդական ասացուածքով «եթէ տեղ ձգես՝ գետին չի յնար»: Հայաց բաժնին մէջ կը տեղադրուին նաեւ Ղպարներն ու Ասորիները, որոնք մեզի հետեւակ մն Սուրբ Տեղեաց մէջ:

Ժամերով ժողովուրդը կը ընցուի մինչեւ որ Ս. Յարութեան Տաճարի բոլոր մասերը կը պրտէ, այնպէս որ Տաճարի պարէթինն ու կամարներուն տակ ժողաւորացու 10,000 ժողովուրդ կը սեղմուի, իրարու կըստ եւ տաքի վրայ: Ոստիկաններն ու հարիւրէ աւելի զինուորներ՝ իրենց ապանկրով եւ հազարապետով, ընդհանուր ոստիկանապետին հետ միասին՝ կը հսկեն կարգադրահութեան, անցքերու վրայ շարուած, հայաց, յունաց ու լատինաց բաժիններու սահմաններուն վրայ չզիջայ կաղձերով:

Ժամը 10-ին, հայաց Միարանութիւնը Պատրիարքի գլխաւորութեամբ, ժողովուրդներու հետ՝ թափօրով՝ Ս. Յակոբեանց Մայրաթանքին՝ Ս. Յարութեան Տաճար փերթայ, ոստիկաններու ու բարադաններու առաջնորդութեամբ, կտրելով Վանքի փողոցը, Դաւթի բերդին ստջեւէն, անցնելով քրիստոնէից նեղ փողոցներէն ու յունաց շուկայէն՝ կ'իջնէ Տաճար խուռն բաղձուքեան մէջ Ս. Գերեզմանին շուրջ կը դառնայ, ու մեր Վերնատունը կը բարձրանայ:

Մէկ ժամ փերջ, կուգայ յունաց Միարանութիւնը, ու յետոյ, յանդաւան կամ Որթնատըս Արարները, որոնք իրենց լուսահանը ուսերու վրայ առած՝ երգով ու պարով, ծափելով ու մեծ ժխորով՝ յունաց կողմը փր տեղադրութիւն: Անդին, Ղպարներ մեծ աղձուկով կ'երգեն ու կը պարեն, կ'իները մերթ լուր՝ (Այլ լուր) վրովուկ մը կը հանեն ու աչբերը կը ծափեն: Հայերը ամենէն աւելի կարգադրահ եւ հանդարտ են, չեն ժայռակցիր ոչ արարներու ցոյցերուն ու ամբարտաւան ձեւերուն, եւ ոչ ալ Ղպարներու պարերուն եւ անախարժ վրովուկ-

Զատիկի Ամերաստում Ս․ Յակոբեանց Վանքի ընդարձակ Բակին մեջ 1928-ին

ներուն: Պէտք է բանձն թէ այս պարերը եւ ազդեալից երգերն ու ծափերը անոնց համար պաշտամունքի մաս կը կադմեն, ու բնաւ տարօրինակ չեն թուիր իրենց, ինչ որ նախնական ժողովուրդներու բարքերու եւ նուազ քաղաքակիրթ ազգերու սովորութեանց վերջամանցութիւններ են, ինչպէս հրեաները կը պարէին Տաճարին մէջ:

Ամերիկացի ու Եւրոպացի դրոսաշրջիկներ, որոնք ներկայ կ'ըլլան Լուսաւորեայի հանդէսներուն ու կը տեսնեն այս բաները — կը խնդան անոնց վրայ, ու կաքծեա հաճոյքով կը դիտեն դանոնք:

Հայ ուխտաւորները — որոնց թիւը 400-ը չանցնիր, եկած մեծաւ մասմը Սիւրիայէն ու Եգիպտոսէն — մեր բաժիններուն մէջ կը տեղաւորուին, Վերնատան ու Գերեզմանի առջեւը, որոքեցիկ Լոյսը տեսնեն:

Կէսօրուան ժողովրդային երգերը կ'ուսննայ, զապմութիւնը կ'աւելկոծի քրտինքի ու շողիի մէջ, ժամը մէկին, Յունաց ու Հայոց լուսահանքերը — առաջինը իրենց Պատրիարքը, իսկ երկրորդը հայ վարդապետ մը — զլուսաւորուած, մոմի փունջեր ի ձեռին՝ կը մտնեն Գերեզմանի մատուռը, որուն զուռը զոցուած ու կնքուած է մոմով, եւ կապուած ժապաւէնով, որուն ծայրերէն կը բռնեն յունաց ու հայոց լուսաբարները: Տաճարի բազմաշարիւր կանթեղներն ու մոմերը մարած են, ու միայն Գերեզմանի Վէմ Գարին վրայ կախուած մշտափառ փանթեղը կը պլպլայ: Երկու լուսահանները իրենց մոմի փունջերը կը վառեն այս անէջջ կանթեղէն, լոբեայն կարճ աղօթք մը կը մատուցանեն Աշխարհի Լոյսին, խնդրելով ֆարուքեամ լոյսը, դիւար կ'ողջունեն Յիսուայի Յարութեան Աւետարտով. «Երիտաւու Ամէն» (Քրիստոս Յարեալ): Եւ կը փութան Գերեզմանի երկու կողմի պղտիկ ու կըր պատուհաններէն լոյսը փութանցել իրենց լուսահաններուն, որոնք — աշխարհական թեթևոտն մարդիկ — իրենց ընկերներուն ձեռքերուն եւ ուսերուն վրայէն կը սուրան դէպի Վերնատուն, Ս. Պատրիարքին հացնելու համար անմիջապէս Յարութեան Լոյսը, որով Նորին Ամենապատուութիւնը կ'օրհնէ ժողովուրդը, զանպակները կը հնչեն ուժգին ու յաղթական. գոտեքի ա յարութեան կենսատու ձայնով: Գերեզմանի լոյսը կը վառուի Տաճարի բոլոր կանթեղները, մոմերն ու կերտները եւ

Նա՜նքը, ինչպէս նաեւ բազմաշաղար ժողովուրդի ձեռքի մոմերը: Տաճարին դռնէթն ու յիւսիսեանքը կը թողան զանգերու եւ վշնակներու զօղանջէն, մոմերու բոցերն ու մուխն ու ծուխը ամպի պէս վեր վը բարձրանայ՝ դէպի հակայ դռնէթը: Յարութեան լոյսն է որ կը փառաբանուի, կեանքի հոգեւոր լոյսը, Յիսուսի Դրիստոսի աստուածային լոյսը, որ այս գերեզմանէն Փաղեց իրբեւ լոյս աշխարհի: Լոյսի վեհա՛ տօնն է որ կը տօնախմբուի Յարութեան հրաշափառ Զատիկին: Լոյսի Արարիչէն ու Արդիւրէն կենսանորոգ լոյս կը ծաղի՝ լուսաւորելու համար աշխարհ, Անոր լուսափողփող հառապաթիւնը կ'առաջնորդեն լուսածաբաւ ու լուսակարօտ մարդկութիւնը:

Երբ Ս. Յարութեան Տաճարի հարեւրաւոր կանթեղները, մոմերն ու կերոնները լուցուած են Գերեզմանի լոյսէն, երբ, բերաւոր ժողովուրդի ձեռքի մոմերը վառուած են միակ լոյսէն, հոյակապ Տաճարը կը չողայ լոյսերու, երկներանդ կանթեղներու փայլելուսէն, կամարներն ու երկնասլաց դռնէթը կ'արձապանդեն ժողովուրդի ցնծութեան երգերն ու կանչները. — «Բրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց»: Հայոց Միաբանութիւնը Վերնատունէն թափօրի գիշնէ, եպիսկոպոսներն ու վարդապետները շուրջառաղկեստ, սարկաւաղներն ու ժառանգաւորները շաղկի հաղած ու մոմ ի ձեռին, լուսահան վարդապետը կը նախադա՜նէ թափօրին, որուն կը խնկալեն երկու բուրձնապարտէ՛ թափօրին, որուն կը խնկալեն երկու քաղցր խաղաղութիւն. ծաղկաբարձ աղաք ծաղկիներ կը սփռեն անոր առջեւ, ու թափօրը վը շրջի Փրկչի Գերեզմանին չորրորդը, երեցս, թողացնելով Յարութեան յաղթական երգը — «Բրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց»: Ասորիներն ու Ղալիներ կը հետեւին Հայոց թափօրին, քանի որ իրաւունք չունին առանձին թափօր դառնալու: Իսկ Յոյները լոյսէն առաջ կատարած են իրենց թափօրը:

Հայոց թափօրը երեցս չըջան ընելով՝ Գերեզմանին դրան առջեւ կանդ կ'առնէ, ուր բարձրաճայն կը կարդացուի Յարութեան Աւետարանը. ապա, թափօրը կը շարունակուի ու մեր Վերնատունը կը բարձրանայ: Լուսաւորեալի արարողութիւնը աւարտած է. Միաբանութիւնը Վանք կը վերադառնայ, Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարելու համար ճրարալոյցի ամբողջական ժամերգութիւնն ու Խթման Ս. Պա-

Զատիկի Անդաստան վանքի Մեծ Բակին մեջ, 1927-ին

Մաղկազարդ, 1926-ին

տարադը: Իսկ Մխարանութեան մէկէ մասը կը մնայ Ս. Յարութեան Տաճար, ու մեր Վերնատան տեղանին վրայ կը մատուցանէ Յարութեան Պատարադը:

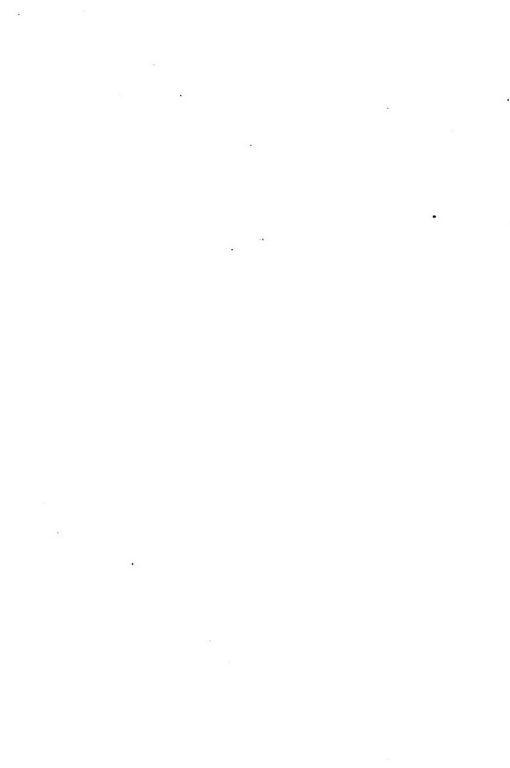
Զատիկի դիշեր անլուելի պաշտամունք կը կատարուի Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, երեք իրաւակից եկեղեցիներու կողմէ, ինչպէս դրեթէ ամբողջ Աւագ Ծարաթ, կանոնաւոր վերադով իրարու կը յաջորդեն: Բայ աստի, ամէն դիշեր երեք ազգերն ալ Ս. Պատարադ կը մատուցանեն Փրկչի Գերեզմանին վրայ, ու ժամերդութիւն կը կատարեն իրենց բաժիններուն մէջ:

Զատիկի կէս դիշերին, ժամը ճիշդ 12-ին, Հայոց Մխարանութիւնը Ս. Յարութեան Տաճարը կ'երթայ Վանքէն, թափօրով, ու Յարութեան ժամերդութիւն կը կատարէ մեր Վերնատան մէջ, մինչ Յոյները՝ վարը Գերեզմանին վրայ Ս. Պատարադ կը մատուցանեն ու յետոյ թափօր կը դառնան Գերեզմանին շուրջը՝ երեք տեղամ: Կարգը կուտայ Հայոց, որ Հալք շարականը երգելով՝ թափօրի կ'իջնեն ու ժամերդութեան մնացեալ մասը Գերեզմանին շուրջը կը կատարեն՝ թափօրի ընթացքին, եւ ամենէն վերջ Անդաստան կը կատարեն՝ օրհնելով աշխարհի չորս կողմերը: Ղպտիններն ու Ասորիները նորէն Հայոց կը հետեւին: Կարճ դադարէ մը վերջ, առաւօտեան ժամը վեցին, Ս. Գերեզմանին վրայ վը տեղի Զատիկի Հանդիսաւոր Պատարադը, միայն Հայոց ներկայութեամբ, արշալոյսի խորհրդաւոր այդ պահուն, լուռ ու ներշնչող, արեւի տակ շողերը Տաճարի երկնաթամար դմբէթին լուսամուտէն ներս կը թափանցեն, զուգորդութիւն մը կ'աղմկելով իմանալի ու տեսանելի լոյսին: Պատարադի երփնցողութեան վարեւոր մասը վերջին տարիներ ձախասփիւռով կ'առաքուի ամէն կողմ, բովանդակ աշխարհին աւետելով Յիսուսի Յարութիւնը:

Աւագ Ծարաթը տօնական օրերու խանդավառ շրջան մըն է Երուսաղէմի ամբողջ բնակչութեան համար, ո՛չ միայն քրիստոնեաներուն, այլ նաեւ Հրեաներուն ու իսլամներուն համար: Զատիկի օրերուն կը զուգադիպի Հրէից Պասէքը, որուն նախընթաց իրիկուն Յիսուս իր աշակերտներուն հետ կ'երաւ Զատիկան Գառնովը, իր վերջին բնթրիքին, երբ հաստատեց Ս. Հագորդութեան Խորհուրդը: Իսկ իսլամներուն համար Նշաի Մուսայի (Մովսէս Մարգարէի) տօնն է: Մուհամմադան

Պալիֆաներէն հաստատուած քրիստոնէից Զատիկին ատեն, որ-
պէսզի, երբ քրիստոնեաները կը ընցունեն Երուսաղէմ՝ խռո-
վութիւն յառաջ չբերեն, իսլամներն ալ կը խռոթեն Ս. Քաղա-
քը, Սողոմոնի Տաճարը, շրջակայ դիւղերէ, պարեւով, սրա-
խաղերով եւ մեծ ցոյցով դէպի Նէպի Մուսա կ'երթան, որ Ե-
րեքովի ճամբուն վրայ է, եւ որ վաղեմի ժամանակներ քրիս-
տոնեայ Վանք մ'եղած է՝ նուիրուած Մովսէս Մարգարէին:

ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆ

Սրտագին շնորհակալութեամբ կը յայտնեմ թէ այս հատորին բոլոր պատկերներու ֆըքերը սիրալոյսով շինած է ու նուիրած՝ Շիքակոյէն Պր. Վ. Վարդան, բսկալականատէ Lakeshore Photo-Engraving Co.-ին:

Իսկ տպագրութեան ծախքը հոգացած են:

Տիքրոյքէն.— Տեարօ Ալէք Մանուկեան, Պետրոս Մանուկեան, Օննիկ Թապիպեան, Եակոբ Տէրաւէրեան, Եարութիւն Գալաթեան, Եակոբ Թումանեան:

Քլիվլէնտէն.— Տեարօ՝ Սուրէն Աղաջանեան, Գարբիէլ Պաղտասարեան, Տըթ. Գեղամ Կէօքճեան, Գարեգին Տէմիրճեան եւ Սեպուհ Մովսէսեան:

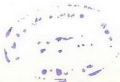
Շնորհակալութիւն եւ օրհնութիւն ամենուն:

Այս գիրքին շահը պիտի յատկացուի Երուսաղէմի Ս. Եակոբեանց վանքին:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Սխալ	Ուղիղ
9	Վարէն 3-րդ տող ընկալեան	ընկալան
11	Թորգոմ Եպիսկոպոս	Թորգոմ Արքեպիսկոպոս
16	Վարէն 4-րդ տող առաջութեան	առաջութեան
21	Վարէն 9-րդ տող Արգար	Արդար
37	15-րդ տող գերութենէն	գերութենէն
37	Վարէն 8-րդ տող սինականերուն	սինականերուն
41	5-րդ տող դղրանդիներուն	դրանդիներուն
53	5-րդ տող Սիլվամի	Սիլվամի
55	3-րդ տող Ս. Յարութին Տանաթէն վերջ	աւելցնել <i>ԲԵՔ-</i> <i>դեմէմի Ս. Յենդեան Տաճարը,</i>
74	18-րդ տող միաբնակ	երկաբնակ
80	Վարէն 13-րդ տող ձերէն	ձերէն
164	Վարէն 14-րդ տող պէտ	պէտք
164	Վարէն 2-րդ տող նումնիսկ	նոյնիսկ
165	Վարէն 10-րդ տող վրայ	վրաց
ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆ	Էջին վրայ վերէն 3-րդ տող ըսեփականատէ	սեփականատէր

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
1.— ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ԿՈՆԴԱԿԸ	7
2.— ՄԵՍՐՈՊ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ՆԱՄԱԿԸ	16
3.— ՆԱԽԱՐԱՆԻ ՏԵՂ	18

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

4.— ՊԱՂԵՍՏԻՆ.— ԸՆԴԴԱՐՈՒՄ տեսութիւն մը	22
5.— Ս. ԳԱՂԱԲԸ	30
6.— ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԸ ԵՒ ՀՐԵԱՆԵՐԸ	32
7.— ԱՐԱՐ—ՀՐԷԱԿԱՆ ԿՆՃՈՌՏ ՀԱՐՅԸ	42
8.— ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՏԱՀԱՐԸ	47
9.— ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ	54
X 10.— ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ	57
11.— ՊՏՈՅՏ ՄԻ ԳԱԼԻԼԻԱ	60

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

X 12.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ. ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ	69-75, 91-95, 10
13.— ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ	106
X 14.— ԺԱՌԱՆԳԱՌՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆ ՈՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԸ	120-129, 138, 139
15.— ՀԱՅ ԳԻՐԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ	132
16.— Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԸ ԲԵԹՂԵՀԷՄԻ ՄԷՋ	155
17.— Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՀԱՐԸ	161
18.— ԶԱՏԻԿԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ	170

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

FL0228788

3n

A $\frac{ii}{77470}$

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. Ամիս Մ'ի Հայաստան, *պատկերապարզ* 1946, *Ներ. Երբ* Սպառած
2. Խորհուրդ վարդապետաց, 1946, *Պատոն* Սպառած
3. Հայ-Երուսաղէմ, 1948, *պատկերապարզ*

Ա Ն Տ Ի Պ

1. Աւետարանի Պատգամներ
2. Ներածութիւն Աստուածաշունչի (*դասադիրք*)
3. Քրիստոնէական վարդապետութիւն (*դասադիրք*)
4. Լուսաշող Գէմներ
5. Մ. Խորենացիի «Հայոց Պատմութեան» Ուսումնասիրութիւնը եւ Ս. Գրքի Բարգմանութիւնը:

Հեղինակին հասցէն՝

BISHOP SION MANOOGIAN

97 Farrand Park

Highland Park 3, Michigan

ԳԻՆ 3 ՏՈԼԱՐ

Գրքին կողքին զձադրութիւնը աղնուրէն պատրաստեց
Ժառանգաւորացի սաներէն Պր. Հայկ Յ. Թումաշեան